

Norsk Arkivforum

16

Arkivfagets profesjonalisering

Festskrift til Jørgen H. Marthinsen

Arkivarforeningen

Kristiansand 2001

ISBN: 82-548-0075-8
ISSN: 0800-3106 (hft)

Norsk Arkivforum er en skriftserie
utgitt av Arkivarforeningen,
c/o Riksarkivet, Oslo

Redaksjon: Roger Tronstad og Oddleif Lian
Statsarkivet i Kristiansand

Trykk: Edgar Høgføldt a.s., Kristiansand, 2001

Forord

Dette festskriftet er tilegnet arkivmannen Jørgen H. Marthinsen, som fyller 60 år 3. september 2001.

Utvalget av emner i festskriftet dekker de felter som Jørgen har interessert seg for og arbeidet innenfor gjennom sine drøyt 30 år i Riksarkivets tjeneste. Bidragene behandler temaer innenfor geografi, arkivdanning, arkivteori, arkivundervisning og arkivhistorie. De avspeiler også Jørgens spesielle befatning med Forsvarets arkiver, tyske arkiver 1940-45 og internasjonalt arkivarbeid.

Redaksjonsutvalget, som er selvbestaltet, takker Arkivarforeningen for anledningen til å presentere festskriftet i foreningens skriftserie. Riksarkivaren takkes for økonomisk støtte til utgivelsen.

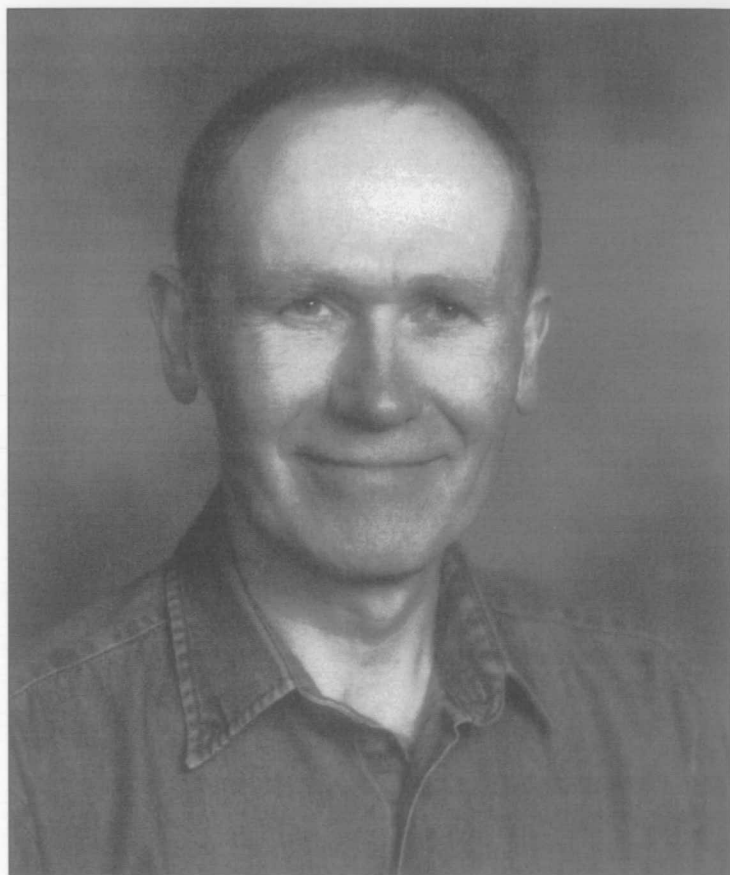
En spesiell takk går til redaksjonsutvalget for Norsk arkivforum - Roger Tronstad og Oddleif Lian - som har stått for klargjøringen av materialet for trykking.

Oslo, 14. august 2001

Nina Hveem Carlsen

Anne Hals

Trond Sirevåg

Jørgen H. Marthinsen

Innhold

	Forord	3
<i>Trond Sirevåg</i>	Jørgen H. Marthinsen – mannen og arkivfaget	7
<i>Knut Sprauten</i>	Arkivar par excellence	12
<i>Christopher John Harris</i>	”Han udmærkede sig iøvrigt ligesaa meget ved Beskedenhed og klog Adfærd som ved sine Talenter...” Aad Knudsen Gjelle og han forløperer som landmålingskonduktør i Bergens Stift	17
<i>Torbjörn Kjölstad</i>	Arkivvetenskapens praktik	39
<i>Anne Marie Bøhmer</i>	Utvalg, råd og nemnders sekretariater underlagt en virksomhet	59
<i>Linda Holmås</i>	Om proveniensforhold og ordningsprinsipper i Sosialdepartementets etterkrigsarkiver	68
<i>Bjørn Lindh</i>	Nordiskt terminologiarbeite	83
<i>Sofie Rogstad</i>	Forvalte for å formidle	90
<i>Hans P. Hosar</i>	Aldri så gale... Kassasjonsskandalen i Forsvaret i 1980-åra	99
<i>Trygve Moe</i>	Anbefalinger i NOU 1990:9 fra Arkivutvalget for Forsvaret Hva ble gjennomført?	106
<i>Leiv P. Vadstein</i>	Sikkerhetsgraderte dokumenter og Arkivverket - noen betraktninger av en tidligere sikkerhetsoffiser	113
<i>Ketil J. Zahl</i>	Avleveringer til RAFA	118

<i>Åse A. Lange</i>	Jørgen H. Marthinsen og Arkivakademiet	128
<i>Eli Fure</i>	Den norsk-svenske arkivsaken	134
<i>Egil Nysæter</i>	”Kataloger – det er overhodet det stadig gjenvendende spørsmål” Krava frå brukarane om betre arkivinformasjon ca. 1910-1980	153
<i>Ole Kolsrud</i>	Riksarkivet og okkupasjonstidsarkivene	174
<i>Helge Paulsen</i>	Himmelbrevene	208
<i>Harald Hals</i>	Regjeringen Michelsen og Sverige 1905 – 1907	229
<i>Turid Askjem</i>	Jørgen H. Marthinsen: Bibliografi	252
	Tidligere utgivelser av Norsk Arkivforum	272

Jørgen H. Marthinsen – mannen og arkivfaget

Jørgen Helge Marthinsen fyller 60 år 3. september 2001. Når vi markerer denne begivenheten ved å tilegne ham et festskrift, skyldes det den betydning Jørgen opp gjennom årene har hatt for oss kolleger, for opplæringen av nye generasjoner av arkivmedarbeidere i offentlig forvaltning og for profesjonaliseringen av arkivfaget i det hele.

Et av de mange tiltak Jørgen har stått bak i sin karriere, var utgivelsen av et arkivfaglig festskrift til Carlo Larsens 70-årsdag i 1985 ("Metodeutvikling i arkivarbeidet", Norsk arkivforum nr. 5). I skriftets innledende artikkel tegner Jørgen et portrett av arkivmannen Carlo Larsen. Han fremhever Larsens dyrking av arkiv som en selvstendig disiplin og hans arbeid for å fri arkivfaget fra dets preg av å være et underbruk av historieforskningen. - Arkivkunnskap må ikke ensidig konsentrere seg om hva de enkelte arkiver inneholder. Arkiv som disiplin har en egenverdi og egenviktighet, også for forskningen. Det er viktig å få faget anerkjent og utbygd som en selvstendig og likeverdig disiplin. - Disse karakteristikkene som Jørgen gir av Carlo Larsens arkivfaglige orientering, er like dekkende som veivisere til Jørgens eget ståsted. De oppsummerer mye av essensen i hans arbeid i Riksarkivets tjeneste gjennom godt over 30 år. I løpet av disse årene er vi også brakt i god retning av hans mål.

Arkivverket har i dag en stab av godt tilårskomne arkivfaglige medarbeidere. 1970-årene og første del av 1980-årene var en tid med nytilsetninger og jevn stillingsvekst. Man så gjerne for seg at denne stillingsveksten ville fortsette ufortrødent. Det skjedde ikke. De som var ansatt i arkivarstillinger i 1970-årene og tidlig i 1980-årene, ble i stor grad også værende. Slik kom 1968-generasjonen til å utgjøre en klump i organisasjonen, ikke minst på ledernivå, etter noen år.

Å komme inn som ung og nyansatt i en organisasjon hvor det hviler patina både over arbeidsoppgaver og personale, er ikke bare enkelt. De som ble tilsatt i Riksarkivet i årene inntil flyttingen til Kringsjø i 1978, vil ha lettest for å se dette. Få vil ha en så klar bevissthet om problemstillingene knyttet til generasjonsskifter som Jørgen. For Jørgen, som ble ansatt i Riksarkivet i 1968, var ikke bare blant de aller første representantene for en ny generasjon. Han ble raskt den nye generasjonens midtpunkt og anfører.

Jørgen var den som fikk ting i gang, - imponerende mange ting. Oftest var han både initiativtakeren og den som gjennomførte selve løpet når forslag til reformtiltak ble fremmet for Riksarkivaren.

De yngre arkivarene på 1970-tallet ble etter hvert mange. De følte seg som en ny generasjon, og ble også oppfattet slik av de eldre. Arkivverkets 68-generasjon møtte en gammeltestamental organisasjon, men ingen autoritær ledelse. Riksarkivar Dagfinn Mannsåker var en ytterst liberal mann. Han ga også uttrykk for hvor imponert og stolt han var av de yngre arkivarene.

På denne bakgrunn er det litt underlig å minnes at de ansvarlige for det første arkivseminaret på Blæstad i 1976 – Arkivarforeningens formann, Jørgen H. Marthinsen, og foreningens sekretær, Knut Johannessen, hadde betydelige nerver foran dette arrangementet. Nervene var ikke minst et uttrykk for hvor sterkt de to satset på Blæstad-seminaret. Det måtte simpelthen bli en suksess. I motsatt fall ville det nok hevet seg røster blant embetsmennene om at Riksarkivarens penger ikke burde gå til flere slike arrangementer utenfor Arkivverkets etablerte organisasjonsstruktur. For det var Riksarkivaren som stod for finansieringen av arkivseminaret – da som alle ganger senere. Det hører med til historien at Blæstad-seminaret ble en formidabel suksess. Mer enn det. Dette første arkivseminaret i 1976 var en overveldende begivenhet. Mange av deltakerne følte det slik at Arkivverket ble løftet opp på et høyere sivilisasjonstrinn.

Det var ikke akkurat de høytalende anarkistiske barrikadestormere som preget Arkivverkets 68-generasjon. Den var minst like ansvarlig og seriøs som generasjonene av etablerte arkivarer og ledere foran den, og påfallende mer opptatt av systematikk. Den var i det hele tatt opptatt av å utføre oppgavene mer profesjonelt og bedre organisert enn før. At Jørgen i så stor grad ble en generator og et midtpunkt for aktivitetene, var ingen tilfeldighet. Bakgrunn som hippie hadde han ikke, men han brakte med seg den antiautoritære generasjonens uærbødighet overfor det nedarvede og en god porsjon av dens trang til aktivisme. Fra første stund viste Jørgen også en spesiell legning for formalisme og prosedyrer. Dette var temmelig atypisk for 68-generasjonen. Formsikkerheten gjorde at Jørgen både ble en døråpner og en viktig stabilisator. Det var egenskaper bl.a. Arkivarforeningen fikk nytte godt av da den sist på 70-tallet - mot slutten av hans formannstid - ble involvert i en opprivende personalsak i Arkivverket.

Både i denne og andre sammenhenger er det Jørgens mot og konfrontasjonsstyrke som har gjort inntrykk på mange. Hans ro og selvkontroll i pressede situasjoner har fått ham til å fremstå som en mann uten nerver (angrepet av nerver foran Blæstad-arrangementet i 1976 er typisk nok noe vi bare har hans eget utsagn om). På talerstolen i store forsamlinger er Jørgen noe helt for seg selv: kontant, klar og levende. Med en frapperende kontakt med tilhørerne og en elektrisk fingerspissfølelse for de overraskende manøvre som kan tenne en forsamling. Da Jørgen med sine forslag regelrett "kuppet" plenum under de nordiske arkivdagene i Oslo i 1977, falt Harald Jørgensen - Nordisk Arkivnytt's redaktør og grunnlegger – for det han kalte "denne sjarmerende norske frektheten". De gamle fikk helt som fortjent, la Jørgensen til (han var selv pensjonist).

Det har alltid virket som om Jørgen nærmest har fått og følt oppdrift på en talerstol. Her, hvor mange av oss kan ha problemer med å opprettholde kontakten med tanken, er det som om Jørgen velsignes både med en utvidet bevissthet og et raskere omløp. Hans ro og selvkontroll må i alle fall være en del av forklaringen. Hans samtidige har alltid oppfattet dette som en selvdisiplin med et militært islett. Det hviler i det hele tatt mye av den militære orden over mannen. Om dette faktisk kan føres tilbake til hans karriere i forsvaret, er usikkert, men det er liten tvil om at Jørgens tid som befal i yngre år har preget ham. Også på dette punktet var han utenfor allfarvei som 68'er. Det fremstod derfor som et uttrykk for naturens egen orden da Jørgen ble leder for den nye Forsvarsavdelingen i Riksarkivet ved opprettelsen i 1996.

Jørgen har aldri vært noen kompromissløs person. Men de personlige egenskapene som han kombinerer og så tett forener, har alltid gjort ham til en formidabel motpart både i de store fora og de lukkede rom. Da Rasjonaliseringsdirektoratet i 1983 hadde et møte for å diskutere det mislykte delprosjektet om arkivnøkler under prosjektparaplyen "Statsforvaltningens arkiver", var Jørgen omsvøpsløs i sin kritikk. For R-direktoratet var han en hard negl. Da møtet var over, hadde R-direktoratets avdelingsdirektør bare en umiddelbar kommentar: "Han skulle vi hatt her hos oss".

Hvordan det egentlig gikk til at Jørgen – sønn av en vognmann i Svelvik og med geografi som hovedfag – valgte en karriere i Riksarkivet, vet vi lite om. Det vi sikkert vet, er at han har egenskaper som ville gjort ham vellykket de fleste andre steder, også som leder på høyt nivå. Men

Riksarkivet ga utfordringer og utfoldelsesmuligheter da han nå engang var plassert der. Utfordringene møtte han til gagns da han tidlig i 70-årene kom til den nye Inspeksjonsavdelingen i Riksarkivet. Arbeidsoppgaven ble å strukturere den løpende arkivdanningen i statsforvaltningen og føre tilsyn med den. For Jørgen ble dette en periode med steinhard jobbing, - med døgnkontinuerlig forvaltning. Oppgaveområdet var et nybrottsfelt, og arkivarbeidets tilstand og status i forvaltningsorganene kunne være så som så. Det gjorde det heller ikke lett at Inspeksjonsavdelingen ble ledet på en labil måte med hyppige uformelle kontakter og vennetjenestepregede avtaler med arkivskapere. Jørgen snakket svært lite om dette. I alle disse årene var han gjennomført lojal mot sin sjef, og brukte svært mye energi på å støtte opp Inspeksjonsavdelingens vogn når den hellet.

I den grad Jørgens arbeid i Inspeksjonsavdelingen kan sammenfattes i ett ord, må det bli autoritetsbygging. Han skjønnte raskt at Riksarkivets inspeksjonsvirksomhet ikke kunne oppnå noen autoritativ status uten konsistens og konsekvens i beslutningene og uten en fast strukturering av oppgaveløsningen. Parallelt så han et sterkt behov for å styrke arkivarbeidets autoritet i forvaltningen. Midlene var forbedret metodikk, forbedret regelverk og - opplæring.

Jørgens rolle i de fleste former for arkivutdanning i Norge gjennom en mannsalder kunne fortjent et eget kapittel. Arkivutdanningen - både planleggingen og gjennomføringen - har vært Jørgens store arena, og scenene har vært mange: Personaldirektoratet, Bibliotekhøgskolen, Norsk arkivråd, Arkivakademiet og Universitetet i Oslo (arkivfaget), for å snitte av toppene. Gjennom 30 år har Jørgen hatt rollen som oppdrager av nye generasjoner av arkivmedarbeidere i offentlig forvaltning. I dag kan han trygt kalles en levende legende. Det er utallige vitnemål om at han som foreleser og kursholder har oppnådd å påvirke deltakerne varig. Kursvirksomheten har ikke bare bidratt til en profesjonalisering av arkivarbeidet, men også medført en utstrakt nettverksbygging blant arkivfolk. Når arkivarbeidets status og autoritet i offentlig forvaltning er blitt så merkbart styrket de siste 10-15 årene, har dette arkivnettverket uten tvil vært viktig faktor i seg selv. Det hører med at Jørgens eget navn og Jørgens grunnleggende læresetninger står som konstituerende elementer i dette nettverket.

Det vil overraske om ikke Jørgen selv synes arkivundervisningen er den oppgaven han har trivdes best med i sin karriere – hittil. Men Jørgen kom

ikke gratis til suksess. Bak ligger hardt arbeid, også her. Undervisning var noe han nærmest ble kastet ut i da han begynte i Inspeksjonsavdelingen, og hans egenopplæring skjedde gjennom pinsler og herding. Han kunne en av livets viktigste kunster: å motta og forholde seg til menneskers tilbakemeldinger.

Jørgen er også blant de norske arkivfolk som har engasjert seg mest i internasjonalt arbeid. Det begynte tidlig med metode- og standardiseringsarbeid på nordisk plan, nærmere bestemt med kassasjonsproblematikk og en felles nordisk arkivterminologi. En karriere i den internasjonale arkivorganisasjonen ICA startet på verdenskonferansen i Bonn i 1984, hvor han gjorde furore som sekretær for en av de store plenumsseksjonene. Å gi Jørgen en slik rolle var som å plassere dynamitt i peisen. Siden har han vært medlem av flere fagkomiteer innenfor ICA. I dag sitter han som medlem av militærkomiteen. Om komiteearbeidet i ICA har ikke Jørgen vært spesielt meddelsom. Å belegge seg med taushet er også en kunst Jørgen godt mestrer. Formelle hensyn kan utløse den, andre ganger hans lojalitet. Om arbeidet i ICA's militærkomite stiller slike krav, skal være usagt. Men nettopp denne komiteen må være det rette sted for en person som både kan opptre med forsegling og åpenbare seg som et eksplosiv.

Det har vært anledninger hvor det har kommet godt frem hva Jørgen mest av alt vil i sitt arbeid i Riksarkivet. I ettertid trer det første Blæstadseminaret i 1976 frem som et klart eksempel. Det viktige for Jørgen var å få startet en prosess hvor Arkivverkets virksomhet ble eksplisert og dokumentert. Etaten manglet ikke lærdhet. Men den fantes i stor grad i de enkelte medarbeideres hoder. Seniorene var levende leksika som tok sin viten med seg når de gikk av. Å få viten dokumentert var mål nr. 1. Rapporten fra Blæstadseminaret ble dermed nesten like viktig som selve arrangementet. Å skape dialog og debatt om arkivfaglige spørsmål var mål nr. 2. Det er Jørgens trang til å skape et læringsmiljø som her trer frem. Mer presist: det er forskerens trang til å etablere læring som en kumulativ prosess. Institusjonaliseringen av Norsk arkivseminar var underordnet for Jørgen. Her som ellers dreide det seg om å få prosesser i gang. Idealismen er det som klarest knytter Jørgen til 68-generasjonen.

Arkivar par excellence

Jørgen Marthinsen startet sin karriere i Arkivverket i 1968. Da var han cand. mag. og ble ansatt som arkivspirant. Det innebar at han skulle bruke 3/5 av sin arbeidstid til å jobbe for Riksarkivet; resten av tiden skulle gå til ulønnet arbeid med hovedfagsoppgave. Etter å ha avlagt embetseksamen i 1971 kunne han gå rett inn i en stilling som arkivar i midlertidig stilling. Dermed ble han den siste som har fått ansettelse i Rikarkivet på den måten. Det har vært en fornøyelse å intervjuer ham. Svarene kom vennlig og uten nøling og med en enestående presisjon. Her var det intet utenomsnakk.

- Hvordan ble du interessert i en jobb i Riksarkivet?

- Det var den planlagte hovedfagsoppgaven som brakte meg i kontakt med Riksarkivet. Jeg ønsket å skrive om gårdgrenser i perioden 1350-1970 og måtte i den forbindelse drive feltarbeid, men det måtte foregå på snøfritt område. Derfor trengte jeg ekstra sysselsetting om vinteren og kontaktet Riksarkivet for å høre om jobb. Det som særlig tiltrakk meg ved å arbeide der, var at jeg kunne gjøre meg kjent med kilder som hadde relevans for mitt vitenskapelige arbeid.

- Mange har først og fremst oppfattet deg som geograf, ikke som historiker. Hva skyldes det?

- Min interesse for og arbeid med kart har ført til at mange har trodd at jeg har min vitenskapelige skoloring som geograf. Men det er en tilfeldighet at jeg har hovedfagseksamen i geografi og ikke i historie. Oppgaven ble godkjent og vurdert både på Historisk institutt og Geografisk institutt, men til sist innlevert på det sistnevnte instituttet. Årsaken til det var at jeg ganske enkelt hadde fått økonomisk støtte til innsamling av kildemateriale til hovedfagsstudiet derifra. Arbeidet med gårdgrensene førte til at jeg senere kom til å engasjere meg i utformingen av kart som viser grensene for tinglag, sogn, amt eller fylker. For meg var det naturlig å gå fra de små enhetene til de større. Men jeg følte det heller ikke som et stort sprang da jeg bidro med omkring hundre sider om frakt og ferdsel i en regionhistorie for Heggen og Frøland.

Arkivar i lære

- *Hvilke forhold har kommet til å prege deg som arkivmann?*

- I mine første fem år som arkivar arbeidet jeg i Carlo Larsens avdeling. Her fikk jeg en solid innføring i og forståelse for hvor viktig det var med arkivteori. Deretter kom jeg i Inspeksjonsavdelingen og fikk se den brutale hverdagen som blant annet gjaldt kassasjonsspørsmål og kaos i bortsetningsarkiver og dermed avlevert arkivmateriale. Her fikk jeg forståelse for at arkivproblemene først og fremst må løses ute, hos arkivskaperne. Slik fikk jeg også befestet mitt syn på at de problemene som oppstår etter avlevering, stort sett er skapt utenfor Arkivverket. Hvis arkivskaperne gjør det de skal, vil Arkivverket ikke ha et ordningsetterslep. Enkelt sagt er det slik at den måten arkivdanning skjer på, skaper eller løser problemene for depot.

- *Hvordan likte du deg i Inspeksjonsavdelingen?*

- Arbeidet i en inspeksjonsavdeling var en utfordrende, men samtidig frustrerende tid fordi arbeidssituasjonen var så anstrengende. Det var sterk pågang fra statsforvaltningen som ville ha raske løsninger på sine arkivproblemer. Jeg hadde en slitsom tid, men ville ikke slutte før jeg følte at jeg hadde gjort opp for meg, skrevet mitt faglige testament. Det førte til at jeg – 46 år gammel – utgav min bok om arkivdanning.

- *Denne boka er blitt en norsk arkivklassiker og solgt i mer enn 4000 eksemplarer. Den er med andre ord en legende i ordets egentlige forstand, noe som bør leses (av alle arkivinteresserte). Da følte du kanskje at du var ferdig med fagfeltet?*

- Jo, for så vidt. Men så skjedde det noe som omkalfatret mine planer. Da John Herstad ble riksarkivar, prioriterte han arkivdanning og inspirerte til ny faglig innsats, og det førte til at jeg fortsatte å arbeide med dette fagfeltet. Som avdelingsarkivar og leder for Yngre avdeling II kunne jeg til utgangen av 1995 engasjere meg med kombinasjonen felt/depot.

Forsvarsarkivet

- *Deretter skiftet du jobb. Hva har du å si til ditt forsvar?*

Jørgen overhører siste spørsmål og fortsetter uførtroddent.

- Fra begynnelsen av 1996 ble jeg ansatt som prosjektleder på avdelingsdirektørnivå og leder for Forsvarsarkivet, Riksarkivets yngste avdeling. Jeg har hatt den utfordringen å lede avdelingen gjennom en

oppbyggingsfase. Det har vært viktig at jeg – som en av Arkivverkets fagpersoner innen arkivdanning, kunne bli møtt med tillit hos de militære myndigheter da jeg fikk ansvaret for å rydde opp etter flere uhjemlede kassasjoner i Forsvaret. Jeg ser det som en viktig oppgave å nå frem med informasjon om regelverket, og mener at det dessuten er viktig å kunne ha god kontakt med arkivskaperne. Jeg synes at vi har etablert et svært godt og nært samarbeid med Forsvarsdepartementet og Sikkerhetsstaben i Forsvarets overkommando. (I denne sammenheng tillater intervjueren seg å gjette at Jørgens medlemskap i *Lillestrøm* og *Omegn Pistolklubb* og hans interesse for feltskyting ikke vært noen ulempe når det gjelder kommunikasjonen med samarbeidspartnerne.)

Internasjonalt faglig arbeid

- *Du har hatt viktige oppgaver i ICA og markert deg på internasjonale konferanser.*

- Ja, smiler Marthinsen. Forklaringen er enkel. Jeg fikk penger fra Forbruker- og Administrasjonsdepartementet til arkivreiser i utlandet. Det rakk til seks ukers opphold i Tyskland, Nederland, Belgia, Østerrike, Sveits, England og Canada. Dermed fikk jeg innsikt i utenlandske arkiv både på lokalt og føderalt nivå. I Tyskland traff jeg flere arkivsjefer som satt i styringsgruppen for arkivdagene i Bonn i 1984, og det førte til at jeg ble valgt som sekretær for en av plenumsseksjonene. Blant oppgavene var å oppsummere en fire timers opphetet plenumsdebatt. Oppsummeringen ble avbrutt med applaus, men presidenten for sesjonen, den avtroppende israelske riksarkivaren kunne ikke dy seg: han imøtegikk mine formuleringer. Jeg følte den gang at det var et møte mellom den gamle og den nye tid, og at jeg hadde satt i gang et ungdomsopprør i ICA. Jeg la nemlig vekt på arkivdanning og feltarbeid, og dette var kontroversielt. Men jeg har senere hatt flere internasjonale verv, og er nå medlem av ICAs militærkomité.

- *Det går rykter om at du nærmest hudflettet de fem nordiske riksarkivarene under de nordiske arkivdagene i Oslo i 1977.*

- Det har nok en kjerne av sannhet i seg. Jeg sang ut overfor de høye herrer den gangen fordi jeg hadde irritert meg over at de snakket altfor mye om hvor fine forholdene burde være – ikke om hvordan forholdene virkelig var. Riksarkivarene stakk problemene under stolen. Derfor foreslo jeg at man skulle vurdere alternative organisasjonsformer for *Nordiske Arkivdager*.

Resultatet var tydelig allerede ved neste arrangement. Da fikk seminarene ny struktur og ble mer levende, med mer plass for meningsutveksling.

Først arkivar, deretter forsker

- I arkivspørsmål går du for å holde en streng linje overfor historikerne.
- Det får så være. Jeg synes ikke det er grunnleggende motsetninger mellom arkivarens og forskerens interesser. Jeg mener at ulike syn på arkivspørsmål i mange tilfeller kan skyldes forskernes mangel på tålmodighet. Arkivene er i første rekke blitt til av hensyn til forvaltningen, en organisasjon, en bedrift osv. Arkivene blir ikke til for å stimulere til fremtidig forskning. Derfor ønsker vi som arkivarer ikke å la forskerne bruke arkivene før de er ordnet eller rekonstruert og ført tilbake til sin opprinnelige form. Når dette arbeidet er gjort på en tilfredsstillende måte, er arkivarene på parti med forskerne.

Samtidig vil jeg gjerne fremholde at ikke alle brukerne av arkiver kan defineres som forskere etter Forvaltningsloven. Heller ikke alle forskere kan få innsyn i alt personømfintlig materiale. Dette faller tungt for brystet for enkelte, men det er viktig for arkivarene at de også skal beskytte de menneskene som er omhandlet i kildene.

Lederansvaret

-Du stiller strenge krav til deg selv som leder og virker meget effektiv. Når du deltar på seminarer og møter, ser vi deg skrive i din møteprotokoll med stødig hånd - en aldri sviktende fyllepenn - det som er av interesse, slik at du i detalj kan referere hva som har foregått. Dersom det kan bli langt mellom de gode poengene, skriver du – mens du er intenst lyttende – ned punkter til et senere møte eller konsept til et brev som skal besvares.

- Jeg går vel for å være resultatorientert, og krever at arbeidet skal foregå effektivt og i høyt tempo. Men jeg er også opptatt av å skape trivsel for mine medarbeidere og skape et godt arbeidsmiljø, fordi det også bidrar til god arbeidsinnsats. Jeg vet at noen kan oppfatte meg som altfor effektiv og streng, og kanskje også som en alvorsmann, men, sier han, med et bredt smil: ”jeg jobber med saken.”

Arkivfaglig undervisning

- Du er den personen som bidro mest til å gi det nye universitetsfaget et solid faglig innhold og utformet et godt undervisningsopplegg. Samtidig var

du også den som hadde de fleste forslag til pensa for studentene. Du var lydhør overfor studentene og foreleserne, og foretok raskt de nødvendige pensumsendringer som måtte til for å få heltheten til å fungere best mulig. Som pedagog og medmenneske kombinerer du evnen til å lytte på andre og la det følges av konkret handling og evnen til å formulere deg så presist og innsiktsfullt at andre også gjerne hører og leser det du har å si. Det gjør at en blir nysgjerrig på hva slags pedagogisk erfaring du hadde som bakgrunn for denne oppgaven.

- Her var det da mange plusser i karakterboka; det får stå for din regning. I omtrent tjue år underviste jeg i arkivfag på Bibliotekhøgskolen, men så ble dette delemnet fjernet fra skolens fagplaner. Deretter engasjerte jeg meg i å være med på å bygge opp *Arkivakademiet* fra starten av i 1989. Det var viktig å etablere høyere utdanning for arkivledere, gi dem formell kompetanse og heve status for dem som arbeider med arkiv i forvaltningen. Arkivakademiet har vært en suksess. De som har fulgt undervisningen, har vært etterspurt. Nesten alle som er arkivledere, har denne utdanningen eller eksamen i universitetsfaget arkivkunnskap.

Christopher John Harris

**”Han udmærkede sig iøvrigt ligesaa meget ved
Beskedenhed og klog Adfærd som ved sine Talenter...”**
Aad Knudsen Gjelle og hans forløpere som landmålingskonduktør i
Bergens Stift

Kartografiske studier og Arkivverket

Flere arkiv innenfor Arkivverket oppbevarer betydelige kartsamlinger, og i tillegg andre arkivsaker knyttet til oppmålinger i Norge. Samtidig har Arkivverket ansvar for arkivene i andre forvaltningsorganer som rår over kart og tegninger. Med disse, og særlig tinglysningsmaterialet, har Arkivverket ansvar for en svært viktig del av de eldre geografiske opplysningene vi har om Norge. Det er Arkivverket og Statens Kartverk som best kan hjelpe forskere med stedfestet kunnskap om kulturlandskap og landets overflate.

Universitetsbibliotekene, og noen museer, har kart og tegninger, men i forhold til Arkivverket og Kartverket er de få. Mens panteregistrene alltid har gitt oss en inngang til tinglysningsmaterialet, er det bare i de siste årene at vi har begynt å få fullgode registre til kart og tegninger i de forskjellige arkiv hvor de er oppbevart, ofte i pakker, og blant saksdokumentene. Men det er langt igjen til vi får en komplett oversikt over slike kart, selv om vi får en oppdatert utgave av serien ”Gamle Norske Kart”.

Til tross for mengden av kart og tegninger i våre arkiver, er det forbausende få som har utført kartografiske studier i Norge. Blant den engere krets av forskere som har skrevet om emner innenfor oppmåling, finner vi flere som har arbeidet eller arbeider i Arkivverket. Riksarkivar Koren arbeidet med kart og tegninger fra Trondheim og samlet materiale om tegneren Johan F. Dreier (som vi kommer tilbake til). Førstearkivar Sigurd Engelstad skrev blant annet ”Norge i Kart gjennom 400 år”, og han skrev også om Johan Dreier. Vit.ass. Leif T. Andressen har skrevet om de topografiske beskrivelsene i Norges Geografiske Oppmåling, og var medredaktør av serien ”Gamle Norske Kart” med blant andre daværende førstearkivar Alfild Nakken. Arkivar Hege Brit Randsborg har skrevet om Riksarkivets kartsamling, og undertegnede har skrevet bok og flere artikler om eldre kart fra Bergen og Vestlandet. Til slutt må vi ikke undervurdere kartarbeidet til Jørgen H. Marthinsen, som leverte kartene til Norsk Historisk Leksikon og

arkivregistraturene for lensrekneskapene. Det ligger svært mye arbeid bak tilsynelatende enkle kart med eldre type grenser inntegnet.

I forhold til våre nordiske naboer er det svært lite skrevet om kart og oppmålere i Norge, og det er et emne som faller mellom flere stoler. Det er et område som er i grenseland mellom de humanistiske fag, samfunnsvitenskap, og de mer geotekniske ingeniørfag. Det egner seg svært godt for tverrvitenskapelige studier, og vi som er såpass heldige å arbeide i arkivene, kan yte hjelp i flere retninger.

Her skal vi bevege oss langt fra den moderne akademiske, tverrvitenskapelige forskning, og istedenfor se spesielt på arbeidet til en mann som var bonde og oppmåler. Ja, han var mer enn det, og for sin innsats fikk han Dannebrogordenen i 1813. Han var en av de merkeligste autodidakter som Vestlandet har produsert, og navnet hans er Aad Knudsen Gjelle. Jeg har valgt å skrive om Gjelle her fordi han blant annet var offentlig kartkonduktør, og han har satt spor etter seg i flere arkiv. Dessverre er mye gått tapt, men det kan fortsatt gjøres arkivfunn om ham.

Åsteds- og konduktørkart

Det er naturlig å begynne historien til Aad Gjelle med en oppsummering om forløperne i hans stilling. Særlig de som arbeider i statsarkivene vil kunne fortelle flere historier om eiendomstvister som er dokumentert i arkivmaterialet vi forvalter, for ikke å snakke om kimene til eiendomstvister som er gjemt i pakker og protokoller. Det kan ikke være mange eindomsbesittere i Norge, store eller små, som ikke har vært i krangel med naboene. Dette kan dokumenteres tilbake så langt vi har skriftlige kilder i Norge.

Tvistene ble løst på forskjellige måter gjennom tidene, men etter hvert som både rettspleien og embetsverket ble utbygd på slutten av 1600-tallet og begynnelsen på 1700-tallet, var det mer vanlig at kranglingen havnet i rettsapparatet. Prosessene ble mer og mer langvarige og vanskelige å løse. Det var både byborgere og bønder som tvistet med hverandre, men det var som oftest viktige grenser og utmarksrettigheter som forårsaket de lengste rettssakene.

Et av forsøkene på å begrense disse langvarige prosessene var en kgl. forordning av 31. mars 1719. Forordningens fjerde paragraf angikk

grensetvister...”udi Mark, Skov, Fiskevand, Mølledam og andet deslige, saavel som udi Kiøbstæderne om Tag-Render, Rendesteene, Fortog etc...”. Når det var uenighet om noen av disse spørsmålene, skulle kyndige og upartiske personer tegne et kart over det sted som det var strid om. Kartet kunne dermed brukes av alle rettsinstanser. Alt det var uenighet om, skulle tegnes inn, og de stridende parter måtte godta kartet. Det står ikke tydelig i forordningen, men det var de stridende partene som skulle betale for kartet. I praksis skapte denne forordningen like mange problemer som den løste. Hvem skulle tegne disse kartene? Hvem skulle betale for dem, og hvordan skulle oppmålingene gjennomføres? Skulle det være vitner tilstede, og hvordan var det tenkt at dommerinstansene skulle forholde seg i slike saker? Måtte dommerne være på åstedet hver gang?

Hadde forordningen vært gjennomført i alle grense- og eiendomstvister i Norge, ville arkivene ha bugnet av oppmålinger fra 1700-tallet, men dette er ikke tilfelle. Det var mangel på kvalifiserte oppmålere, særlig i landdistriktene, og når en person, ofte en offentlig ansatt eller militæringeniør, ble engasjert til å lage et kart, gikk det tid til reise, feltarbeid og rentegning. Kostpenger skulle betales og andre utlegg refunderes slik at kartene ble svært kostbare. Resultatet var at mange tvister aldri kom så langt som til retten fordi de stridende partene ikke hadde penger. Slik var situasjonen til det kom en ny forordning i 1781.

I 1721 søkte generalkvartermester Sundt til kongen om at alle rettskart etter forordningen fra 1719 skulle tegnes av generalkvartermesteren selv, eller en annen fra fortifikasjonsetaten. Han mente at ingen var bedre kvalifisert, og at partene i rettsaker ville være bedre tjent med slike karttegnere. Sundt fikk ikke noe privilegium, men det var vanlig at de militære utførte oppdrag for stridende parter i rettsaker. Kartegning for private var en god biinntekt for noen ingeniøroffiserer.

I tillegg til militæroffiserer var det andre som tegnet kart i første halvdel av 1700-tallet på Vestlandet. Særlig rundt Bergen var det prokuratørene som tegnet åstedskart. Prokuratørene på 1700-tallet var offentlig oppnevnte sakførere, i byen oppnevnt av magistraten. Fra 1736 krevdes juridisk embetseksamen. Etter hvert ble de en aktet yrkesgruppe som både tjente godt og nøt sosial prestisje. Det finnes en rekke kart tegnet av forskjellige prokuratører på Vestlandet, men som oftest ble det de manglet i nøyaktighet, oppveid av sterke farger! Det eldste kartet fra Voss sentrum er et prokuratorkart fra 1733 og finnes i arkivet fra Bergen Lagting.

Generalkonduktører

Det var utnevnelsen av en generalkonduktør for Akershus stift i 1752 som brakte mer orden i oppmåling av konduktørkart (Engelstad 1981). Christopher Hammer var den første generalkonduktør som fikk bestallingsbrev, og utførte arbeidet etter en 19 punkts instruks. Det ble henvist til forordningen fra 1719, og instruksen ble på flere måter toneangivende for instruksene til de øvrige konduktører som ble utnevnt i tiårene etterpå. Hammer selv ønsket å lede en etat med underordnede rundt om i landet, og i løpet av hans karriere som generalkonduktør, fram til 1801, ser vi at det ble utnevnt opp til 50 andre konduktører spredt over hele Norge. Paragraf 7 i instruksen til Hammer handlet om inndeling av målekjeden og måleenheten på kartene. En norsk mil skulle etter sedvane være 18000 skritt eller alen, og målekjeden skulle inndeles i danske roder etter forordningen av 10. januar 1698. Dette ble endret noen år senere da en ny instruks ble utarbeidet for konduktørene i Bergens Stift.

Vi skal ikke følge utviklingen av konduktørene her, men det gikk noen år før de neste ble oppnevnt. I 1774 fikk både Christiansand og Bergen Stift konduktører, og i 1776 fikk Trondhjem Stift en. I Bergens Stift var det den etter hvert så kjente Werner Hosewinchel Christie som søkte og fikk jobben (Harris 1991). Christie var prestesønn fra Tysnes og en av en søskenflokk på 16. Han reiste til Universitetet i København i 1765, og i løpet av en femårs studietid foretok han reiser i Frankrike og Storbritannia, hvor han studerte bygningsteknikker, matematikk og geologi. Før han ble kartkonduktør i 1774, var han huslærer for presten Peder Harboe Hertzbergs eldste sønn på Finnås prestegård. I dette uvanlig intellektuelle miljøet ved munningen av Hardangerfjorden dyrket Christie blant annet sin interesse for geografi og landmåling. Hans elev, Nils Hertzberg, skrev i sin selvbiografi om Christie:

”...Jeg nød privat Undervisning i Videnskaberne fra mit 9de Aar, først hos Datids Sognepræst til Stordøen, Hans Paludan, i Søndhordlehn, der var en duelig Skolemand, dernæst af Candidat Theologia Werner Hosewinkel Christie, som senere ble Conduktør, af hvem jeg Lidet eller intet lærte, men flakkede omkring med ham at optage Situations Karter... Ved ovennævnte Omreiser med Christie, fik jeg dog nogen Smag paa Landmaalerie. Hvad jeg havde lært af Skole-Videnskabernes Elementer glemtes...”

Dette er ikke det beste ettermæle for en mann som ble både lagmann og kanselliråd. Hertzbergs ord er på mange måter en nedvurdering av

landmålerarbeidet. Det krevde blant annet ikke så lite matematisk kunnskap for å oppta kart. Hertzberg selv ble en habil karttegner, og Riksarkivet har et kart over Finnås tegnet av ham i 1779-80.

Men i 1774 søkte Christie om å bli kartkonduktør i Bergens Stift. Rettsapparatet så behovet for en karttegner, og Stiftamtmann Bager støttet søknaden til Christie:

”... Det er en unægtelig Sandhed at Almuen her i Bergens Stift siden at fiskerienes aftagelse, har nødt dem til at lægge sig meere paa Landbrug, ofte er i største forlegenhed for at faae Situations Carte forfattet i de Aastæds Trætter som de for at komme ud af fælledskab med hinanden ofte fore, hvorover ey allene adskillige Sager ere bleven hiemviiste fra laugtinget til sammes tagelse men de end og maae dyre betale de Personer som kan forfatte det; Og da Supplicanten har Smukt Mathematiske Videnskaber, og allereede ved adskillige leyligheder har givet Prøve paa hans Indsigt i samme, Saa skulde ieg Allernaadigst forundes Bestalling som Land-Maaler i Bergens Stift imod at nyde for sin Umag $\frac{1}{4}$ Deel mindre end som i Aggershuus Stift er fastsadt...”

Det tok noen uker før denne saken ble behandlet i København, men 6. oktober 1774 skrev kongen under på Christies ansettelsesbrev. Vilklårene var enkle og rimelige for det offentlige. Christie skulle ikke ha lønn, men få sine inntekter fra dem som bestilte kart, enten etter overenskomst eller etter dommerens kjennelse.

Vi har ikke oversikt over hvor mange kart de forskjellige kartkonduktører tegnet, og det har nok variert fra distrikt til distrikt. Så vidt vi kan se har ikke Christie tegnet mer enn 15-20 kart mellom 1774 og hans utnevning som lagmann i 1783. Kartene var dyre for dem som rekvirerte kart, men landmålingsarbeidet har neppe vært lønnsomt nok å leve av for konduktørene. Christie hadde bl.a. også privilegium på marmordrift i Sunnhordland fra 1775, og det var her han tjente formuen sin. Han arbeidet kun med kartene om sommeren, og alle kartene vi kjenner fra ham, er tegnet mellom mai og tidlig september. Dette er ikke urimelig når vi husker at det var grensene som var den viktigste årsaken til oppmålingene. Grensesteiner og merker måtte oppspores, og dette kunne ikke gjøres uten store problemer om høsten og vinteren. Fordi kartene var så dyre, var de fleste bestilt av rike gårdeiere eller bergenskjøpmenn som eide gårder rundt Bergen. Det framkom klager fra flere steder i stiftet over prisen på kart som måtte oppmåles i åstedssaker ifølge forordningen av 31. mars 1719. Etter en henvendelse fra presteskapet i Sunnfjord om våren 1781, skrev

stiftamtmanden til kongen om behovet for oppmålinger i rettstvister i Bergens stift. Det ble påstått at bøndene måtte betale mer for kartene enn verdien av det omtvistede jordstykke, og det gjorde at bare de formuende hadde råd til å løse sine grenseproblemer.

Stiftamtmanden selv hadde erfaring med åstedskartene som bøndene klaget over, og han skrev til kongen at den beste løsningen var at dommerne selv dro ut i felten og undersøkte det omstridte området istedenfor å benytte seg av oppmålingsforretninger:

”... Og som ieg dette Selv kan af egen Erfarenhed bekræfte, da ieg sielden, udi de Aastæds tretter ieg som Lavmand haver paadømt, haver benyttet mig af de tagne Carter, men ved at befare Stæderne, faaet en meere nøyagtig oplysning end disse kunde give; Thi Cartene ere grundede paa Vidnernes Forklaring, følgelig kan disse, ved for Dommerne at anvise Stæderne, tillige saa Omstændelig forklare Beskaffenheden, at en Afridsning, intet derimod kand kome i Ligning...”

Stiftamtmandens forslag ble akseptert av kongen som undertegnet en forordning om åstedskart 9. november 1781. Forordningen var nesten identisk med stiftamtmandens forslag, og innebar at stridende parter i en tvist kunne enes om at dommerne i en lavere rett, dvs. herredsretten og lagtinget, fikk fullmakt til å avgjøre tvisten uten at et kart ble oppmålt. Hvis den ene part krevde kart, skulle han betale, og kartet skulle også omfatte området som motparten mente å eie. Ingen tvist kunne bringes til overhoffretten uten at det forelå kart. Begge parter skulle konferere med både konduktøren og underdommerne før kartet ble lagt fram i retten, slik at uenigheten om kartets riktighet ble løst på stedet. Dette betydde at det ble unødvendig med de såkalte kontrakart. Etter denne forordningen ble mange grensetvister som tidligere ikke var fremmet på grunn av omkostningene, brakt for retten på Vestlandet. Det er svært sjelden vi finner kart blant rettsdokumentene etter 1781.

Christie var svært lite begeistret for dette reskript, som han mente ville føre til tap av inntekter for konduktørene. Han ønsket en form for erstatning, og etter en diskusjon med kanselliet i København, fikk han løfte om at han ville få det første ledige juridiske embetet han søkte. Videre ble det sagt at dette skulle bli i nærheten av hans marmorverk ved Hop, utenfor Bergen. Løftet ble oppfylt da Christie fikk embetet som lagmann over Bergen stift i 1783, og stillingen som kartkonduktør ble lagt på is en stund.

Militæroffiserene rykker inn

Stillingen som stiftskonduktør ble ikke besatt etter W.H. Christie, og i noen år var det uklart hvordan partene skulle få tak i en landmåler når han trengtes. Situasjonen ble avklart ved en kongelig resolusjon 7. desember 1785, da det ble bestemt at embetet for Bergen stift ikke skulle besettes. Istedenfor ble stiftamtmanden bemyndiget til å engasjere militæringeniører til å utføre kartarbeid. I Bergen stift var det to infanteriregimenter, og ingeniørene skulle velges ut herfra. Så snart stiftamtmand Christian Schouboe fikk brev fra Rentekammeret om kongens resolusjon, skrev han til amtmennene og samtlige fogder i stiftet. Det var bestemt at offiserene som skulle få bemyndigelse, måtte ha eksamen i "de Mathematiske Videnskaber", enten fra København eller den Militære Mathematiske Skole i Christiania. Men det var også anledning til å bruke andre som kunne vise til lignende dugelighet, og som hadde fått spesial-tillatelse fra Rentekammeret, selv om de ikke var militære. Schouboe utnevnte Capt. Niels von Thodahl til konduktør i Nordhordland og Voss fogderi, Capt. Lorentze-Müller von Segelke for Sunnhordland og Hardanger fogderi, Premielieutenant Hanning Casper von Lohmann for Sunnmøre fogderi, Sekondlieutenant à la Suite Frantz Wilhelm von Munthe for Yttre og Indre Sogn fogderi, og Sekondlieutenant à la Suite Severin von Lohmann for Sunn- og Nordfjord fogderi. Futene fikk beskjed om å offentliggjøre dette på kirkebakken for allmuen.

Samtidig ble det utarbeidet en ny detaljert instruks for konduktørene i 19 artikler. Artikkel 2 gir nøyaktig instruks om målekjeden og kontroll-instrumentene (Engelstad 1981). Artikkel 5 sier at konduktøren skal holde en kopibok og alltid ha kopier av kartene som han tegner, men dessverre ser det ikke ut som om dette ble gjort i Bergen stift. Vi mangler i alle fall begge deler.

Vi kjenner til at det var militæringeniører som utførte det meste av det eldste oppmålingsarbeidet i Norge, særlig i tilknytning til festningsverk (Harris 1991). Norges Geografiske Oppmåling ble også grunnlagt i 1773 etter initiativ av de militære myndighetene, og under navnet den Militære Opmaalingen. Det var utelukkende militæringeniører som arbeidet i "Opmaalingen", men vi finner ingen av de utnevnte i Bergen stift i NGO's historie. Militæringeniører har hatt uvurderlig betydning for landmåling i Norge, helt fram til slutten av 1800-tallet, og det er derfor vi finner deres navn på mange kart i våre arkiv.

Denne ordningen med kartkonduktører, spesielt fra de militære, gjaldt fram til en regjeringsresolusjon av 13. februar 1816 som bestemte at hver amtmann skulle beskikke ”i sitt amt de fornødne landkonduktører.” Foreløpig mangler vi en oversikt over kartkonduktørene i de forskjellige stifter, men fram til i alle fall 1814 ser det ut som om det var nesten utelukkende militæringenjører som tegnet konduktørkart på Vestlandet. På slutten av 1700-tallet og begynnelsen av 1800-tallet ser vi at både Carl N.C. von Kühle og Hans Møinichen Geelmuyden arbeidet som konduktører, og begge hadde lange militære karrierer (Harris 1991).

I Bergens stift dukker det snart opp en bonde fra Voss med ambisjoner om å bli offentlig landmåler.

Aad Gjelle på fjøslemmen

Midt oppe i alle disse militære kartkonduktører, med utdanning i matematiske vitenskaper og mer fra krigsskolen i Christiania, dukker det plutselig opp en vossing som Folkebladet i 1898 omtalte som en av de merkeligste selvlærte menn som er fostret i Norge. Aad eller Odd Knudsen Gjelle ble født nyttårsaften 1768 på gården Gjelle på Voss. Han var eldste sønn av Knut Brynjulvsson og Guri Olsdatter. Det var ikke uvanlig at enkelte bønder var tusenkunstnere, og det er sagt at Knut var en dugende smed, sølvsmed, billedskjærer og maler. Flere i slekten hadde store kunstneriske evner som vi skal høre om, men Aad må ha vært spesiell fra barndommen av.

En del er skrevet om Aad, og det finnes tradisjonsstoff samlet inn om ham, men likevel er det en god del mangler i kildematerialet. Av og til finner vi noe nytt, og en systematisk gjennomgang av blant annet tingbøkene på Voss vil kunne gi oss flere opplysninger.

Aad var mye sammen med broren Brynjulf, og de fikk den vanlige undervisning av omgangskolelærer, men ikke noe annet. Ved konfirmasjonen var det slutt, og Aad måtte arbeide på gården. Det sies at han var lite med når andre ungdommer hadde dans og annen moro. Aad skal ha vært frampå noen ganger med litt diktning, men ellers gjemte han seg vekk for å lese. Han leste alt han kom over og fikk blant annet tak i en del av bøkene etter en annen vossebonde som hadde interessert seg for astronomi i første halvdel av 1700-tallet, Gitle Torbjørnsen Nedre-Aure.

Tenåringsbrødrene satt på fjøslemmen etter arbeidet og leste, tegnet og lekte med regnestykker. Etter hvert begynte de å tegne alt fra dyr og fugler til planter og trær. Brynjulf kom senere i lære hos den danske gullsmed Lind og ble gullsmed, mens Aad hadde andre planer.

Gjelle i militæret?

En irriterende lakune i militærarkivene ved Statsarkivet i Bergen etter 1788 for det 2. Bergenhusiske infanteriregiment, fratar oss muligheten til å se hvordan det gikk med Aad i hæren, men han har sannsynligvis vært soldat etter 1792. Er det mulig at det kan finnes arkivsaker i Riksarkivet om dette? Vi vet at han hadde tilegnet seg tilstrekkelig kunnskap i rettslære til å opptre i en åstedssak mellom to gårder på Voss i 1792. Presten var motparten, og protesterte mot Aad, men protesten ble avvist. Allerede som ung mann hadde Aad Gjelle fått ord på seg som en mann som dugde i rettstvister, noe han kom til å bruke i årene framover. I forbindelse med disse tvistene har Gjelle lært seg å tegne kart over de omtvistede områdene. I en senere søknad til kongen om å bli utnevnt til offentlig landmåler skrev han:

”...Jeg har Tid efter anden ved Brugen af de beste Haandbøger vi har i det tydske og danske Sprog paa egen Haand søgt at trænge ind i en Deel af de Mathematiske Videnskaber og isaær Arithmetik, Geometri, Trigonometri og Algebra. Mine theoretiske Kundskaber i disse Matematikens Deele har jeg praktisk utdannet ved successive at opmaale mindre og større Jord-Strækninger, deels Ager, deels Enge, Myrer, Skove og heele Districter. Fra først af har jeg allene gjort dette for min egen Fornøjelse i mine ledige Timer. Siden efter har jeg været anmodet derom ved frivillige Udskiftninger mellem andre Bønder, saavelsom i Aastæds Trætter, hvor de af mig optagne Situations Karter, med begge Parters Samtykke har været lagt til Grund ved Sagenes Paadømmelse i Underretterne. Jeg har derhos lagt mig efter Tegning, deels for at kunne stikke Signeter med Vaaben i, deels for at kunne tegne et ordentlig Situations Kart. Med hensyn til Compagnie Districternes Inddeling har jeg allerede i Aaret 1793 efter Vedkommendes Anmodning optaget et Kart over de Urlandske og Wossiske Compagnie Distrikter...” (Søknad fra 1813.)

Det som er spesielt interessant i dette avsnittet i søknaden, er at han nevner spesielt et kart over et militært kompanidistrikt i 1793, og dette må han ha tegnet mens han var i hæren. Dette er det eldste kartet vi har detaljer om, men det er ingen kart fra Aad Gjelle i arkivene fra 1793. Har Aad Gjelle tegnet dette selv som han skriver, eller var han bare delaktig i oppmålingen?

I Statens Kartverks kartarkiv finner vi et kart fra 1793 med tittelen ” Udkast til et Situations-Cart over Wosse Compagnie District”, men det er signert C. von Kühle.

Det er svært lite sannsynlig at det ble målt opp *to* kart over samme distrikt samtidig, og jeg tror at Aad Gjelle må ha vært med som medhjelper til kaptein Kühle i 1793. Kühle var blitt forflyttet til Bergen i 1785 og var kaptein ved det Bergenhusiske nationale infanteriregiment. I arkivet fra Stiftamtmannen i Bergen finner vi ruller over det Wossiske Compagnie fra 1788, og Kühle er kaptein og dermed lederen for kompaniet. Han var en svært habil karttegnerselv, og det finnes flere kart fra 1790-årene tegnet av Kühle (Harris 1991). Kühle var i det hele tatt en meget spesiell mann, og utmerket seg som et av de ledende lys i kulturlivet i Bergen på 1790-tallet. Han var maler, dramatiker, blant stiftere av Bergens Dramatiske Selskap, og holdt ”salonger” for alle tilreisende artister og vitenskapsmenn som besøkte Bergen. Det sies at den senere franske konge, prins Louis Philippe, bodde hos Kühle mens han var på visitt i Bergen.

Det er ikke tvil om at kartet fra Voss i 1793 er rentegnet av von Kühle. Vi kjenner igjen stilen, koloritten og utformingen av kartkartusjen. Kartet er av et såpass stort område at Kühle må ha hatt hjelp til oppmålingen, og Gjelle skrev at han tegnet kartet ”efter Vedkommendes Anmodning”. Aad Gjelle må ha skilt seg ut fra de øvrige soldater i kompaniet, og jeg tror at Kühle vil ha vært fascinert av en ung bonde med ferdigheter i oppmåling, tegning, matematikk og astronomi. Hva er mer naturlig enn at Gjelle ble brukt til dette kartet som Kühle har signert?

Det er en annen grunn til at jeg tror Aad Gjelle og Kühle må ha arbeidet sammen. Gjelle kan muligens ha sett noen trykte kart fra Norge og andre land, og et sted må han ha lært de elementære uttrykksformer innenfor kartografi: tegningen av målestokken, kompasset, måten å tegne fjellformasjoner osv. Men kartene som Kühle tegnet, har et helt spesielt kompass med to piler: en som viser kompassnord, og en som viser ”sande Nord”. Pilen som viser kompassnord, er utstyrt med fjær i den ene enden. Flere av kartene til Aad Gjelle er utstyrt med et nesten identisk kompass som dette. Denne måte å tegne et kompass på et kart finnes, så vidt jeg kan se, ikke på noen av de trykte kart fra Norge og Danmark som det er naturlig Gjelle kan ha sett (Pontoppidan, Hammer, Wangenstein osv.). Kompasset er typisk for flere av de militærutdannete landmålere, og jeg tror at Aad

Gjelle har lært mye praktisk kartografi fra militærkartkonduktører og trykte bøker om landmåling som blant annet Kühle kan ha lånt ham.

Vi skal se at Aad Gjelle må ha samarbeidet om kartene med en annen kunstner, men han er ikke nevnt av Gjelle, og har heller ikke vært trukket fram.

Gjelle som prokurator og navigator

Her skal vi ikke se i detaljer på Aad Gjelle som prokurator, men et par episoder kan trekkes fram for å vise hva denne selvlærte vossingen kunne. Det er allerede nevnt at han opptrådte i retten på Voss når det gjaldt åstedssaker, men han dukker også opp i andre rettssaker. Vi burde ikke være overrasket over å lese at Gjelle kom i berøring med den allestedsværende tyv og kjeltring Gjest Baardsen, men det er kanskje mer overraskende å høre at han opptrådte som forsvarer for Gjest på flere ting på Voss i 1813. Gjest hadde blant annet stjålet fra gården Gjelle, og mange andre steder, og Aad ble brukt som "defensor", men til ingen nytte. For sitt arbeid fikk han 12 riksdaler 4 mark i diett, og 10 riksdaler i lønn.

Det er en detaljert tradisjon på Voss om en annen gang Gjelle skulle i retten, men denne gangen med mer dramatiske konsekvenser. Vossingene var i tvist med lensmannen, og saken gikk helt til høyesterett i København. Vossingene ba Gjelle om å tale deres sak i København, og Aad Gjelle seilte av gårde med saksdokumentene. Dessverre gikk skipet på grunn i en storm utenfor svenskekysten, og kapteinen trodde det var et skjær. Etter at alt det løse var blitt kastet over bord i håp om å komme seg løs, og til ingen nytte, samlet mannskapet seg på dekket for å synge og be. Gjelle var en praktisk mann, og han klatret fram på baugspriten for å se ut. Han mente å se at skipet hadde truffet fastlandet, og han styrtet i sjøen og kom seg i land. Senere på kvelden, da det ble mer opplett, kastet mannskapet et tau innover til Gjelle som satte det fast, og skipet ble holdt på plass. Neste dag reddet han sine dokumenter, reiste inn til nærmeste svenske by, og kom om bord på et annet skip til København. Dessverre gikk dette skipet også på en flu, til tross for at Gjelle hadde varslet styrmannen, som brukte kart og kompass. Gjelle leste begge deler bedre enn styrmannen. De kom seg løs og fortsatte, men styrmannen tok igjen feil av to fyr – et dansk og et svensk, og skipet gikk med full fart på land ved Nidingen fyr, og ble vrak. Gjelle berget seg selv og sine eiendeler og kom videre til København, hvor han skal ha deltatt i rettssaken. Mens han var i Kongens by, gikk han om bord i en Kinafarer

for å studere navigasjonsinstrumentene og kartene. Her fikk han tilbud om å bli understyrmann, men takket nei.

Aad Gjelle var såpass flink i navigasjon at han ble brukt til opplæring av folk som skulle ta styrmannseksamen i Bergen. Det er flere tradisjoner og nedtegnelser om hans møte med til dels arrogante og dels mistroiske bergensere som tvilte på hans kunnskaper. Både rektoren og elevene ved Katedralskolen blant andre fikk sine pass påskrevet etter at de forsøkte å sette Gjelle på plass med matematiske regnestykker.

Billedskjærer og stempelmaker

Ingen har forsket i kunsten til Aad Gjelle, og vi vet at han ble brukt som billedskjærer og stempelmaker. Han både tegnet og skar stempler og signeter. Riksarkivet har sannsynligvis dokumenter fra begynnelsen av 1800-tallet med stempelet til det russiske keiserlige konsulat i Hammerfest som ble laget av Aad Gjelle. Hvordan han fikk oppdraget vites ikke, men det sies at en tegning av den to-hodete ørn med utslåtte vinger, og en ridder til hest med en lans, ble sendt ned til Gjelle som skar signet i stål. Han fikk 15 speciedaler for dette. Det er ikke utenkelig at dette oppdraget kan ha hatt sammenheng med en episode med Kühle ved århundreskiftet, da et stort russisk krigsskip lå til reparasjon i Bergen i to år. Kühle var involvert, og tegnet blant annet skipet mens det lå i Bergen havn (Harris 1989). Det er ikke usannsynlig at kontakten med den framtidige konsul i Hammerfest er fra denne tiden.

Flere av stemplene som ble brukt av offentlige instanser i Bergen, var laget av Gjelle, men tegnet han disse selv eller arbeidet han sammen med en kunstner? Det er enkelte ting som tyder på det siste. En gjennomgang av regnskapsmaterialet i Bergen Byarkiv vil utvilsomt avdekke hvilke stempler og signeter Aad Gjelle fikk betaling for.

Dekorert landmåler – Dannebrogsmannen

Aad Gjelle tegnet et kart over Voss fogderi i 1808, og han solgte dette til fogd Bøgh. Ellers vet vi lite om hans oppmålinger før 1812-1813. Han skulle drive gården i tillegg, selv om konen klaget over at han var mye borte. Da Aad ville ha sønnen Eirik som assistent i landmåling, skal konen ha nektet, og sa ”Ve du gjera han te same rekafanten so du sjølv’o æ?”.

I 1812 fikk Aad Gjelle et oppdrag fra sorenskriveren i Nordhordland, den kjente Wilhelm Frimann Koren Christie. Christie, som var nevø av kartkonduktør Werner Hosewinchel Christie, rekvirerte et stort kart over området til Nordhordland sorenskriveri. Det tok Gjelle to år med oppmålinger, og det må ha vært to viktige år i hans liv. Vi har sett at han var forsvarer for Gjest Baardsen i 1813, og samtidig fikk han anerkjennelse for sitt arbeid med oppmålinger og prokuratorvirksomhet på Voss fra kongen i København.

Foreløpig vet vi ikke hvem som fremmet forslaget, men Aad Gjelle ble utnevnt av kongen til Dannebrogsmand 28. januar 1813. Han ble utnevnt samtidig med Mikkel Halstensen Lofthus fra Hardanger, som hadde tegnet og laget modell til en ubåt i 1808 (Nedrebø 1997). Kanselliet sendte brev til stiftamtmanden og bad om at Gjelle skulle få ordenen enten i kirken, på tinget eller en annen hederlig forsamling. Fogden ble underrettet, og det skal ha vært en stor seremoni ved Holbergsfurua ved prestegården på Voss. En plattning ble laget, og stiftamtmanden festet ordenen på Gjelle foran en stor samling vossinger. Noe slikt hadde ikke skjedd på Voss før.

Uken før brevet fra Kanselliet nådde Bergen, hadde Aad Gjelle selv forfattet en søknad til kongen om å bli utnevnt til offentlig landmåler i Bergens stift. Det er sannsynlig at dette ble gjort etter råd fra sorenskriver Christie. Søknaden er lang, men den gir innsikt i hvordan denne autodidakten tenkte. Deler av søknaden er gjengitt tidligere. Her er resten:

”...Til Kongen! At Afgivelse fra de i Almindelighet foreskrevne Former, i enkelte Tilfælde ej alene kan være uskadelig men end og gavnlig, er en rigtig erkiendt Sætning, hvilken jeg ved Fremsættelsen af nærværende allerunderdanigste Ansøgning om at beskikkes til Landmåler i Bergens Stift, allerunderdanigst vover at anføre og i Henseende til nærværende Tilfælde nøyere at oplyse.- Jeg er fød Bonde og opdragen i Bonde-Stand hvori jeg endnu lever som Selveier paa Gaarden Gjelle i Wosse Præstegjæld og Fogderie. Fra min Ungdom af har jeg stedse havt stor Lyst til de Mathematiske Videnskaber...

...I Aaret 1808 fik jeg færdigt et fullstændigt Kart over Wosse Fogderi og Watzværens Tinglaug, hvilket jeg solgt til Hr. Foged Bøgh; og for nærværende Tid arbejder jeg, for Hr. Sorenskriver Christie, paa et Kart over Nordhordlehs Sorenskriveries District, hvor af mer end det Halve er optaget og tegnet. Jeg smigrer mig saaledes med den Troe at jeg besidder de for en Landmaaler heri Stiftet fornødne Kundskaber. Som den der selv i 20 Aar har været Jordbruger, og desuden med mangehaande Udskiftninger og Eiendomstrætter har været brugt og consuleret kiender jeg saa nøye til Agerdyrkningen, Jordsmonnet og

Skovbruget her i Districtet, at jeg i de yderste sielent forefaldende Udskiftnings Tilfælde hvori Jord- eller Skov-Strækninger innbyrdes skulle boniteres, kunde nøyagtigen forette dette. Hvorvidt jeg er i Stand til å tegne et ordentlig Kart ville Deres Majestæt allernaadigst erfare af hosfølgende, af mig selv tegnede Copie af et Kart jeg selv forhen har optaget. Imidlertid har jeg ikke studeret ved Acadamiet eller underkastet mig den befalede Landmaaler Examen. At dyrke min Jord har midt under disse videnskabelige Beskjeftigelser været mit Hoved Formaal, og dette har ikke tilladt mig det nødvendige Ophold ved Universitetet for at studere og tage Examen. Jeg tilbyder mig midlertid allerunderdanigst at underkaste mig Landmaaler Examen, naar denne maatte holdes i Bergen, hvor der ikke fattes duelige Mænd i dette Fag, en Professor Arentz, en Kapitein og Conducteur Geelmuyden, en Overlærer Bohr m.fl.

Vel er der tilforn i Bergens Stift en Conducteur, men dennes Stilling som Militair tilader ham ikke længe at opholde sig paa Landet med Opmaalinger. Følgerne deraf har været at Eiendoms Trætter i flere Aar have maattet henstaae upaadømte ved Stiftets Overretter hvorom hoslagte Attest Litr. A bærer Vidnesbyrd. Det er desuden indlysende, at jeg som Bonde, vant til at leve blant Bønder, og paa samme Maade som de, vil kunne møde ved Aasteds Trætter og Udskiftninger, for meget billigere Betaling end en examineret Landmaaler uddenfor Bondestanden, og at det følgelig vil blive Almuen til stor Besparelse, om den i indtræffende Tilfælde benytte sig af min Tjeneste. Til Slutning vover jeg at anføre at jeg ikke er ganske ukyndig i Henseende til Rettergangsmaaden i Aastæds- og Eiendoms Sager, og at min Vandel i det heele har været retskaffen hvorom de under Litr. B, C, E etc. allerunderdanigst medfølgende Attester afgive Beviis.

Jeg fordrister mig saaledes til allerunderdanigst at ansøge om at det allernaadigst maatte tillades mig, for udnævnte kyndige Mænd i Bergen, at tage Landmaaler Examen, og at jeg forsynet med fordeelagtigst Vidnes byrd om denne Prøves Fuldstændighed allernaadigst maatte meddeles Bevilling som Landmaaler i Bergens Stift.

At Deres Majestæt ville ansee Bevilgelsen af denne min allerunderdanigst Begjæring ej allene uskadelig men end og gavnlig for Land Almuen i Stiftet, og desuden som en ikke upassende Opmuntring for andre til ved egen Flid at udanne deres... forhaaber..."

Det tok en tid før søknaden ble behandlet, men det er ikke uventet i begivenhetene opp til 17. mai 1814. Vi kan ikke følge saksgangen hos de lokale myndighetene på grunn av en del lakuner rundt 1814, men vi vet at hans siste oppdragsgiver, sorenskriver W.F.K. Christie, ble valgt som representant til riksforsamlingen ved Eidsvoll, hvor han ble forsamlingens faste sekretær. Han ble deretter valgt til Stortinget og var mye på reise på denne tiden. Christie snakket flere ganger med regenten om Aad Gjelle

våren 1814, og prinsen skal ha lovet Gjelle bevilling. Vossingen kunne neppe ha hatt en bedre talsmann for seg i Christiania.

Endelig ble det bestemt at Gjelle skulle eksamineres i Bergen. Prins Christian Frederik skrev til Stiftamtmanden 3. mai 1814 og sa at Gjelle skulle få bevilling som landmåler så snart han underkastet seg en eksamen og kunne legitimere at han kunne tegne kart. Eksamenskomiteen skulle bestå av Professor Arentz, rektor ved Katedralskolen, kaptein Hans Jørgen Wetlesen fra Ingeniørkorpset (og selv en meget habil karttegger), og overlærer Bohr ved Katedralskolen, matematiker og framtidig leder for de astronomiske observasjoner i Bergen fra 1816. Det er mulig at Arentz måtte trekke seg fra komiteen, fordi i ettertid sier tradisjonen at overlærer Lyder Sagen var med og bedømte Gjelle. Sagen er mest kjent utenom Bergen som medforfatter av en stor "Bergens Beskrivelse" fra 1824, men han var også stifter av Bergens realskole med Bohr i 1806.

Alle disse personene var sentrale i Bergens vitenskaps- og kulturliv på denne tiden, og bedømmelseskomiteen kunne ikke ha vært sterkere.

Eksamenen ble bestått med glans, og de lærde menn beundret hans selvlærte kunnskaper. Tradisjonen sier at da Gjelle ble spurt hvor han hadde lært alt han kunne, svarte han: "Detta ha eg lært i ei gomol røystova pao Voss".

Resultatet var oppsiktsvekkende nok til å bli omtalt i den ellers så beskjedne "Bergens Adressekontors Efteretninger" for 24. september 1814:

"Dannebrogsmænd Aad Knudsen Gjelle, en Bonde fra Voss, har i disse dage underkastet sig Examen af tre, dertil af Regjeringen udnævnte, kyndige Mænd, i Arithmetik, Geometrie, Trigonometrie og Landmaaling, og erholdt det fordelagtigste Vidnesbyrd om Duelighed i disse Videnskaber. Tillige foreviser han meget smukt tegnede og rigtig optagne Karter over adskillige Egne i Bergens Stift. Han stikker Signeter i Staal og andre Metaller, hvilke i enhver Henseende kunne taale Sammenligning med engelske Arbeider. Sine Videnskaber har han erhvervet sig uden noget Menneskes Veiledning. Men uagtet den Tid, dette maa have kostet ham, har han dog ikke forsømt sin Ager og Eng, og at forbedre sine Kaar. Han udmærkede sig iøvrigt ligesaa meget ved Beskedenhed og Klog Adfærd som ved sine Talenter."

Gjelle var utvilsomt kvalifisert, og han fikk autorisering som offentlig landmåler i slutten av 1814. Det er foreløpig en gåte hvorfor det gikk så lang tid før den første konduktørprotokollen ble autorisert og påbegynt. Konduktørprotokollen, som er i Statsarkivet i Bergen, er autorisert 23. juli

1818. Det virker usannsynlig at det skulle gå fire år etter eksamenen før han i slutten av juli 1818 ble tilkalt til Mjelde på Osterøy for å tegne kart over storgården Nedre Mjelde. En mulighet er at Gjelle brukte resten av 1814 og noe av 1815 til å tegne ferdig kartet over Nordhordland sorenskriveri. Det er et stort og omfattende kart. Et sted sies det at han tegnet ett kart over Tyssefjell og Vindeggen for veiinspektør Øvre på Voss. Karttegning over fjellstrekninger tok tid når man arbeidet nesten alene. Samtidig holdt han på med signeter til forskjellige embedsetater, og han sier selv at han var bonde på heltid til tross for at konen kalte han for en "rekefant". I 1817 er han flere ganger omtalt i rettsapparater, og det er også mulig at han hadde mange rettssaker på gang i årene etter 1815.

Det er også mulig at det tok tid før man sluttet å bruke militæringeniører som landmålere i åstedssaker. Her er mange mulige forklaringer, og foreløpig få kilder som kan gi oss svar.

Aad Gjelle og Johan Friedrich Leonhard Dreier

Før vi ser litt nærmere på Aad Gjelle som offentlig landmåler, må vi si noen ord om et samarbeid som aldri før har vært framme i lyset. Det finnes ingen andre kilder om dette enn noen av kartene til Gjelle, men disse er nok til å slå fast at Aad Gjelle må ha kjent og høyst sannsynlig samarbeidet med en av de mest berømte lokalkunstnere på Vestlandet - J.F.L. Dreier. Dreier er født i Trondheim i 1775, men flyttet til Bergen i 1800, hvor han blant annet ga tegneundervisning. Han kaller seg selv miniatyrtegnemester og portrett- og landskapsmaler. Vi kjenner få miniatyrportretter tegnet av ham i olje, men han er mest kjent for sine landskaps- og folkedraktakvareller. Han tegnet også en serie med byoriginaler fra Bergen og leverte akvareller av skip. Kunsthistorikeren Robert Kloster skrev at han også leverte ornamentale forlegg til innlegginger på Bergenssnekkernes mahogny- og birketresmøbler.

Landskapene er for det meste fra Bergen og omegn, men han tegnet også byene langs kysten fra Trondheim i nord til Stavanger i sør. Det finnes et og annet bilde fra andre steder i landet, noen ganger tegnet som kopi av et annet maleri. En kort stund var Dreier tegnemester for den unge J.C.Dahl, og må dermed også ha kjent Lyder Sagen, som sies å ha tatt seg av Dahl. Dreier tegnet blant annet et portrett av far til Lyder Sagen. Bergen var ikke stor, og slike kunstner- og vitenskapskretser overlappet hverandre.

Det er etter hvert blitt skrevet en del studier av Dreier, både som landskapsmaler og folkedrakttegner, men ingen synes å ha lagt merke til kartkartusjene på en del av kartene til Aad Gjelle. Her finner vi figurer, tre, gjenstander og skrifttyper som neppe kan være tegnet av andre enn Dreier. Dreier tok inn elever kort etter at han ankom Bergen, men første gangen vi treffer på "Dreier"-figurer på et Gjelle-kart er Nordhordlandskartet fra 1813-1814, og da var Gjelle allerede en etablert karttegner. Noen av figurene rundt tittelen på enkelte Gjelle-kart er nesten identiske med Dreier-figurer, og på Nordhordlandskartet, for eksempel, kjenner vi igjen Dreiers bønder fra Birkeland i Fana, og bønder og havstriler fra Sotra.

Einar Lexow, i sin studie fra 1913 av Dreiers folkedraktbilder, daterer serien fra Vestlandet til perioden mellom 1810-1820, og dette passer med Gjelles kart fra ca. 1815. Det skal bare trekkes fram to andre kart her for å vise samarbeidet mellom Gjelle og Dreier; det ene er et kjent kart over Ellesro ved Bergen i 1822 (Harris 1991), og det andre er et kart som statsarkivar Egil Øvrebø katalogiserte under ordningen av arkivet etter Stiftamtmanden i Bergen. Kartet er over Golta og Goltstraumen i Sund kommune og er datert 1827.

"Situations Cart over Gaarden Ellesroe med Skibsværftet Rolfsens Minde efter forlangende af Skibs Bymæster H. Tønnes Rolfsen forfattet af A.K. Gjelle autorisert Landmaaler 1822" er et vakkert kart med en kartusj som viser m.a. et skipsavløp på verftet. Hageanlegget ved Ellesro (nå Gamle Bergen Museum) er prydet med forskjellige tresorter, og alle bygningene er navngitt. Dreier tegnet Ellesro flere ganger, og har også tegnet et skipsavløp på verftet (Harris 1989). Jeg tror at Dreier har vært sterkt inne i bildet ved ferdiggjøringen av kartet til Gjelle. Skriften er også identisk med Dreiers, og svært ulik den som er på kartene som ikke har med Dreier-figurer.

"Situations Cart over Goltøen og Goltøestrømmen efter Forlangende av Ingebrigt Johannesen Wimmelvig optaget og forfattet af A.K. Gjelle autoriserede Landmaaler for Bergens Stift og Dannebrogsmænd 1827" er også et meget vakkert utført kart som ble sendt som vedlegg til en søknad om penger fra det offentlige i forbindelse med mineringsarbeidet i Goltastrømmen. På dette kartet er det meste av skriften og tegningen tydeligvis gjort av Aad Gjelle, men kartkartusjen må være Dreier. Skriften er den samme som Dreiers, og de morsomme fiskeredskaper, fisk og havstrilens hatt er lik det vi finner på Dreier-tegninger fra dette miljøet. Dreier tegnet et prospekt av "Sildefiskeriet ved Bergens Havkyst" i 1827,

og han tegnet havstriler i folkedraktserien. På dette kartet ser det mest ut som om Dreier har vært med i sluttfasen og kun tegnet tittelen.

I begge disse tilfeller er kartene omtalt i konduktørprotokollen, og Aad Gjelle beskriver både grenselinjene og det som ellers er avbildet. Dreier er ikke nevnt noen steder, selv på regningen som eksisterer for kartet over Goltøen. Her står det at kartet tok 4 uker i felten, og at Vimmelvik måtte reise opp til Voss for å rekvirere kartet fra landmåleren. Til sammen kostet kartet 23 speciedaler 4 ort 20 skilling. I konduktørprotokollen får vi inntrykk av at selve oppmålingen kun tok 4-5 dager, men Gjelle må ha vært lenger på øya for å sjekke målingene og for å tegne kartet.

Jeg synes ikke det kan være tvil om at Aad Gjelle har brukt Dreier til å rentegne og ferdiggjøre enkelte kart. Tidligere har jeg antydnet at Gjelle selv hjalp til med kartet over det Vossiske kompanidistrikt som er signert Kühle, og det reiser en del kildekritiske spørsmål om eldre kart. Selv om et kart kan være signert av en person, er det ikke utelukket at det har vært flere med i bildet både når det gjelder oppmålingen og ikke minst ferdiggjøringen. Jeg har tidligere skrevet om hvordan blant annet militæringenjørene kopierte eldre kart, og at flere er blitt feildatert av den grunn. Vi vet også at malermestere i malerlauget i Bergen, og sannsynligvis i andre laug, signerte arbeid som i vesentlig grad ble utført av svenner og lærlinger. Det samme kan ha skjedd med landmålere.

Konduktørforretningene 1818-1839

Mellom 28. juli 1818 og 8. juli 1839 utførte Aad Gjelle oppmålinger over hele Bergens stift, men spesielt i og rundt Bergen. Det er ikke mulig å angi nøyaktig hvor mange oppmålinger han gjorde fordi flere tomter ofte er omtalt i en dags forretning, spesielt i forbindelse med det store kartet over Store Sandviken, hvor han målte opp alle hustomter og sjøboder. Det må være i nærheten av 200 oppmålinger som ble fullført. Noen var som sagt hustomter med hage, mens andre var store kart over allmenninger eller større distrikt. Det er tilsynelatende svært få av kartene som er bevart, men nye dukker opp fra tid til annen, og det kan være flere bevart privat uten at vi har fått høre om disse. Voss folkemuseum har kopi av et stort kart over Voss som er kopiert av Knut Bergslien i 1852 etter en original av Aad Gjelle. Bergslien var nevø av Gjelle, og er bare en av mange i den kjente kunstnerslekten på Voss. Det sies at P.A. Munch brukte de største kartene til Aad Gjelle da han holdt på med sitt Norgeskart. Enkelte av kartene er

kommet inn til jordskifteverkets kartarkiv, og befinner seg nå i Riksarkivet, men det er ikke alle som er blitt identifisert som Gjelle-kart i kartregistrene. Et eksempel er et stort kart over Førde prestegård og gården Schei i Sunnfjord. Kartet er tegnet i 1827-1828.

Kartene som vi kjenner til, er svært innholdsrike, og de fleste av dem er de tidligste kart vi har fra de aktuelle områder. De kan inneholde opplysninger ikke bare om landskapsformasjoner og grenser, men også om jord- og hagebruk og alle aspekter av kulturlandskap. I Norge, hvor vi har få eldre økonomiske kart i forhold til våre naboland, er kartene til landkonduktørene spesielt viktige. Blant kartkonduktørene synes Aad Gjelle å ha vært spesielt nøye. En tidligere oppmålingssjef i Bergen har etterprøvd noen av kartene fra den nåværende Bergen by, og funnet at disse er særdeles nøyaktig. Dette gjelder spesielt grensene, som var de omtvistede faktorer som lå bak flere av kartene. Det store kartet over Sandviken fra 1819, som han brukte to år på å måle opp, er et av de viktigste kart som noensinne er blitt tegnet i Bergen og omegn. Kartet, sammen med beskrivelsene i konduktørprotokollen, gir oss muligheten til rekonstruere et helt lite samfunn. Disse opplysningene kan knyttes opp til en nominativ folketelling for området i 1815 og til pantregistrene, slik at vi kan få et godt bilde av hvordan folk bodde og arbeidet i forhold til hverandre. Det gir oss mulighet til å rekonstruere utfyllinger i sjøen og mye annet.

Hvordan kunne Gjelle være så nøyaktig? Det eksisterer en håndskreven bok av Gjelle med tittel: ”Opmaaling og Udregning af forskjellige Stykker Ager og Bøe, Landmaaler og Dannebrogsmænd Aad Knudsens Brug i Gaarden Gjelle tilhørende,” og her kan vi lese litt om metoden:

”...Ved de Opmaalinger som jeg her anfører, og som jeg Tid efter anden har foretaget over forskjellige Stykker af min Ager og Bøe, har jeg deels brugt Parallell Methoden der hvor samme Beqvemhed har været anvendelig, allerhelst efter at jeg i September Maaned d.A. hadde forfærdigt mig et Instrument (et paa Stativ staaende Messing Kors med 4de Dioptré) hvormed jeg beqvemt og nøiagtig kunde slaa parallelle og perpendiculaire Linier; men til de Opmaalinger som jeg forhen har foretaget, har jeg brugt Triangel Methoden, og af Triangelens tre sider beregnet dens Areal med logarithmet efter den under Pagina... anførte Theorema. Til disse Opmaalinger har jeg (uden at bruge Maalekjæden) brugt den her i Egnen brugelige Maalestang til 7 Alens Længde justeret Maal, hvilke Stang er paa den ene Side inddeelt i Heele, Halve, Fjerdedeels og Ottendedeels Alen; men til mer Beqvemhed for Decimal og Logarithme Regningen, har jeg Stangen paa den anden inddeelt i Decimal-Dele saaledes: Stangen er deelt i 10 lige Deelee, og enhver af samme atter i 10 lige

Deele; thi er Stangen inddelt i 100 Decimal-Deele. Til Opmaaling af Ageren har jeg brugt den paa Stangen i Alnemaal inddeelte Side.... Men til Opmaaling av Bøe har jeg betjent mig af den i Decimal-deele iddeelte Side...Begge dele er derefter beregnet til det saakaldte Qvadrat-Maal" (3136 kv. Alen, dvs. ca. 1235kv.m. = 64 kv.stangruter.)

Vi kan selvsagt ikke vite hvor mye Gjelle hadde lært før han sannsynligvis arbeidet med Kühle og militærlandmålerne, men han leste mye i løpet av karrieren. Vi vet at han hadde en stor boksamling som hans arvinger synes å ha solgt, men noen få bøker er igjen på Voss folkemuseum. Her er det blant annet to bøker av matematiker Joachim Michael Geuss: "Briggiske Logarithmer til alle heele Tal fra 1 til 10000, med Logarithmernes Forskiel og de dertil svarende Proportional-Deele", København 1784, og en annen bok utgitt etter at Geuss var død, " Begyndelsesgrunde af Arithmetik, Geometrie og plan Trigonometri", København 1794. Disse var neppe de første bøkene bokormene på Voss snappet opp etter at Gjelle var død! Det kan hende at Gjelle fikk kjennskap til disse bøker gjennom sin kontakt med både kaptein Kühle og major Wetlesen, fordi Geuss var også en stor mann innenfor militærminering og fortifikasjonsarbeid, og skrev flere verk om begge emner. Samtidig kan vi huske at Gjelle var i København, og han kan ha kjøpt bøkene mens han var der.

Oppmålingsteknikken til Aad Gjelle plasserer ham blant landets fremste oppmålere på denne tiden. Den militære oppmålingen (NGO) gikk sent over til trigonometrisk triangulering, og de var egentlig bare kommet i gang mens Gjelle holdt på med kartene over Voss, både sammen med Kühle og i årene etterpå. Det er tydelig at Gjelle var snar til å plukke opp nye metoder og så nytten av de siste matematiske og astronomiske nyvinninger.

På mange måter var Gjelle typisk for landmålingskonduktørene på begynnelsen av 1800-tallet. Han hadde et reglement som skulle følges, med innkalling av vitner, påvisning av merker og grensestein, og med oppmåling at kartene. Det var en omhyggelig prosess med det minimale av utstyr og hjelp. De arbeidet samtidig med den militære oppmålingen, men som oftest på et annet nivå, mer på lokalplan. Alle bidro selvsagt til kartlegging av landet, som var så lite kartlagt fra før. Norge hadde ligget i bakevjen når det gjaldt oppmåling, og det er bare så synd at kartkonduktørene ikke rakk å kartlegge mer enn de gjorde.

Etterord

Aad Gjelle er omtalt som beskjedne og med en klok adferd, men han var vestlending, og ikke bare det, men en vestlandsk bonde. Det hadde vært underlig dersom ikke han var litt kranglete og uenig med Gud og hvermann en eller to ganger i sitt liv. Selv de klokeste og mest beskjedne kan settes på prøve. Vi vet at han var i krangel med en sønn om gjeld, og den ene sønnen, Eirik, sies å ha vært gaverik, men lat. Slik kan bygdebokskrivere uttrykke seg. Aad Gjelle skrev at han var heltidsbonde, og han eide et av brukene på Gjelle som kone og barn måtte drive mens han var på oppmålingsferd. Men rettsapparatene fra Voss herredsrett til Bergens Stiftoverrett inneholder dokumenter som viser at Gjelle ikke var så enkel. I 1817, like før han skulle sette i gang som landkonduktør, forpaktet han halvparten av bruket til en annen på Gjelle. Det finnes en lang forpaktningkontrakt blant rettsdokumentene. Før det var gått et år skal Aad ha vært "voldsom" mot pakteren, og han ble saksøkt. Saken gikk til overretten, og tilslutt ble Gjelle dømt, og måtte betale voldsbøter. Det var ikke fysisk vold mot Nils Olsen Opheim som Gjelle hadde utøvet, men han og konen hadde stjålet fôr fra bonden på en "voldsom" måte i vårknipa. Gjelle mente at bonden ikke hadde beregnet føden riktig, og han trengte mer fôr til kyrene som stod i båsene. Vårknipa var ikke til å spøke med, selv i en fin jordbruksbygd som Voss. Kontrasten er stor mellom en sakførerreise til København i storm, med skipbrudd og havari, og til en fillesak om noe fôr for fire-fem kyr på Voss. Dannebrogsmannen Aad Gjelle ble stilt for retten for å stjele høy.

Aad Gjelle døde på Voss 27. februar 1840, 72 år gammel. Hans slektninger, Bergslie-kunstnere, er blitt husket mer enn han, men i Bergen og på Voss er det gater oppkalt etter Aad Gjelle. Det er en skam at Gjelle ikke er tatt med i Norsk Kunstnerleksikon. Det finnes andre landmålere i verket. Han burde huskes både som autodidakt og som en landmåler av rang.

Kilder

Utrykte kilder

Statsarkivet i Bergen:

- Aad Gjelles Konduktørprotokoll 1818-1839
- Fylkesmannen i Sogn og Fjordane: Brev 1786
- Stiftamtmanden i Bergen: Kopibøker 1781-1785
- Stiftamtmanden i Bergen: Konsepter 1813-1815
- Stiftamtmanden i Bergen: Journaler 1817-1819

Stiftamtmanden i Bergen: Brev fra Regentskapet 1814
Stiftamtmanden i Bergen: Journalsaker 1827
Stiftamtmanden i Bergen: Brev fra Danske kanselli 1813
Stiftamtmanden i Bergen: Kompanilister Vossiske kp. 1788
Sorenskrivaren i Hardanger og Voss: Tingbok 1829-1837
Bergen Stiftsoverrett: Saker 1819

Statens Kartverk:

Regiments- og kompanikarter: 2det Bergenhusiske nationale
Infanteriregiment
Nr. 133: Udkast til et Situations-Cart over Wosse Compagnie
District. C von Kühle 1793

Litteratur

Dansk Biografisk Leksikon
Ehrencron-Müller: H. Forfatterlexikon, Bind III, København 1926
Engelstad, S.: Landmålingskonduktørene i Våre Gamle Kart, Norsk
Lokalhistorisk Institutt, Oslo 1981
Harris, C.J.: Bergen i Kart fra 1646 til vårt århundre, Bergen 1991
Harris, C.J.: "St. Peter" i Bergen. Da russerne ventet på Rasmus Rolfsen,
Gamle Bergens Årbok 1989
Haukenæs, Th.S.: Natur, Folkeliv og Folketro paa Voss og Vossevangen,
IV, Hardanger 1887
Katalog over Norges Geografiske Opmålings Norske Landkartsamling,
Kristiania 1904
Kindem, L.: Aad Gjelle, Vossebygdene, utgitt av Voss Sogelag 1929
Kloster, R.: Johan Friedrich Leonhard Dreier, Cappelens Antikvariat, Oslo
1964
Lexow, E.: Joh.F.L. Dreiers Norske Folkedrakter, Kristiania 1913
Nedrebø, Y.: Petter Smart anno 1808, Arkivposten 1/1997
Norsk Biografisk Leksikon
Wessel Berg, Fr.Aug.: Reskriptsaml.

Arkivvetenskapens praktik

Arkivkunskap - arkivvetenskap

Begreppet arkivvetenskap kan föras tillbaka åtminstone till 1797 och utbildningstraditionerna på arkivområdet ännu längre.¹ Ändå kunde den tyske arkivvetaren Johannes Papritz så sent som 1976 fråga sig:

Gibt es eine wissenschaftliche Disziplin, die man mit der Bezeichnung "Archivwissenschaft" beehren darf? Muss man nicht etwas bescheidener von "Archivkunde" sprechen, oder gar unter Verzicht auf allen wissenschaftlichen Anspruch von "Archivtechnik"?²

Papritz kom så småningom fram till att det fanns en disciplin och att den motsvarade de vetenskapliga anspråken på ett sådant begrepp så hans fråga måste närmast uppfattas som retorisk,³ men ännu nästan ett kvarts sekel senare konstaterade man vid en uppsummering av den internationella och svenska utvecklingen att ämnet fortfarande var svagt etablerat som akademisk disciplin och att det ur teoretisk och institutionell synvinkel befann sig *in statu nascendi*.⁴

Förhållandet kan synas motsägelsefullt med tanke på de långa traditionerna och de vetenskapliga anspråk som hävdats i samband med ämnet, utbildningen och verksamheten i och kring arkiven. Samtidigt ligger en stor

---

¹ Engström, Sten, Vad är arkivvetenskap. I Arkivvetenskapliga studier 4. Red. Birger Lundberg. Lund 1968 s 55-73; Brenneke, Adolf, Archivkunde. Ein Beitrag zur Theorie und Geschichte des Europäischen Archivwesens –bearbeitet nach Vorlesungsnachschriften und Nachlasspaieren und ergänzt von Wolfgang Leesch. Koehler & Amelang. Leipzig 1953 s 44 ff ; Papritz, Johannes, Archivwissenschaft 1-4. Marburg 1976, Band 1 s 2 ff.

² Papritz, J, aa 1 s 19.

³ Ibidem s 31 ff.

⁴ Kjölstad, Torbjörn, Towards an Archival Science – Summary of the Swedish Development; Thomassen, Theo, The Development of Archival Science and its European Dimension; Eastwood, Terry, The Making of a Discipline: Reflections on Twenty Years' Teaching Archival Studies. Samtliga i Arkivarien och Arkivvetenskapen. Seminarium för Anna Christina Ulfsparré 10-11 februari 1999 i Riksarkivet. Landsarkivets i Lund skriftserie nr 7 s 67-93. Jfr dock Verhelst, Jules och Scheelings, Frank, La formation archivistique "traditionelle" en Europe i archivum vol XLV 2000 s 1-18 som antyder en positivare bild.

del av förklaringen just i denna långa historia: ämnet och verksamheten har skiftat karaktär och tyngdpunkt under århundradenas lopp. Den vetenskapliga förankringen har skett med olika förtecken både i de samtida resonemangen och senare retrospektiva analyser av den arkivvetenskapliga utbildningen och forskningen.

När arkivverksamheten förändrades omkring 1800 från en i första hand juridiskt-administrativ till en företrädesvis historiskt och arkivinstitutionellt inriktad blev historia, diplomatik, paleografi, kronologi och sigillografi de speciella arkivämnen. De dominerade arkivutbildningarna vid universiteten i Bologna (1765), Milano (1770), Neapel (1777), Padua (1806), Torino (1820) och sedermera vid l'École des chartes i Paris (1821) och dess efterföljare Archivalisches Unterrichtsinstitut am Königlichen Bayerischen Allgemeinen Reichsarchiv i München (1821) och Institut für Österreichische Geschichtsforschung i Wien (1854), som båda i stort sett kalkulerades på föregångaren.⁵

Den praktiska arkivverksamheten lämnades mer eller mindre dährän i dessa utbildningar och så förblev det ända fram till 1950-talet. När den första tyska arkivskolan inrättades i Marburg 1893 skedde det efter intensiva kontakter med institutet i Wien och resultatet blev en än mer prononcerad inriktning på diplomatik och historia än vid den österrikiska förebilden.⁶ Under 1800-talets sista decennier började emellertid proveniens- och strukturprinciperna att slå igenom och större uppmärksamhet ägnades den professionella hanteringen av arkiven inom arkivinstitutionernas ram, men detta åtföljdes inte av en lika klar och radikal förändring av vetenskapssynen och framför allt inte av några genomgripande förändringar i utbildningarna. Här uppstod i viss mån en diskrepans mellan den praktiska

---

⁵ Delmas, Bruno, L'École des Chartes et l'enseignement de l'archivistique i *Wissenschaftliche Archivarsausbildung in Europa: Marburger Vorträge* herausgegeben von Wilhelm A. Eckhardt, Veröffentlichungen der Archivschule Marburg Institut für Archivwissenschaft 14, Marburg 1989, s 7-13; Hageneder, Othmar, Die Archivarsausbildung am Institut für Österreichische Geschichtsforschung, ibidem s 14-28; Rumschöttel, Hermann, Die Ausbildung des wissenschaftlichen Archivars an der Bayerischen Archivschule in München, ibidem s 96-106; Duranti, Luciana, The Archival Body of Knowledge: Archival Theory, Method, and Practice, and Graduate and Continuing Education i *Journal of Education for Library and Information Science* 1993 vol 34:1 s 8-24.

⁶ Wolff, Fritz, Die wissenschaftliche Archivarsausbildung an der Archivschule Marburg als postuniversitärer Ausbildungsgang i *Wissenschaftliche Archivarsausbildung...*, s 107-113.

verksamheten, som i varje fall av t.ex. Casanova och Brenneke betecknades som vetenskapligt grundad och den traditionella utbildningen, som också angavs som vetenskaplig men på helt andra premisser. Några av författarna till de större tongivande läroböckerna på området var dessutom mycket återhållsamma i karaktäriseringen av sina verk:

- Muller/Feith/Fruin *Handleiding voor het Ordenen ...* (1898)
Hilary Jenkinson *A Manual of Archive Administration* (1922)
Eugenio Casanova *Archivistica* (1928)
Brenneke-Leesch *Archivkunde* (1953)
T R Schellenberg *Modern Archives. Principles and Techniques* (1956)
Nils Nilsson *Arkivkunskap* (1973)
Johannes Papritz *Archivwissenschaft* (1976)
A C Ulfspärre (red) *Arkivvetenskap* (1995)

Terminologin är litet osäker, men Brenneke uppfattar i anslutning till Casanova "arkivvetenskap" som ett överordnat begrepp som omfattar dels den egentliga arkivläran eller arkivteorin, dels den tekniska. Han skriver i inledningen till sin "Archivkunde": "[Casanova] teilt die Archivwissenschaft (archivistica) ein in praktische Arkivlehre oder Archivtechnik (archiveconomia), die in erster linie die wissenschaftlichen Grundlagen für die äussere Behandlung der Archivalien /.../schafft, in die eigentliche Archivkunde oder Archivtheorie (archivistica pura) /.../wozu schliesslich noch die Geschichte des Archivwesens und der Archivwissenschaft tritt. Wir wollen uns hier mit eine vertiefte Betrachtung der eigentlichen Archivkunde beschränken".⁷ Titlar som *Archivistica* (Casanova) och *Archivkunde* (Brenneke) blir på det här sättet helt adekvata medan man kan förvånas över Nils Nilssons "Arkivkunskap" eftersom han själv i inledningen till sin bok skriver "Över huvud beröres arkivvetenskapen här främst i den mån den har betydelse för arkivtjänsten. Det har, framför allt under det senaste århundradet växt fram en arkivvetenskap, som avsatt en omfattande internationell litteratur".⁸

Det må vara hur som helst med denna blygsamhet. Poängen är emellertid att denna "arkivvetenskap" inte uppträder som ett eget, distinkt läroämne förrän vid etableringen av den andra Marburgskolan 1949 och med Papritz

---

⁷ Brenneke, A, aa s 1 f.

⁸ Nilsson, Nils, *Arkivkunskap*, Studentlitteratur, Lund 1973 s 11; om de olika begreppen i (tidigare) europeisk arkivvetenskaplig diskussion se Engström, S, aa i *Arkivvetenskapliga studier 4*.

som främsta tillskyndare.⁹ Arkivvetenskapen levde alltså ett eget liv utanför arkivskolorna under mycket lång tid och bidrog inte i nämnvärd grad till den vetenskapliga dimensionen i vare sig utbildning eller akademisk forskning.

Till detta bidrog systemet med en förberedande akademisk utbildning på relativt hög nivå oavsett om den skedde fristående eller som en integrerad del av den egentliga arkivutbildningen vid de olika europeiska arkivskolorna. Vid en generalmönstring i Marburg 1987 av de europeiska arkivutbildningarna betonades det att det rörde sig om en *vetenskaplig* arkivutbildning oberoende av om den var "universitär", "postuniversitär" eller "universitär eller postuniversitär" enligt den angivna rubriceringen. Men det framgår att det vetenskapliga i mycket stor utsträckning var relaterat till en äldre historicistisk tradition där "arkivvetenskapen" mer eller mindre trängt sig in.¹⁰ Ingen av de ovan nämnda läroboksförfattarna ifrågasatte heller nödvändigheten eller önskvärdheten av vetenskaplig utbildning bredvid eller som förutsättning för den egentliga arkivutbildningen och ofrivilligt måhända kom de härigenom att stå i vägen för en akademisk etablering och utveckling av arkivvetenskapen. Den vetenskapliga kompetens som ansetts nödvändig eller önskvärd har i första hand inhämtats i erkända akademiska discipliner av "betydelse för arkivtjänsten" med en äldre svensk formulering.

Förutsättningarna för utvecklingen av ett självständigt arkiv-vetenskapligt paradigm har inte varit gynnsamma under dessa förhållanden. Den specifikt arkivvetenskapliga forskningen har till största delen bedrivits utanför universiteten och det har ansetts fullt naturligt att större vetenskapliga arbeten som framställts av arkivarierna varit historiska arbeten, ofta i samband med källkritiska editioner eller utredningar av äldre tiders förvaltningsförhållanden.¹¹

En del har ändrats i dessa avseenden under 1900-talets sista årtionde. I Marburg har kursplaner och målsättningar reviderats i riktning mot en ny arkivvetenskap. L'École des Chartes har återgått till sin ursprungliga verksamhet som en utbildning i de historiska hjälpvetenskaperna medan den arkivvetenskapliga delen genomförs i L'École Nationale du patrimoine.

---

⁹ Papritz, J, aa 1 s 13 ff. Samma år inrättades ett fjärde arkivtekniskt år, "Le Stage" vid L'École des chartes.

¹⁰ *Wissenschaftliche Archivarsausbildung in Europa..* passim.

¹¹ Kjölstad, T, aa i *Arkivarierna och Arkivvetenskapen..* och däri anförd litteratur.

Samtidigt har grundutbildningen institutionaliserats i större omfattning i Förenta staterna, Canada och de nordiska länderna som visar på stora likheter i den gradvisa introduktionen av ämnet i universitets- och högskolevärlden men fortfarande med några få undantag utan etablerad forskarutbildning och akademisk vetenskaplig verksamhet i det egna ämnet.¹²

Ett välbekant fenomen är att den tidigare snävt arkivinstitutionella synen på arkivverksamheten håller på att ge vika för en breddning av området till förvaltningar, organisationer och näringsliv. Rekryteringsbilden har ändrats och med den de önskade kvalifikationerna både inom nya områden och med återverkningar på arbetsuppgifter och professionsbild inom arkivinstitutionerna. I själva verket vill det synas som om verksamhetens företrädare genom det informationsteknologiska omvandlingstrycket och andra omständigheter måste göra ett antal val som har med expansion, integrering, specialisering och yrkesidentitet att göra.¹³ Allt detta påverkar ämnet, utbildningen och forskningen. Det innebär också en uppmaning att undersöka hur ämnet, utbildningen och forskningen kan bidra till att upprätthålla och eventuellt utveckla en professionell identitet på tvärs av alla divergerande element i verksamheten. Tillsammans skapar detta ett behov av att på allvar undersöka hur ett ämne som arkivvetenskap kan fås att fungera i sitt akademiska och professionella sammanhang.

Min utgångspunkt är att det finns ett arkivvetenskapligt forskningsfält som också kan definieras som ett *ämne*, men att det fortfarande är löst i konturerna och att större uppmärksamhet måste ägnas åt ämnets *förutsättningar, struktur* och *processer* i stället för som tidigare nästan enbart bli en diskussion om innehåll och avgränsningar.

Innehållet kommer alltid att bestämmas av praxisfältet. I det avseendet delar jag en tidigare uppfattning om arkivvetenskapen som en tillämpad, praxisorienterad, vetenskap med nära koppling till sitt praxisfält. Däremot menar jag att en konstruktiv diskussion om detta ämne och denna vetenskap måste gå in på vad praxisorienteringen verkligen innebär och i vilka sammanhang den uppträder. Problemen i en tekniskt avancerad och

---

¹² Verhelst, J., och Scheelings, F., aa i *Archivum* XLV 2000; Eastwood, T, aa och Kjölstad, T, aa i *Arkivarien och Arkivvetenskapen...*

¹³ Temat för den 12 världarkivkongressen 1992 i Montréal var "La profession d'archiviste à l'ère de l'information (*Archivum* vol XXXIX 1994) och för *Archivum* XLV 2000 "The Profile of the Archivist: Promotion of Awareness".

ekonomiskt välbeställd omgivning är inte de samma som i länder där teknologi, utbildningar och pengar är en bristvara.

Ett tvärvetenskapligt, praxisorienterat forskningsfält

Ämnet som också i det här sammanhanget kan betecknas som ett forskningsfält betingas av ett antal funktioner och processer *inom* detta fält och i förhållandet till andra fält. Dessa andra fält bildas av å ena sidan praxisfältet och å andra sidan av ämnen som bidrar till det arkivvetenskapliga forskningsfältet med metoder och forskningsresultat. De arkivvetenskapliga forskarna (AV-forskarna) hämtar hem problem från praxisfältet, definierar, bestämmer och formulerar dem. Ett av resultaten av denna problembestämmning är vart och i vilken utsträckning AV-forskaren behöver vända sig till andra ämnen för att finna kunskap och metoder som inte står till buds i det egna forskningsfältet.

Vetenskapsteoretikern Håkan Törnebohm har sammanfattat dessa processer på följande sätt:

Forskningen /.../ påverkar de yrkesspecifika paradigmen inom P[raxisfältet]. Dessutom förser forskningen praktikerna med tekniker och kanske också med instrument, som de kan använda i sin yrkesverksamhet. Praktikernas kunnande och vetande förändras som en följd av forskningsanknytningen. En nödvändig förutsättning, för att denna sorts effekter skall kunna inträffa, är givetvis, att praktikerna är i besittning av sociokulturella kompetenser att tillgodogöra sig forskningsresultat som produceras inom fältet och dessutom, att de har intressen av att göra så.

Deras paradigm måste vara *receptiva* för forskningen för att kunna förändras genom den.

För att de av forskningen inducerade förändringarna i P skall vara *progressiva*, alltså ha karaktären av en *utveckling*, är det angeläget att forskarna sysslar med uppgifter, som är relevanta för praktikerna. Så kan endast bli fallet, om de aktivt involverar sig i praktikernas situationer. För att kunna det måste de vara *förtrogna* med dem.

Detta är fallet om de själva har praktikerparadigm i tillägg till sina forskarparadigm /.../så att de /.../ är i stånd att gå över gränsen mellan forskning och praxis.

Denna sorts gränsöverskridningar har en mycket viktig funktion i praxisorienterade fält. Forskarna letar efter uppgifter i praktikernas yrkesutövning.

De ägnar sig åt *problemprospektering* inom ett praxisfält.

Forskarens prospekteringsaktiviteter i praxisfält, som går ut på att de skall få tag i forskningsuppgifter, bör kompletteras med *beställningsaktiviteter* från praktikernas sida. Dessa reciproka aktiviteter bör ta formen av diskussioner mellan forskare och praktiker. Sådana diskussioner är effektivare än ensidiga prospekteringar, respektive ensidiga beställningar av forskning.

De "kliniska forskarna" behöver ha tillgång till lämpliga instrument, teorier, begrepp och metoder, för att kunna lösa sina problem. Deras problem blir allt svårare i takt med att det eller de praxisfält, som den "kliniska forskningen" är orienterad mot, blir allt mer avancerade. Därför behöver de "kliniska forskarna" ständigt förnya sin repertoar av forskningsinstrument.

Kopplingen till grundforskning är avsedd att tillgodose detta behov.

I allmänhet räcker det inte med en enda basvetenskap för att tillgodose de "kliniska forskarnas" behov av intellektuella resurser för att lösa de problem, som de hämtar från ett praxisområde, ty de verksamhetsområden, inom vilka praktikerna utövar sina yrken, överlappar ofta territorier som inmutats för studier inom flera traditionella discipliner.¹⁴

Sannolikt sker denna dubbla prospekteringsprocess i en fortlöpande interaktion och incitamentet till problemformuleringen kan förmodligen lika gärna komma från AV-forskarens kännedom om forskningsinriktningar och metoder inom andra ämnen och discipliner som från kännedom om förhållandena i praxisfältet. Vad som rimligen sker i ett sådant fall är att AV-forskaren frågar sig om idén har relevans för praxisfältet och vad som ytterligare kan behövas av prospektering i praxisfältet för att nå fram till en fruktbar problemformulering.

Forskningsnivå och forskningskategorier

Problemprospekteringsmetoden kan inte reduceras till enbart ett val av problem utan måste vidgas till att omfatta förutsättningarna för ett sådant val, dess syfte och vilka effekter som kan uppnås.

Den sk frascatimanualen anger tre kategorier av vetenskaplig verksamhet:

¹⁴ Törnebohm, Håkan, Funderingar över utvecklingen av nya flervetenskapliga praxisorienterade forskningsfält. I Selander, Staffan (red), *Kunskapens villkor. En antologi om vetenskapsteori och samhällskunskap*. Studentlitteratur, Lund 1996, s 117-142.

Grundforskning (Basic research): Grundforskning är experimentellt eller teoretiskt arbete som utförs huvudsakligen för att förvärva ny kunskap om de underliggande grunderna för observerbara fenomen och fakta utan någon särskild tillämpning i sikte.

Tillämpad forskning (Applied research): Tillämpad forskning är också nyskapande forskning som utförs för att förvärva ny kunskap. Den är emellertid huvudsakligen inriktad mot ett särskilt praktiskt mål eller syfte.

Experimentell utveckling (Experimental development): Experimentell utveckling är systematiskt arbete, vari utnyttjas befintlig kunskap vunnen genom forskning och praktisk erfarenhet, som är inriktad på att ta fram nya material, produkter och anordningar, att installera nya processer, system och tjänster eller att göra betydande förbättringar av de som redan produceras eller är installerade.

En uppdelning av det här slaget skapar olika forskningsansatser, forskningsvillkor och forskningsorganisering. Kategoriseringen har utsatts för kritik som går ut på att gränsdragningen mellan grundforskning, tillämpad forskning och experimentell utveckling är konstlad och ger en missvisande bild av det flytande förhållande som i realiteten råder mellan dem.¹⁵ I ett arkiv- och informationsvetenskapligt perspektiv är det emellertid praktiskt att hålla fast vid frascatimanualens definitioner inte minst med tanke på det komplicerade förhållandet mellan det arkivvetenskapliga forskningsfältet (ämnet) och en rad andra ämnen och discipliner varav många har grundforskningskaraktär.

Det innebär inte att det skulle råda något slags linjärt förhållande mellan de tre kategorierna på så sätt att grundforskning går över i tillämpad forskning som i sin tur går över i experimentell utveckling. Men bestämningen av arkiv- och informationsvetenskap som tillämpad forskning tvingar fram en diskussion om förhållandet både till grundforskningen som fenomen i sig och dess olika ämnen och discipliner, och till den experimentella utvecklingen och hur dessa förhållanden i sin tur påverkar förutsättningarna för och genomförandet av forskningsaktiviteterna.

Problemställningarna kan relateras till olika kategorier i fråga om komplexitet, krav på teoribildning, metod, undersökningens omfattande och genomförande, tillämpbarhet. Med en viss justering av frascatimanualen

---

¹⁵ Om Frascatimanualen se *Forskning och pengar. Slutbetänkande av Forskningsfinansieringsberedningen*. SOU 1996:29 s 35 ff; *Forskningspolitik*. SOU 1998:128 s 20 f.

kan följande kategoriindelning tänkas. Den avser inte någon hierarkisk nivåbestämning utan en identifiering av kategorierna med hänsyn till arten av frågeställningarna.

- **Forskning/tillämpad forskning (AV)**
- **Experimentell utveckling**
- **Arbetsutveckling**

I förhållande till frascatimanualen har jag alltså lagt till en kategori – arbetsutveckling – och slagit samman grundforskning och tillämpad forskning till en gemensam. Om kategorierna kan man generellt hävda att forskning/tillämpad forskning förutsätter hög teoretisk nivå och hög generaliseringsnivå medan tillämpningskapaciteten är låg – även i många fall av tillämpad forskning. Den experimentella utvecklingen kan ses som en ”sammanbindningsnivå” mellan forskningsverksamhet och praktisk tillämpning.

Arbetsutveckling å sin sida markerar en verksamhet i *praxisfältet* som bygger på mer eller mindre systematisk erfarenhetsredovisning utan uttalade krav på teori eller metod. Observationsfältet är oftast begränsat till den egna omgivningen och syftet att visa på förhållanden och förslag till förändringar som kan genomföras på mycket kort varsel. Man kan också tala om dessa redovisningar som exempel för andra.

En försiktig uppskattning är att en mycket stor del av innehållet i de svenska facktidskrifterna på området utgörs av den här kategorin.¹⁶ Till detta skall läggas alla de interna utredningar, promemorior, råd, anvisningar och föreskrifter som efter hand uppstår inom varje verksamhet och stannar där. Denna typ av diskussion är naturligtvis oerhört viktig för den fortlöpande kommunikationen och kompetensutvecklingen inom praxisfältet, men det ligger en fara i att den blir allenarådande eller i varje fall allt för dominerande. Om de i praxisfältet verksamma över lag är inställda på omedelbart praktiska lösningar är det lätt hänt att de inte kan eller vill uppfatta teoretiskt och metodiskt avancerade problem som relevanta för den egna gärningen. En sådan inställning kan förstärkas om facktidskrifterna

---

¹⁶ Åström, Carl-Åke, *Den arkivvetenskapliga debatten under 1990-talet*. Otryckt C-uppsats. Mithögskolan. Institutionen för Informationsteknologi och medier. Härnösand 2000. Jfr Klasson, Maj, *Biblioteksforskning i Sverige. En innehållsanalys av svensk biblioteksforskning/biblioteks- och informationsvetenskap*. Meddelanden från Centrum för Biblioteksforskning 1990:4 särskilt s 17-19.

och litteraturen på området till övervägande del utgörs av typen exempel, erfarenhetsredovisningar och läroböcker. En sådan utveckling är negativ i båda riktningarna. Ett forskningsfält utan kontakt med sitt praxisfält kan i bästa fall leva ett inomakademiskt liv men själva syftet med detta slags forskning går förlorad. Ett praxisfält utan kontakt med sitt forskningsfält har små möjligheter att utvecklas.

Receptionsförmåga och receptionsvillighet

Den dubbelriktade kompetens som ligger till grund för framgångsrik problemprospektering respektive beställarverksamhet har jag kallat **receptionsförmåga (RF)** och **receptionsvillighet (RV)** och schematiskt kan den uttryckas i följande figur

Receptionsförmåga (RF) och receptionsvillighet (RV) i forsknings- och praxisfält

Forskningsfält	Forskningsfält	Praxisfält	Praxisfält	Förutsättningar
Hög RF	Hög RV	Hög RF	Hög RV	Optimala
Låg RV	Låg RF	Låg RV	Låg RF	Minimala
Attitydproblem	Kompetensprobl	Attitydproblem	Kompetensprobl	Blandade

Med hög RF och RV i praxis- och forskningsfälten kan man utgå från att det råder goda förutsättningar både för en lyckad problemprospektering och utveckling i praxisfältet liksom för lyckade beställningar från praxisfältets sida. Motsvarande låga värden ger överlag dåliga förutsättningar. Man kan här tala om två extremer och mellan dem ligger ett antal blandformer som antyds om bilden läses vertikalt och som i det ena fallet kan böttna i attityd- och strukturförhållanden och i det andra i övervägande kompetensfrågor. Delar man upp denna grundstruktur på forsknings- respektive praxisfältet får man i själva verket minst 32 kombinationer att ta hänsyn till som var och en är signifikativa för problemets identifiering, val av forskningsinsats och beställningsaktiviteter.

Detta är utgångsläget om praxisfältet kan betraktas som relativt homogent, men i vårt fall är det ju fråga om ett ytterst heterogent praxisfält både i fråga om verksamheter och grundläggande utbildningar. Om forskningsfältet är för begränsat i sin kompetens kan det resultera i att man från det hållet inte kan eller inte vill ta till sig beställningar från delar av praxisfältet.

En hel del återstår att klara ut t.ex. i fråga om vilka kriterier som konstituerar hög respektive låg RF och RV och vilka faktorer som ligger bakom det ena eller andra förhållandet. RF i det arkivvetenskapliga forskningsfältet kan inte mätas med en alltför enkel måttstock baserad på "upplevd relevans" i praxisfältet vilket annars skulle vara en framkomlig väg och som i själva verket tillämpats just i varningarna eller uppmaningarna att inte bli för teoretisk. Mätningar av det här slaget skulle löpa en stor risk att bli föga mer än en reflex av RF och RV i praxisfältet.

Kriteriet på ett framgångsrikt forskningsfält måste i stället sökas i de effekter på praxisfältet som kan härledas ur forskningsarbetet. Inte heller detta är någon okomplicerad affär eftersom varje samband av det här slaget kan vara svårt att isolera, identifiera och fastställa. Även som tillämpad forskning kan forskningsresultat behöva lång tid för att omsättas i praktisk handling med hjälp av experimentell utveckling och arbetsutveckling i en fortgående växelverkan.¹⁷ Vidare måste kriterier i sin tur fastställas för vad som kan räknas som positiva effekter i praxisfältet. Ökad snabbhet, säkerhet och tillgänglighet i hanteringen är klassiska kriterier. Större rättssäkerhet, ökade möjligheter till insyn i och bedömningar av kommunikations- och informationsprocesserna, bättre tolkningsförutsättningar är andra. Tydligare professionsbild, större acceptans från omgivningen, breddning av arbetsmarknaden är ytterligare några. Med tanke på praxisfältets heterogenitet är inte ens dessa kriterier entydiga eftersom man inom olika delar av praxisfältet lägger olika vikt vid dem och menar olika med dem.¹⁸

Hög receptionsförmåga i forskningsfältet förutsätter alltså stor lyhördhet för rörelserna och attityderna i praxisfältet och medvetenhet om att reaktionerna kan vara olika beroende på var i detta fält man befinner sig, vad man vill åstadkomma med forskningsinsatsen och hur effekterna skall mätas. Receptionsförmågan innebär också förmåga att avgöra om önskade forskningsinsatser, forskningsbeställningar, rör sig om arbetsutveckling, experimentell utveckling eller forskning på högre teoretisk och metodisk nivå. I det ideala fallet är beställaren medveten om nivån, men det behöver inte alltid förhålla sig på det sättet. De i forskningsfältet verksamma kan

---

¹⁷ Sörlin, Sverker och Törnqvist, Gunnar, *Kunskap för välstånd. Universiteten och omvandlingen av Sverige*. Serien Universitet, företag, samhälle. SNS Förlag. Kristianstad 2000 s 89 ff.

¹⁸ Bodin, Sven m fl., *Dokumenthantering i företag och organisationer – en kvalitetsfråga*. Dokument & arkiv nr 1. Folkörelsernas Arkivförbund och Näringslivets Arkivråd. Stockholm 2000 passim.

komma till slutsatsen att det som önskas under namn av forskning snarare är arbetsutveckling och helst bör utföras inom praxisfältets ram. Omvänt kan det röra sig om önskade insatser som kräver långt mer än vad beställaren tänkt sig både i fråga om den grundläggande forskningsinsatsen och den experimentella utvecklingen.

Receptionsförmågan ensam leder ingen vart om den inte kombineras med receptions villighet. Hela resonemanget om problemprospektering och receptions förmåga förutsätter att det finns en sådan villighet, men i likhet med andra praxisorienterade forskningsfält måste arkiv-vetenskapen i tillägg till legitimering i praxisfältet (som i första hand konstitueras av receptions förmåga och receptions villighet) även åstadkomma en *akademisk* legitimering, dvs. accepteras av forsknings samhället som ett med andra ämnen och discipliner jämbördigt forskningsfält eller ämne. För att nå en sådan acceptans kan det ligga nära till hands inträffa att man för anpassar sig till rådande inomakademiska värderingar och tonar ned det ursprungliga uppdraget att hela tiden omsätta den akademiska kompetensen i en professionell kompetens.¹⁹

Receptions förmåga och kanske framför allt receptions villigheten får emellertid inte tolkas som att forskningsfältet avsäger sig alla anspråk på att identifiera och formulera problem som inte omedelbart kan föras tillbaka på önskemål i praxisfältet. Problemprospekteringen innefattar också en självständig omvärldsanalys som kan resultera i problemställningar som inte uppmärksammas i praxisfältet. Receptions villigheten får inte förväxlas med hållningslöshet vis a vis praxisfältet.

Av detta följer att motiveringarna för forskningsinsatserna blir utomordentligt viktiga. Detta är i och för sig ett banalt påstående. All relevant forskning är välmotiverad, men i praxisorienterade ämnen ökar kraven: det räcker inte med en inomvetenskaplig motivering utan en som pekar in mot praxisfältet. En komplicerande faktor bildas av delvis skilda

---

¹⁹ Problemen kring ämnens etablerande och acceptans är en komplicerad materia som kan belysas från många håll. I det här sammanhanget synes två vetenskapsteoretiska arbeten ha särskilt intresse. Rolf, Bertil m fl., *Kvalitets och kunskapsprocess i högre utbildning*. Bokförlaget Nya doxa. Falun 1993 särskilt s 13-74 och 249-294; Molander, Bengt, *Kunskap i handling*. Daidalos. Uddevalla 1996. Den praktiska tillämpningen av värderingar och bedömningar kan studeras i de prövningar och kvalitetsgranskningar av olika slag som det svenska Högskoleverket anordnar t ex. i samband med ansökningar om vetenskapsområden och magisterrättigheter.

uppfattningar om praxisfältets innehåll och omfattning. Den arkivinstitutionella synen är fortfarande dominerande medan organisationssynen är svagt utvecklad, osjälvständig och fortfarande i stor utsträckning påverkad av arkivinstitutionernas uppfattning om praxisfältets uppgifter. Att formulera relevanta organisationsrelaterade problem kan bli en hård nöt om det innebär att organisationerna måste övertygas om relevansen samtidigt som arkivinstitutionerna kan göra invändningar.

Receptionsförmåga och receptions villighet i praxisfältet blir i många fall en spegelbild av forskningsfältet på det sättet att man även här måste ha en klar uppfattning om vad de olika kategorierna innebär och kompetens för att ta till sig forskningsresultat även om de inte utan vidare kan omsättas i handling. Med hänsyn till praxisfältets påfallande heterogenitet i fråga om kompetensnivåer, kompetensinriktningar och verksamhetsområden kan receptionsförmåga och receptions villighet sättas på hårda prov i fråga om forskningsresultat som uppfattas som avlägsna från det egna omedelbara intresseområdet. Det hänger naturligt nog samman med de grundutbildningar och forskarutbildningar som hittills dominerat inträdet i praxisfältet och den forskningsverksamhet inom praxisfältet som blivit en följd av detta.

Det har ansetts som en självklarhet att vetenskaplig utbildning generellt ger goda förutsättningar för det vi här kallar receptionsförmåga. Så är det naturligtvis i stor utsträckning. Forskarutbildning går bland annat ut på en generell träning i vetenskapligt tänkande, vetenskaplig problemformulering, vetenskaplig analys. Men forskarutbildningen bidrar samtidigt till utvecklingen av ett personligt forskarparadigm i Törnebohms mening där receptionsförmågan nödvändigtvis måste stå i relation till de attityder, värderingar och inriktningar som är förhärskande i det egna paradigmet.²⁰ Receptionsförmåga och receptions villighet blir med andra ord mer uttalade i sammanhang som berör paradigmet än i andra. Om de enskilda paradigmen i ett heterogent praxisfält domineras av historiskt orienterade ämnen och discipliner får man räkna med att intresset och förståelsen för andra sektorer blir mindre uttalad. En bidragande omständighet är också i vilken tradition man anser att forskarparadigmet hör hemma: en humanistisk, allmänt samhällsvetenskaplig eller informationsvetenskaplig.

---

²⁰ Törnebohm, H., aa i Selander, S., *Kunskapens villkor...*

Paradoxalt nog kan utvecklingen av ett personligt forskarparadigm leda till låsningar som försvårar receptionsförmåga och receptionsvillighet i förhållande till ett arkivvetenskapligt forskningsfält. Det kan ta sig två uttryck. Det ena är det vi redan berört. Heterogeniteten i både forskningsfält och praxisfält är så stor att den inte utan vidare kan överbryggas av den generella arkivvetenskapliga kompetensen. Det andra är att de i praxisfältet verksamma identifierar vetenskaplig verksamhet med "moderämnet" och inte med det relativt nya forskningsfältet eller ämnet arkivvetenskap. Om forskarutbildningen ägt rum inom typiska grundforskningsdiscipliner på humanioraområdet är det inte säkert att företrädarna har förmåga att ta till sig problemformuleringar som förutsätter en tvärvetenskaplig ansats av fakultetsövergripande slag.

Receptionsförmåga och receptionsvillighet i praxisfältet är emellertid inte bara en fråga om vetenskaplig kompetens och personliga paradigmer. Lika mycket handlar det om placeringen i praxisfältet och verksamhetens utformning. De professionella, de semiprofessionella och de icke professionella har skilda uppfattningar om både praxisfält och forskningsfält. För att ta de sistnämnda först är det kanske tveksamt att föra in dem i diskussionen, men arkivinformaten har nu en gång den egenheten att den *angår* i stort sett alla som arbetar i en organisation i deras egenskap av mottagare bearbetare, förmedlare och avsändare av arkivinformaten. Skillnaden mellan organisationer och arkivinstitutioner är i det sammanhanget stor eftersom en arkivinstitution i princip består av professionella medan en organisation har alla kategorierna. Receptionsvilligheten och receptionsförmågan ifråga om arkivvetenskapliga forskningsverksamhet är förmodligen låg bland de ickeprofessionella, vilket å andra sidan ökar betydelsen av att de professionella och semiprofessionella intar en på sitt sätt ställföreträdande och/eller förmedlande position. Omvänt gäller samma sak i forskningsfältet. En viktig del i problemanalysen och problemformuleringen är att identifiera förhållandet mellan de ickeprofessionella, de semiprofessionella och de professionella.

Eftersom en del av de professionellas och semiprofessionellas uppgifter är att implementera regler, rutiner och kunskap om arkivinformaten hos resten av omgivningen är det inte betydelselöst hur receptionsförmåga och receptionsvillighet gestaltar sig hos denna. På samma sätt bör det vara av vikt för de professionella och semiprofessionella att intressera sig för problem och forskningsverksamhet kring implementeringsprocesserna.

Tvärvetenskap

Tvärvetenskapligheten bidrar till svårigheter att vinna insteg och acceptans i det etablerade och institutionaliserade forskarsamhället som i stor utsträckning baseras på ettämnesdefinitioner.²¹ Om ett praxisfält spänner över sinsemellan mycket heterogena inslag ökar mängden av inblandade ämnen. Detta är otvivelaktigt fallet i fråga om arkiv- och dokumenthanteringen och det fick återigen Johannes Papritz att på sin tid tala om ”de över alla bredder svämmande anspråken” på ämnen som i högre eller lägre grad kunde anses nödvändiga för att möta de arkivvetenskapliga kraven.²²

Johannes Papritz försökte på sin tid att lösa detta problem genom att tala om ”arkivvetenskapen i trängre bemärkelse”, dvs. genom att identifiera ett antal områden som inbördes hängde samman mer än andra som i sin tur betraktades som mer perifera. Metoden har återkommit i många senare resonemang under benämningen ”kärna” eller ”det centrala området”.²³ Som jag ser det är emellertid försöken att destillera fram denna kärna inte fruktbara mer än i den bemärkelsen att arkivvetenskapen alltid handlar om arkivinformation i någon mening (arkivinformation= med information eller data som uppstår i, genom och för en organisations/arkivbildares verksamhet eller tillförs den utifrån för detta ändamål). Intresset för olika manifesteringar av arkivinformationen och verksamheten med och kring den kommer alltid att växla från en tid till en annan. Däremot är det nödvändigt att bilda sig en uppfattning om graden av tvärvetenskaplighet och hur den organiseras och struktureras eftersom detta har följdverkningar åt två håll: receptionsförmågan och receptions villigheten i praxisfältet och konstruktionen av en forskningsanknuten grundutbildning med fortsättning i en forskarutbildning.

Det finns flera begrepp som används i sammanhang där olika ämnen samverkar eller förutsätts samverka. Valet av begrepp kan ange graden av ämnes/kunskapsintegration och organisationsintegration på det sätt som Göran Wallén gjort.

---

²¹ Enkvist, Inger och Sahuquillo, Angel, *Arbeta tvärvetenskapligt*. Studentlitteratur. Lund 1999 s 9-14.

²² Papritz, J., aa s 34.

²³ Papritz, J., aa s 9-18; Engström, S., aa i *Arkivvetenskapliga studier 4*; Nilsson, N., aa s 11; Ulfsparré, Anna Christina, Inledning s 1-2, Gränström, Claes, *Arkivteori* s 3-29, Backhaus, Helmut, *Arkivteori i internationell belysning* s 30-41, samtliga i Ulfsparré, Anna Christina (red) *Arkivvetenskap*. Studentlitteratur. Lund 1995.

Tvärvetenskap överskrider både kunskaps- och organisationsgränser. Dessa växelverkar med varandra: organisationer skapar sina egna synsätt och metodiska riktlinjer och omvänt – kring nya forskningsansatser skapas nya organisationer och ämnen. Målet för tvärvetenskaplig forskning är att uppnå en integration av kunskapen, helst med en övergripande teori. Ur tvärvetenskaplig forskning kan därmed uppstå nya ämnen. I tillämpningssammanhang behövs även en organisation som kan hantera denna nya kunskap.

Mångvetenskap kallas ibland tvärvetenskapliga projekt med mindre integrationsanspråk: man söker belysa ett tema eller frågeställning ur flera olika discipliners perspektiv. Mångvetenskaplig är också sådan tillämpad forskning där själva forskningsarbetet bedrivs med en klar arbetsfördelning mellan ämnena, även om det praktiska slutresultatet eller produkten är integrerad.²⁴

Wallén anger en skala från låg till hög grad av integration:

Resultat presenterade som en antologi av olika discipliners aspekter på ett tema.

Begrepps-, metod- och teoriinlån, systematik i presentation men individuella bidrag.

Användande av gemensam metodik, övergripande begreppssystem utvecklat.

Övergripande teori, förklaringar och sammanhang som griper över ämnesgränser, olika makro- och mikronivåer, samhällssektorer, organisationsgränser (eventuellt nytt paradigm).²⁵

Andra forskare vill inte göra distinktioner mellan t. ex. tvärvetenskap, mångvetenskap och flervetenskap utan nöjer sig med ett gemensamt begrepp tvärvetenskap.²⁶ Walléns sammanställning är emellertid klart användbar i diskussionen om arkiv- och informationsvetenskapens struktur och forskningsprocesser och möjligheterna att nå fram till en övergripande tvärvetenskaplig teoribildning på området.

Institutionaliseringens förutsättningar

De yttre förutsättningarna för vidareutveckling och institutionalisering av arkivvetenskapen erbjuder en sammansatt bild av korsande intressen och förväntningar som påverkar ämnets innehåll och organisation och även den

---

²⁴ Wallén, Göran, *Vetenskapsteori och forskningsmetodik*. 2 uppl. Studentlitteratur. Lund 1996 s 104.

²⁵ *Ibidem* s 108.

²⁶ Enkvist, I. Och Sahuquillo, A., aa s 12.

allmänna uppfattningen om detta ämne. Externa eller utomakademiska faktorer gör sig gällande i högre utsträckning än i fråga om traditionella inomakademiska discipliner som åtminstone enligt idealtypen styrs på forskarsamhällets egna premisser. Om ett sådant jungfruligt tillstånd verkligen existerat är en annan fråga och som inte är någon huvudsak i det här sammanhanget. Att jag nämner det beror endast på att en sådan uppfattning lätt kan leda över till en annan som för det första går ut på att arkivvetenskap och andra liknande ämnen inte utgör några "riktiga" akademiska discipliner och för det andra att discipliner av det här slaget med sin stora öppenhet gentemot rörelser och intressen i det omgivande samhället är exponenter för ett slags kommandoforskning som flera debattörer velat läsa in i de senaste besluten på det forskningspolitiska området i Sverige.²⁷

För svenskt vidkommande har det senaste årtiondets utveckling av den arkiv- och informationsvetenskapliga grundutbildningen gett goda resultat, men fortfarande befinner vi oss ett övergångsskede och förmodligen kommer det att dröja ytterligare tio till femton år innan grundutbildning och den *arkivvetenskapliga* forskarutbildningen blir den naturliga professionsingången inom hela fältet.²⁸ Och även med en sådan utveckling måste man räkna med fördröjningsmekanismer som ligger inkapslade i de existerande strukturerna ungefär på samma sätt som de återfinns i alla stadier av fortgående organisationsförändringar.

Ett särskilt problem kan jag se i uppfattningen om forskningen som ett dominerande och karaktäristiskt inslag i praxisfältet. Det har fått återverkningar på många sätt.

1. Ett antal ämnen och discipliner med historia som det överlägset dominerande kom att hämta sitt material ur den arkivinformerad som bevaras i arkivinstitutionerna.
2. Professionen utvecklar system och åtgärder för att tillgodose forskningens behov.

---

²⁷ Sörlin, Sverker och Törnqvist, Gunnar, aa s 95-121; ett historiskt perspektiv på dessa frågor ges bl. a. i Liedman, Sven-Eric, *Den synliga handen. Anders Berch och ekonomiämnena vid 1700-talets svenska universitet*. Arbetarkultur. Värnamo 1986 passim; densamme *Att förändra världen – men med måtta. Det svenska 1800-talet speglat i C A Agardhs och C J Boströms liv och verk*. Bokförlaget AJ/Arbetarkultur. Värnamo 1991 passim.

²⁸ Jfr Kjölstad, T., aa i *Arkivarien och Arkivvetenskapen*.

3. En stor del av professionen kom att hävda att den vetenskapliga forskningens utnyttjande av arkivinformatonen och arkivinstitutionerna var praxisfältets viktigaste uppgift.
4. Man anser att verksamheten i arkivinstitutionerna är en forskande/vetenskaplig verksamhet i sig själv.
5. Vetenskaplig forskning i tjänsten är ett nödvändigt eller önskvärt inslag i den ordinarie verksamheten som kompetensuppehållande och kompetensutvecklande åtgärd.
6. Vetenskaplig utbildning är nödvändig i två avseenden
  - a) för att kunna bistå forskarna i deras verksamhet
  - b) för att lösa de problem som ligger i en forskande/vetenskaplig verksamhet.

Ur en arkivvetenskaplig synvinkel utgör de problem som emanerar ur dessa förhållanden ett viktigt och samtidigt svårbemästrat inslag i problemprospektering och problemlösning. Etableringen av ett särskilt fristående ämne påverkas av det faktum att det redan finns en forskningstradition i praxisfältet som av många uppfattas som identisk med arkivvetenskapen eller möjligen och kanske vanligare: att det redan finns en forskningsverksamhet som reducerar betydelsen av det särskilda ämnet arkivvetenskap och i varje fall till stora delar bestämmer dess struktur och uppgifter.

Den dominerande inställningen till egen och andras forskning är formad i ett arkivinstitutionellt och historicistiskt perspektiv. Som vi redan tidigare varit inne på är den grundläggande arkivutbildningen just grundläggande och det är endast under det sista decenniet som de första spröda ansatserna till en självständig akademiskt forankrad arkiv-vetenskaplig forskningsverksamhet och forskarutbildning uppstått. Den vetenskapliga utbildningen och den vetenskapliga forskningen är alltså fortfarande grundad i andra ämnen än arkivvetenskapen, framför allt i historia. Vetenskaplig problemprospektering och problemformulering sker fortfarande till övervägande del inom ramen för den arkivinstitutionella verksamheten. Till ytter mera visso är det en begränsad skara som går in i arkivverksamheten med fullgjord forskarutbildning även om förhållandena skiftar mellan länderna. Även inom de traditionella arkivinstitutionerna är således förutsättningarna för kvalificerad arkivvetenskaplig forskning begränsad.

Sammantaget måste man fråga sig vilken funktion forskningen i praxisfältet har eller skall ha och vilken betydelse den bör eller kan få. Många nu verksamma "praktiker" har investerat mycket intellektuellt och annat kapital i den bestående ordningen, t ex genom att låta någon av de traditionella

disciplinerna bli huvudämne i en fil kand- eller magisterexamen och än mer genom att disputeras i ett sådant ämne.

Institutionerna inom praxisfältet har också mer eller mindre tydligt uttalade egna forskningsambitioner. De större arkiv-, biblioteks- och musei-institutionerna har från tid till annan betecknats som eller betecknat sig själva som "lärda verk" och därigenom betonat personalens utbildningsnivå och verkets karaktär av en "forskande institution". Särskilt inom de stora arkivinstitutionerna har det bedrivits en stundtals intensiv forskningsverksamhet i anslutning till de stora källeditioner, till ordnings- och förteckningsarbeten som krävt ingående undersökningar i aktuella administrativa förhållanden och till gallringsutredningar. Det som producerats på det arkivvetenskapliga området har nästan undantagslöst skett inom ramen för den arkivinstitutionella verksamheten och med svag anknytning till universitet och högskolor. Orsaken är återigen att det inte funnits någon akademisk disciplin att repliera på. Forskningsambitioner har vidare förstärkts av personalens önskan att få bedriva forskning i tjänsten och av en allmänt delad uppfattning att arkivpersonalens forskning gör den bättre skickad att förstå forskarnas krav.²⁹

Förhållandena borde med andra ord ligga väl till rätta för den ömsesidiga kommunikation mellan tillämpat forskningsfält och praktikerfält som är grundsten i Törnebohms modell. Ett praktikerfält med hög utbildningsnivå, delvis på forskningsnivå, skulle ha alla möjligheter att fånga upp synpunkter i forskningsfältet och även en vilja att göra detta. Å andra sidan är det inte säkert att en central eller nationell arkivinstitution med stark egenbild är villig eller anser det mödan värt att överlämna eller dela det vetenskapliga problemformuleringsprivilegiet med en självständig akademisk disciplin. Styrkan kan alltså bli en komplikation och en svaghet om den hindrar utvecklingen av ett forskningsfält som måste anlägga ett bredare perspektiv än det arkivinstitutionella.

---

²⁹ Gidlöf, Leif, Var finns den forskande arkivarien? I *Arkiv, samhälle och forskning* 1999:2 s 71-76; Lindroth, Jan, Realtioner i upplösning. Synpunkter på arkivarietår och den akademiska forskningen *ibidem* s 77-84; Ewald, Fia, Är disputerade historiker bättre arkivarier? I *Arkiv, samhälle och forskning* 2000:1 s 86-88; Hatje, Ann-Katrin, Nknyt ihop arkiven med forskarutbildningen *ibidem* s 89-92.

Från arkivvetenskap till arkiv- och informationsvetenskap

Ett centralt inslag i arkivvetenskapen är mot denna bakgrund att studera förutsättningarna och metoderna för prospekteringsverksamheterna både i det egna forskningsfältet och i de angränsande fälten. Till detta kommer ämnets inre organisering och yttre etablering – egentligen frågan om hur AV-fältets egen kunskaps- och metoduppbyggnad skall äga rum för att skapa en bas för prospekteringsverksamheterna, fastställa en ämnesidentitet och etablera det nödvändiga sambandet mellan grundutbildning, forskarutbildning och forskningsverksamhet. Med hänsyn till arkivvetenskapens struktur kommer frågor av det här slaget att bli föremål för ständig omprövning.

Ytterst handlar detta om utbildningens och forskningens grundläggande syfte som med det stora omvandlingstryck som praxisfältet är utsatt för kommer att ställa helt nya krav på relevanta utbildningsformer och problemformuleringar.

Till sist vill jag också hävda att det är motiverat att utvidga ämnesbegreppet från arkivvetenskap till *arkiv- och informationsvetenskap*. Den åtminstone delvis nya orientering i verksamhet och verksamhetsuppfattning som ägt rum under det senaste årtiondet understryker behovet av en omorientering även i fråga om ämnesuppfattning och ämnestillhörighet som bör komma fram i valet av ämnesbeteckning. Benämningen arkiv- och informationsvetenskap betonar samhörigheten med andra informationsämnen inom det samhällsvetenskapliga vetenskapsområdet och inte som hittills den historiska knytningen till humanioraområdet. Därmed menar jag också att det i grunden rör sig om ett i akademiska sammanhang nytt ämne och detta oberoende av om man ser på det som en med tiden utvecklad yrkesutbildning för akademiker eller som akademisering av ett praxisfält.³⁰

---

³⁰ Jfr Couture, Carol och Martineau, Jocelyne, La formation en archivistique et le profil de l'archiviste contemporain i *Archivum* vol XLV 2000, s 19-40 där arkivutbildningarnas ökande anslutning till informationsvetenskapliga institutioner betonas. "Arkiv- och informationsvetenskap" är examens- och ämnesbenämning vid Mitthögskolan sedan 1997.

Utvalg, råd og nemnders sekretariater underlagt en virksomhet

Etat for rådssekretariater og enkelte helse- og sosialfaglige oppgaver mv.

I Arkivforskriften kapittel 2 om organisering av arkivarbeidet står at et organ skal ha felles arkivtjeneste. Dersom ikke særlige hensyn taler for det, skal arkivtjenesten være underlagt den administrasjonsenheten som har ansvaret for organets fellessaker. Samtidig heter det at råd, nemnder og utvalg som er oppnevnt ved kongelig resolusjon, skal ha særskilt arkiv.

Sosial- og helseforvaltningen står i dag foran en betydelig omorganisering. I henhold til Stortingsvedtak 15.06.2001 (revidert nasjonalbudsjett) skal en rekke sekretariater til råd, utvalg og nemnder inngå i en større enhet innenfor det nye Sosial- og helsedirektoratet.¹

Flere av sekretariatene, som skal legges til det nye direktoratet, er allerede samlet under en felles administrasjon. Denne organisasjonsformen har vært ansett som spesiell. Innenfor det nye Sosial- og helsedirektoratet vil en slik organisasjon gjelde flere enheter. Det kan i denne sammenheng være av interesse å se nærmere på de enheter og den virksomhet som i dag har denne organisasjonsformen.

Etat for rådssekretariater og enkelte helse- og sosialfaglige oppgaver mv. (heretter Etaten) ble opprettet 1. januar 1998 under Sosial- og helsedepartementet.

Denne artikkelen vil redegjøre for organisasjon og arkivforhold i Etaten og ta opp spørsmål i forbindelse med den kommende omorganisering.

Ved starten ble følgende sekretariater til styrer og råd lagt til etaten:

- Sekretariat for Statens råd for funksjonshemmede, opprettet 1969
- Sekretariatet for Statens eldreråd, opprettet 1970

---

¹ Jf. Innst. S.nr.325 (2000-2001) Innstilling fra finanskomiteen om tilleggsbevilgninger og omprioriteringer i statsbudsjettet medregnet folketrygden 2001, kap. 13. Sosial- og helsedepartementet.

- Sekretariat for frivillighetens samarbeidsorgan (FRISAM), opprettet 1995
- Sekretariat for Samarbeidsorganet for helsefremmende oppgaver (SOHO), opprettet 1980, overført til Rådet for ernæring og fysisk aktivitet 01.01.2000.

Senere er følgende enheter lagt til Etaten:

- Trenings- og Rådgivningssenter (TRS) med lokaler på Sunnaas sykehus, lagt til etaten 2000
- Tannhelsekompetansesenter for sjeldne medisinske tilstander (TAKO), lagt til Etaten 01.01.01
- DELTA-senter, lagt til etaten 01.04.01

De enkelte organer ved opprettelsen av etaten i 1998²

Statens råd for funksjonshemmede ble opprettet ved kongelig resolusjon 31.01.1969. Reglementet er senere endret ved kgl.res., senest i 1999. Rådets 13 medlemmer oppnevnes av Kongen for 4 år. Det skal gi offentlige myndigheter råd om utformingen og gjennomføringen av politikk for funksjonshemmede på alle samfunnsområder. Medlemmene skal ha spesiell innsikt i funksjonshemmedes problemer og stilling i samfunnet. I de tidligere vedtektene for Statens råd for funksjonshemmede het det at rådet skal ha eget sekretariat. I vedtektene fra 1999 er det kommet inn et tillegg "...etter departementets nærmere bestemmelse".

Rådet er rådgivende organ for offentlige myndigheter i spørsmål som gjelder funksjonshemmedes livssituasjon og skal gi råd om utformingen og gjennomføringen av politikken for funksjonshemmede.³

Statens eldreråd er opprettet i 1985 i henhold til kongelig resolusjon av 27.04.1984. Rådets medlemmer blir oppnevnt ved kongelig resolusjon for 4 år av gangen og har 12 medlemmer. Rådet har som hovedoppgave å gi sentrale myndigheter råd i spørsmål som gjelder eldres levekår og livsvilkår. Det skal være et koordinerende organ mellom organisasjoner og offentlige myndigheter.

Frivillighetens samarbeidsorgan (FRISAM) ble opprettet av Sosial- og helsedepartementet i 1995 som et 4-årig prosjekt, fra 2000 på permanent basis. Styret oppnevnes av departementet. FRISAM forvalter stats-

² Ansatte i Etaten og årsberetninger har gitt mye informasjon.

³ Statskonsult: Utredning om organisering av sekretariater for råd og nemnder, 01.07.97, s. 3.

bevilgningene til frivillighetssentraler. I faglige saker har styret anledning til å ta direkte kontakt med Sosial- og helsedepartementet. FRISAMs oppgave er å mobilisere, stimulere og samordne det frivillige sosiale, humanitære og nærmiljørettede samarbeid.

FRISAM består av 3 elementer.⁴ FRISAM Kontaktforum er en møteplass for frivillige organisasjoner og offentlige instanser. Forumet skal fremme samarbeid og dialog mellom frivillige organisasjoner og mellom frivillige organisasjoner og det offentlige. Kontaktforumet har ca. 30 medlemmer.

FRISAM senter er sekretariat for styret og kontaktforumet.

Samarbeidsorganet for helsefremmende oppgaver (SOHO) ble opprettet av Sosial- og helsedepartementet i 1980. Første mandat for SOHO ble gitt av Sosial- og helsedepartementet i 1979.

SOHO var et frittstående råd for offentlige myndigheter, frivillige organisasjoner og andre som arbeider med helsefremmende og forebyggende oppgaver.⁵ Det besto av 29 medlemsorganisasjoner.

SOHOs årsmøte var beslutningsorgan, og et arbeidsutvalg var ansvarlig for den løpende virksomheten. SOHO hadde et sekretariat. Sekretariatsleder var ansvarlig for den interne drift.⁶ SOHO ble i 2000 overført til Statens råd for ernæring og fysisk aktivitet.

Fordelingsnemnda for tilskudd til funksjonshemmedes organisasjoner ble opprettet i 1991. Nemndas 5 medlemmer er oppnevnt av Sosial- og helsedepartementet. Den fordeles tilskudd til funksjonshemmedes organisasjoner. Nemnda har eget sekretariat som er en del av Forvaltningsenheten i Staten.

Felles for de enheter som opprinnelig ble lagt til Staten, er at de var direkte underlagt departementet, og at sekretariatene hadde direkte linje dit. Rådene hadde disposisjonsrett over budsjettene, men ikke anvisningsfullmakt. De rapporterte økonomisk status til departementet fire ganger i året.⁷ Sosial- og helsedepartementet anviste utbetalinger. Regnskapsansvar, personal-

⁴ FRISAM – Frivillighetens samarbeidsorgan, årsrapport 1999.

⁵ St. meld. Nr 7, 1997.

⁶ Statskonsult: Utredning om organisering av sekretariater for råd og nemnder, s. 5-6.

⁷ Statskonsult: Utredning om organisering av sekretariater for råd og nemnder, s.17.

forvaltning og ansettelser i sekretariatene var departementets ansvar. IT-støtte ble ivaretatt av Sosial- og helsedepartementet. Et unntak var at FRISAMs styre selv hadde fullmakt til å foreta ansettelser under daglig leder, men også der lå personalansvaret i departementet.⁸

Senere tillagte enheter

Etter at Etaten ble opprettet, er flere enheter kommet til.

Trenings-og Rådgivningscenteret (TRS) startet som et prosjekt i 1992, ble fast i 1996. TRS er et kompetansesenter for sjeldne diagnoser. Det formidler kompetanse til skoler, sykehus arbeidskontor m.v. Senteret har lokaler på Sunnaas sykehus.

Administrativt var TRS opprinnelig underlagt direktøren på Sunnaas sykehus. Prosjektet hadde en styringsgruppe underlagt direktøren på sykehuset. Senteret ble overtatt av staten i 1999 og lagt til Etaten. TRS fikk da et styre oppnevnt av direktøren i Etaten. Det har bl.a. representanter fra forskjellige organisasjoner. Samtidig som TRS har et styre, er det organisert som en enhet i Etaten.⁹ At Etaten oppnevner styret, er forskjellig fra FRISAMs styre som oppnevnes av departementet.

Tannhelsekompetansesenter (TAKO-enheten) for sjeldne medisinske tilstander ble opprettet i 1993. Det ble tidligere drevet i regi av Universitetet i Oslo, og var lokalisert til Tannlegehøyskolen. Det ble lagt til Etaten fra 1. januar 2001. Senteret er ikke samlokalisert med Etaten. I spissen for senteret står et fagråd, oppnevnt av bl.a. Etaten, Tannlegeforeningen og Handicapforbundet.

TAKO-enheten har utviklet stimulerings- og treningsopplegg for barn med oralmotoriske problem. Enheten får henvendelser fra helsetjenesten og brukere. Det diagnostiserer og behandler pasienter.

Senter for deltakelse og tilgjengelighet for alle (DELTA-senteret) ble opprettet som et 4-årig prosjekt i 1996, fra 2001 på permanent basis. Rikstrykdeverket hadde tidligere et overordnet faglig, økonomisk og administrativt ansvar for prosjektet. Fra 01.04.2001 er senteret lagt til

⁸ Statskonsult: Utredning om organisering av sekretariater for råd og nemnder, s. 10.

⁹ Fornytelse av den sentrale Sosial-og helseforvaltningen, vedlegg 1.

Etaten. DELTA-senteret har et styre. Senteret arbeider for tilrettelegging av miljø for funksjonshemmede med vekt på samferdsel og kommunikasjon og tilrettelegging i eksisterende bygninger og anlegg. DELTA-senteret har foreløpig ikke godkjent mandat.

Etaten

Departementet utførte tidligere en del administrative oppgaver for rådssekretariatene: Statens råd for funksjonshemmede, Statens eldreråd, FRISAM og SOHO. Det var arbeidsoppgaver som ikke trengte politisk styring, og som departementet ville flytte ut. Etaten ble opprettet for å oppnå en rasjonaliseringseffekt. Opprettelsen har sin bakgrunn i innføring av nytt økonomisystem i staten. De enkelte sekretariater som opprinnelig ble lagt til Etaten, var små med 1 til 7 stillinger hver. Etaten har overtatt regnskapsføringen. Videre ble ansettelser i sekretariatene og lønns-utbetalinger overført, likeledes IT-støtte. Etaten tar overhead av de enkelte enheter for de administrative oppgaver den utfører.

Etaten ble opprettet med en stab og en direktør i spissen. Staben har overtatt de administrative oppgavene som departementet hadde tidligere. De enkelte enheter utarbeider sine egne budsjett. Staben utarbeider så et samlet budsjett. Etaten får tildelingsbrevet fra departementet med øremerket beløp for det enkelte sekretariat. På det administrative plan har sekretariatene ikke lenger direkte kontakt med departementet, den går gjennom stab og direktør. Sekretariatslederne deltar på ledermøter i Etaten.

Bak opprettelsen av Etaten lå også en tanke om at de enkelte enheter kunne ha faglig utbytte av samlokaliseringen og fellesskapet. Selv om de enheter som utgjør Etaten, har forskjellige oppgaver, kan noen av oppgavene være i slekt med hverandre. Det gjelder Statens råd for funksjonshemmede og Statens eldreråd, selv om førstnevnte først og fremst skal legge til rette for funksjonshemmede i arbeidslivet, mens Statens eldreråd gjelder eldre. Både Statens eldreråd og FRISAM arbeider mot private organisasjoner.

De opprinnelige enheter i Etaten hadde i alt ca. 20 stillinger. Dertil kom 4 stillinger i administrasjonen. Da TRS med 40 stillinger kom til, ble Etaten en middels stor virksomhet. Etter de siste innlemmelser har den 94 fast ansatte.

Ved siden av sekretariatene har Etaten en Forvaltningsenhet. Under den sorterer Fordelingsnemndas sekretariat, Avdeling for sjeldne funksjonshemninger og diverse tidsbegrensede utvalg og prosjekter.

Etaten har nå 7 enheter i tillegg til staben. Det er under vurdering å legge også Institutt for blødere inn i Etaten. Den er følgelig en elastisk organisasjon.

Etatens styring gjelder hovedsakelig det administrative. Enhetene er underlagt en felles administrasjon, men faglig er sekretariatene knyttet til styrer og råd. Mandat og vedtekter ble ikke endret ved opprettelsen av Etaten.

Sekretariatene innenfor Etaten er sekretariat for faglig selvstendige enheter. At et råd har sitt sekretariat innenfor en institusjon, er ikke uvanlig, for eksempel utfører ansatte i Statens legemiddelverk sekretariatsfunksjoner for Farmakopekommisjonen, Spesialitetsnemnda og Bivirkningsnemnda. Det uvanlige er at råd og andre enheter med sekretariat er slått sammen under en felles administrasjon. Dette gir en komplisert organisasjonsstruktur. Noen administrative oppgaver ligger til Etaten, andre til sekretariatene. Faglig er sekretariatene underlagt råd eller styre, administrativt er de underlagt Etaten. At Etaten mottar overhead for sitt arbeid for enhetene, viser at den ikke kan sidestilles med en institusjon.

Ser vi på de organer som i første omgang ble lagt til Etaten, har de forskjellig vedtaksnivå. Statens råd for funksjonshemmede og Statens eldreråd er opprettet ved kongelig resolusjon direkte underlagt Sosial- og helsedepartementet. Frivillighetens samarbeidsorgan og det tidligere Samarbeidsorganet for helsefremmende oppgaver er oppnevnt av departementet og har sine mandat derfra. De har hatt og har fremdeles sine egne sekretariat. For de 3 enhetene som senere er lagt til Etaten, er den formelle opprettelse mindre klar. Etaten kan virke som et konglomerat av organisasjonsformer.

Den organisasjon som eksisterer i dag, er ikke endelig. Etaten skal legges til det nye Sosial- og helsedirektoratet. I henhold til Stortingsinnstilling S.nr. 325 skal Statens råd for funksjonshemmede, Statens eldreråd, FRISAM, TRS, TAKO-enheten og DELTA-senteret inngå i en større enhet sammen med andre råd som i dag ligger til Sosial- og helsedepartementet, nemlig Statens tobakksskaderåd, Statens råd for ernæring og fysisk aktivitet og

Nasjonalt råd for spesialistutdanning av leger og legefordeling. Det understrekes i høringsbrevet som gikk forut for stortingsinnstillingen, at sekretariatene slås sammen, men at råd, utvalg og nemnder skal bestå som i dag.¹⁰ Dette må tolkes slik at det er tenkt at rådene skal ha ett felles sekretariat. Det vil i så fall bli en betydelig endring i enhetenes nåværende situasjon.

Arkivforholdene

Vår interesse i denne sammenheng gjelder arkivene og arkivdannelsen innenfor en komplisert organisasjon. Sekretariatene har bånd både til rådene og til Etaten. Hvordan er arkivdannelsen i Etaten, og hvordan bør den bli for de råd som eventuelt vil inngå i det nye direktoratet?

Før Etaten ble opprettet, hadde de enkelte sekretariatene sitt eget arkiv, sin egen arkivnøkkel og sitt særskilte brevpapir med hver sin logo.

Da Etaten ble opprettet, var meningen å få en felles posttjeneste, felles journalføring og felles arkivnøkkel. På den annen side skulle hver enhet ha arkiv for sine saker.

Like etter opprettelsen utarbeidet Etaten en arkivnøkkel for enhetene. Nøkkelen ble lagt opp slik at klassene 0,1 og 2 skulle være til bruk for Etatens felles administrative saker. Hver enhet fikk en fagklasse til sine saker, ved starten ble i alt 6 fagklasser tatt i bruk. Hver enhet hadde på sin fagklasse arkivnummer for bl.a. budsjett og virksomhetsplaner.

Riksarkivet hadde innvendinger til utformingen av arkivnøkkelen. Dersom en tar utgangspunkt i at Etaten er en virksomhet og at arkivnøkkelen skulle gjelde for virksomheten, burde alle budsjett og virksomhetsplaner samles på ett sted under fellessaker. Skulle hvert sekretariat ha sitt arkiv, burde de bruke 0, 1 og 2 til sine administrative saker.

På det tidspunkt Riksarkivet hadde arkivnøkkelen til uttalelse, var det allerede bestemt at Trenings- og Rådgivningssenteret på Sunnaas skulle legges til Etaten. Hvor skulle denne enheten få plass til sine saker innenfor nøkkelen når alle fagklasser bortsett fra klasse 9 var opptatt? Det var et

---

¹⁰ Fornylse av den sentrale sosial-og helseforvaltningen – høringsbrev, 08.03.01, s.14.

spørsmål om hver enhet burde ha eget arkiv. Til tross for innvendinger ble nøkkelen muntlig godkjent for midlertidig bruk.

Direktøren i Etaten tok Riksarkivets kommentarer til følge og lot utarbeide et nytt forslag til arkivnøkkel som ikke er lagt opp etter enhetene, men etter emneprinsippet og skal gjelde alle enheter i Etaten. Med tanke på de store omorganiseringer av helsevesenet en nå står overfor, er nøkkelen foreløpig ikke tatt i bruk.

Samtidig med utarbeidelsen av siste arkivnøkkelforslag ble NOARK-journalsystemet Modulink tatt i bruk av alle sekretariater som på det tidspunkt lå til Etaten, men de fortsatte å ha sine egne forværelser, særskilt poståpning, sine egne brevpapir og egne arkiv. Innføringen av nøkkelen var på en måte et kompromiss, selvstendig, men likevel felles. For de enheter som er lagt til Etaten etter at den ble opprettet, gjelder også at de ikke er samlokalisert med Etaten, og av den grunn uansett må ha egne arkiv.

Tar vi utgangspunkt i andre råd med sekretær, for eksempel Farmakopekommisjonen, har den eget arkiv, fører egen journal og har egen arkivnøkkel. At sekretæren er ansatt i Statens legemiddelverk, gjør ikke kommisjonen mindre selvstendig. Logisk sett skulle ikke situasjonen bli en annen ved at flere sekretariater er lagt til en særskilt administrasjon. Arkivmateriale som blir til som følge av sekretariatets arbeid for rådet, er like meget rådets.

Det heter i Arkivforskriften at utvalg, nemnder og råd oppnevnt ved kongelig resolusjon skal ha eget arkiv når ikke annet er bestemt. Statens råd for funksjonshemmede og Statens eldreråd er oppnevnt ved kongelig resolusjon og skal i henhold til Arkivforskriften ha egne arkiv.

FRISAM, TRS, TAKO-enheten og Delta-senteret er ikke oppnevnt ved kongelig resolusjon. Disse ansees ifølge Arkivforskriften ikke som egen arkivskaper. Virksomhetene til TRS og TAKO-enheten har annerledes funksjoner i og med at de er rettet mot enkeltpersoner/ brukere/ pasienter. Det er vanskelig å se på disse enhetene som forvaltningsorgan.

Skulle en følge Arkivforskriften, vil de to råd oppnevnt ved kongelig resolusjon ha egne arkiv, de andre skulle inngå i Etatens. Er en slik løsning rimelig?

Arkivforskriften går ut fra det formelle, fra nivået et råd er opprettet på. Eksemplet hentet fra enhetene i Etat for rådssekretariater, tyder på at en slik formell betraktningssmåte ikke alltid kan være like heldig. Det synes kunstig om Statens elderråd og Statens råd for funksjonshemmede skulle ha egne arkiv, mens FRISAMs skulle inngå i administrasjonens (et annet forhold er at de enheter som ikke er samlokalisert med Etaten, av praktiske grunner bør ha egne arkiv).

Arkivverket går inn for at et organ skal ha sentralisert arkiv. Ulemper en kanskje må regne med, er en fjernhet til arkivet for saksbehandlere i en stor institusjon. Hensikten er en så effektiv arkivtjeneste som mulig. I de senere år er arkivtjenesten, i et hvert fall i mange større institusjoner, blitt mer profesjonell enn tidligere. I enheter som er så små at arkivarbeidet blir deltidsarbeid, kan en ikke vente samme nivå.

I 1989 fantes 749 permanente råd oppnevnt av Regjeringen eller departement. Størsteparten av disse hører til sentralforvaltningen.¹¹ Profesjonell arkivtjeneste på den ene side og eget arkiv for nemnder og råd kan være motstridende, da disse er små og neppe kan ansette en person kun for arkivarbeid. Bakgrunnen for den formelle inndelingen av utvalg etter vedtaksnivå er ønsket om å redusere antall arkivskapere.

Dersom en ser mer praktisk på problemet, bør enten alle enheter innenfor Etaten ha et felles arkiv med felles arkivnøkkel, eller den enkelte enhet kan ha sine egne arkivnøkler og sine egne arkiv. For at arkivtjenesten kan holdes på et forsvarlig nivå, bør i det minste administrasjonen ha et tilsynsansvar med arkivene.

Når det nå er bestemt at Etaten blir lagt til det nye direktoratet, og det blir ett sekretariat for alle enheter, blir situasjonen en annen. I så fall kan en tenke at det vil bli en debatt om råd - også de som er oppnevnt ved kongelig resolusjon - er å anse som egne forvaltningsorgan i statsrettslig sammenheng. Uansett vil det bli spørsmål om arkivtjenesten i et mangfoldig sammensatt direktorat.

---

¹¹ Eckhoff, Torstein: Forvaltningsrett, 1994, s. 24-25.

Om proveniensforhold og ordningsprinsipper i Sosialdepartementets etterkrigsarkiver

Innledning

I 1998 ble Sosial- og helsedepartementets arkivmateriale for tidsrommet 1955-1975 oversendt Riksarkivet til ordning og avlevering. Arkivbestandens omfang var på ca. 120 hyllemeter, fordelt på Sosialdepartementets avdelinger fra perioden, h.h.v. den alminnelige avdeling (1948-1967)/sosialavdelingene I, II, (1967-1965), trygdeavdelingen (1955-1975), administrasjonsavdelingen (1967-1975) og den yngste enheten; plan- og utredningsavdelingen (1971-1975). Våren 2001 var dette arkivmaterialet ferdig ordnet i Riksarkivet.

Arbeidet med ordningen av arkivmaterialet danner bakgrunnen for denne artikkelen. Underveis i ordningsarbeidet ble det klart at materialet hadde arkivfaglige særtrekk som kunne egne seg for drøfting i et kollegialt forum. Hovedtrekkene som presenteres her, ble således først lagt fram i en innledning til diskusjon på faglig møte i Yngre avdeling i Riksarkivet på høstparten 2000.

På dette tidspunkt var det sakarkivene på det administrative området som sto i fokus for ordningsarbeidet, og de to siste delene av framstillingen dreier seg derfor om ordningen av nettopp dette materialet. De organisatoriske utviklingstrekk og prinsipper for ordning som her omtales kan imidlertid sies å gjelde generelt for Sosialdepartementet i denne perioden.

I første del av denne framstillingen skal vi se nærmere på hvordan organisatoriske endringer har bidratt til innføring av ny arkivstruktur i tre historiske perioder i departementet. I andre del skal vi se på departementets håndtering av det eldre arkivmaterialet i forbindelse med de omtalte omleggingene. I tredje og siste del skal vi se nærmere på hvilke prinsipper og retningslinjer som er lagt til grunn for måten vi har valgt å ordne og tilrettelegge dette materiale på i forbindelse med avleveringen til Riksarkivet.

Framstillingen bygger i første rekke på kildematerialet som finnes i arkivene for administrative saker. Hovedkildene har vært notater, rundskriv, interne og eksterne rapporter og korrespondanse vedrørende arkiv-situasjonen. I tillegg har statskalenderen og dokumentasjon fra tidligere avleveringer bidratt til å klargjøre bildet.

Framstillingen bærer også preg av å være et produkt av diskusjoner og innspill fra flere hold; mine kolleger i ordningsmiljøet i ASTA, arkivarene i Yngre avdeling, og sist men ikke minst min faglige veileder på prosjektet, førstearkivar Anne Marie Bøhmer. Eventuelle feil og mangler ved framstillingen er imidlertid mitt eneansvar.

Organisasjonsendringer og arkivstruktur i Sosialdepartementets etterkrigsarkiver

I Sosialdepartementet i etterkrigstiden kan vi peke på tre sentrale perioder med organisatoriske forandringer som får avgjørende utslag på arkivstrukturen. Nedenfor skal vi se nærmere på hvilke organisatoriske endringer det var tale om, og hvilke konsekvenser endringene fikk.

Tidsrommet 1948-1958

Innføring av moderne arkivordning i Sosialdepartementet

I 1948 ble et eget kontor for administrative saker for første gang opprettet. Sosialdepartementet besto på denne tiden av to avdelinger, henholdsvis den alminnelige avdeling med tre fagkontorer og det nyopprettede administrasjonskontoret, og trygdeavdelingen med sine fem fagkontorer.

Opprettelsen av administrasjonskontoret betydde at behandlingen av de administrative fellessaker som tidligere hadde vært fordelt på fagkontorene 2. sosialkontor og 2. trygdekontor, nå ble samlet på et sted. Også andre fellessaker, som f.eks. de mange sakene vedrørende sosial opplysningsfilm, ble lagt til behandling i dette kontoret.

Administrasjonskontoret ble det første kontoret i Sosialdepartementet som gjennomførte en moderne arkivordning med arkivnøkler, stempeling av konsepter etc. Med utgangspunkt i egne erfaringer drev administrasjonskontoret utover på 1950-tallet opplæring og veiledning i arbeidet med arkivordningen i flere av fagkontorene.¹

---

¹ Jf. et PM ang. rasjonalisering i Sosialdepartementet, 17.01.1950.

En revidert utgave fra 1955 av administrasjonsskontorets første arkivnøkkel finnes blant de avleverte sakene i Riksarkivet. Klassifikasjonssystemet som denne "romertallsnøkkelen" bygde på, var det såkalte dupleksnummer-systemet, med emneordning som inndelingsprinsipp, og med en rekkeordning som var basert på fortløpende nummerering.

Denne måten å rekkeordne på medførte at systemet i prinsippet var uten begrensninger, med muligheter for inndeling i det uendelige på alle nivåer. Arkivkodene som besto av kombinasjoner av romertall, numeriske tall, store og små bokstaver, kunne derfor bli svært detaljerte og mangesiffrede.

Fra delarkiv på kontornivå til delarkiv på avdelingsnivå

I siste halvdel av 1950-tallet ser vi opptakten til endringer som kom til å omdanne selve organiseringsgrunnlaget for arkivtjenesten i den kommende perioden.

1. juli 1958 sto det nye regjeringsbygget i Akersgt. 42 ferdig oppført, og Sosialdepartementet kunne flytte fra trangboddhet på Victoria Terrasse og inn i nye lokaler i "høyblokken".

I samarbeid med Rasjonaliseringsdirektoratet ble det utarbeidet nye retningslinjer for kontorarbeidet gjeldende for de fire departementene som skulle ha tilhold i bygget. Sentralt i retningslinjene var omleggingen fra kontorarkiver til avdelingsarkiver.²

Som vi skal se nedenfor var retningslinjene på dette punktet helt i tråd med den rådende arkivfaglige oppfatningen om organisering av arkivarbeidet som kom til uttrykk i en innstilling fra "Arkivutvalget av 1958" året etter.

En annen og vel så tvingende årsak til omleggingen var at man i det nye regjeringsbygget ikke hadde satt av tilstrekkelig plass i kontorseksjonene til arkiver.

For Sosialdepartementet fikk de nye retningslinjene omfattende konsekvenser. All journalføring og øvrig arkivarbeid hadde inntil da vært organisert på kontornivå. Nå skulle arkivarbeidet skilles ut fra de enkelte

---

² Jf. Sosialdepartementets skriv til Lønns- og prisdepartementet, 04.12.1956, jnr. 891/57.

kontorene og samles i to nyopprettede avdelingsarkiver, ett for den alminnelige avdeling og ett for trygdeavdelingen.³

Samordningen av kontorarkivene kom i gang allerede i løpet av 1956. Dette betydde i første rekke ”opprydding og uttynning av de aktuelle arkivene som skal gå inn i fellesarkivene”.⁴

Tidsrommet 1959-1967

Opprettelsen av avdelingsarkivene og tilpassing til denne reformen ble det dominerende trekket i denne perioden. I tillegg kom det både en innstilling og en rapport fra eksternt hold som varslet om nye omkalfatringer, delvis i strid med den omleggingsprosessen arkivtjenesten var oppe i.

Avdelingsarkiver med sentralisert ledelse

De to avdelingsarkivene var fysisk adskilt med tilhold i hver sin etasje, men med felles ledelse og stab. I 1959 var arkivene bemannet med 8 personer, h.h.v. en arkivleder, to gruppeledere og fem assistenter.⁵ I tråd med de nye retningslinjene hadde arkivlederen kontorsjefen i administrasjonskontoret som sin nærmeste overordnede.

Avdelingsarkivene fikk nytt felles journal- og registreringssystem og ny felles arkivnøkkel. Fellesnøkkelen som ble tatt i bruk, bygde på det samme dupleksnummersystemet som lå til grunn for den gamle ”romertallsnøkkelen”. Denne utgaven var imidlertid holdt i en forenklet form utelukkende basert på numeriske tall.

Begrunnelsen for å velge dette nøkkelsystemet var de gode erfaringer man hadde gjort seg med den tidligere ”romertallsnøkkelen”. I en tilbakemelding til rasjonaliseringsdirektoratet meddelte derfor departementsråden at ”den nye fellesnøkkel har i praksis vist seg å være meget brukbar”.⁶

I fellesnøkkelen for de to avdelingene fikk administrasjonskontorets saker nummerering fra 1 til 5, mens de øvrige fagkontorene i alminnelig avdeling

---

³ Jf. *ibid.*

⁴ Sit. s.1 i Rundskriv fra adm.ktr. til ktr. i begge avd., 05.06.1957, jnr. 891/57.

⁵ Jf. Notat til adm.ktr. fra arkivleder, 08.10.1970.

⁶ Sit. s. 3 i skriv fra Sosialdepartementet til Rasjonaliseringsdirektoratet vedr. gjennomføringen av omorganisering i samband med innflytting i den nye regjeringsbygning, 14.04.59, jnr. 2673/59.

fikk nummerrekkene fra 6 til 39. Trygdeavdelingens kontorer fikk nummerrekken videre fra 40 til 79.

Arkivutvalgets innstilling om arkivproblemene i statsforvaltningen, 1959

Samtidig med innflyttingen i nye lokaler, arbeidet det regjeringsoppnevnte "Arkivutvalget av 1958". Utvalgets innstilling ble avgitt på forsommeren 1959, med tittelen "Innstilling om arkivproblemene i statsforvaltningen".⁷

Mens den tradisjonelle arkivordningen hadde vært preget av sterk desentralisering og liten spesialisering, ønsket man nå en utvikling som gikk mot mer sentralisering og spesialisering.⁸ Dette var ifølge utvalget nødvendige tiltak for å heve det arkivfaglige kompetansenivået i den statlige forvaltning. Med den pågående omlegging var Sosialdepartementets arkivtjeneste "i rute" i forhold til dette sentrale punktet.

Det var derimot et annet sentralt punkt i innstillingen som på sikt skulle føre til nye gjennomgripende endringer i organiseringen av arkivarbeidet også på avdelingsnivå; nemlig valget av nøkkelsystem. I innstillingen under avsnittet om forslag til retningslinjer for ordning av arkivmateriale, gikk utvalget inn for at "systematisk ordnede sakarkiver blir bygd opp etter desimalsystemet".⁹

Også dette systemet var basert på emneinndeling av de forskjellige saksområdene, men i motsetning til dupleksnummersystemet var rekkeordningen hierarkisk, og i tillegg begrenset ved en tideling.

Som et ledd i bestrebelsene på å oppnå en ensartet arkivorden for hele forvaltningen, foreslo utvalget å innføre samme arkivinndeling på områder som var felles for hele forvaltningen. I dette lå også hovedbegrunnelsen for å anbefale desimalsystemet. Med innføring av arkivnøkler basert på desimalsystemet kunne dette la seg gjøre ved å reservere de tre første hovedklassene til slike felles saksområder.

---

⁷ "Utvalget til utredning av arkivproblemene i statsforvaltningen" var sammensatt av direktør Reidar Danielsen (Statens rasjonaliseringsdirektorat), riksarkivar Asgaut Steinnes (Riksarkivet), professor Alf Kaartvedt (UiB), professor Knut Holt (NTH) og konsulent Olav Fosseide (Finansdepartementet). Utvalget ble oppnevnt 14.03.58 og avga sin innstilling 30.06.1959.

⁸ Jf. s. 33 i Arkivutvalgets innstilling, 1959.

⁹ Jf. s. 37 *ibid.*

Forslaget ble, ikke uventet, møtt med motforestillinger i Sosialdepartementet.

Det vil bli et kjempearbeid å legge om til det foreslåtte system. Med den oppbygging dette departementet for tiden har, kan det/.../ være et spørsmål om desimalnummersystemet er det mest hensiktsmessige.¹⁰

En er /.../ i tvil om desimalsystemet passer som klassifikasjonssystem for statens mangeartede virksomhet/.../. Meget synes å tale for at det såkalte duplexnummersystem vil være like hensiktsmessig som system for statsforvaltningens arkivnøkler.¹¹

Arkivverkets forslag om å sløyfe journalføringen med den begrunnelse at desimalnummer-nøkkelen ville overflødiggjøre journalen, ble også sterkt imøtegått i Sosialdepartementet.¹²

Motargumentasjonen tok først og fremst utgangspunkt i journalens funksjon som framfinningsmiddel. Paradoksalt nok ble, som vi skal se, omleggingen av arkivene i departementet gjennomført på en slik måte at journalene nettopp mistet den sentrale funksjonen.

Rasjonaliseringsdirektoratets rapport om administrasjonsordningen i Sosialdepartementet, 1964

Administrasjonsordningen i Sosialdepartementet hadde, ifølge denne rapporten, ikke vært gjenstand for en samlet analyse siden Forenklings- og sparekomiteens tid. Omorganiseringene på det administrative området hadde vært "partielle og til dels preget av midlertidighet", og ikke på noen måte var organisasjonsformen tilpasset departementets "sosialpolitiske aktivitet"¹³.

Administrasjonskontoret hadde ikke fått den sentrale stilling i behandlingen av administrative saker som den burde. De administrative sakene ble fortsatt behandlet spredt i departementet, noe som igjen medførte at de enkelte fagkontorene fikk mindre tid til å ivareta sine faglige primærfunksjoner.

---

¹⁰ Sit. s. 1 internt notat om Arkivutvalgets innstilling, 17.10.1959.

¹¹ Sit. s. 2 i Sosialdepartementets uttalelse til Finansdepartementet og Rasjonaliseringsdirektoratet sign. ekspedisjonssjef i alm.avd. og byråsjef i adm.ktr., 29.10.1959, jnr. 7464/59.

¹² Jf. s. 2, avsnitt 7 i Arkivutvalgets innstilling "Sammendrag".

¹³ Jf. s. 8 i Rapport om Administrasjonsordningen i Sosialdepartementet Del I, Rasjonaliseringsdirektoratet, 1964.

For å få en klarere funksjonsdeling og spesialisering på disse områdene foreslo Rasjonaliseringsdirektoratet å reorganisere den alminnelige avdeling. Denne skulle omformes til en ren fagavdeling; Sosialavdelingen, mens de administrative saker og funksjoner ble foreslått skilt ut i en egen avdelingsenhet; Administrasjonsavdelingen.¹⁴

Mens Administrasjonsavdelingen skulle "tillegges alle funksjoner innen budsjett-, regnskaps- og personalsaker samt andre saker vedrørende departementets ytre etater", så ville Sosialavdelingen bli "den sentrale avdeling innen den alminnelige sosialpolitikk" med faglig instruksjonsmyndighet overfor sentrale og lokale organer i den sosiale sektor.¹⁵

Tidsrommet 1967-1975

Opprettelse av nye fagavdelinger med nye arkivkonstellasjoner og innføring av nytt klassifikasjonssystem

Arkivutvalgets innstilling fra 1959 og Rasjonaliseringsdirektoratets rapport fra 1964 førte til ny omveltning innad i arkivtjenesten. Endringene ble samordnet, slik at innføring av nytt klassifikasjonssystem skjedde samtidig med opprettelse av ny arkivordning, dvs. f.o.m. 1967.

Ut av Den alminnelige avdeling oppsto Administrasjonsavdelingen og Sosialavdelingen. Trygdeavdelingen, som Rasjonaliseringsdirektoratet hadde foreslått omorganisert til en pensjonsavdeling, kom imidlertid til å bestå som før. Fra og med 1967 var det altså tre avdelinger i departementet. Dette fikk naturligvis konsekvenser for de to eksisterende avdelingsarkivene.

I juli 1967 ble således Administrasjonsavdelingens og Trygdeavdelingens sakarkiver slått sammen til et felles avdelingsarkiv. Fra samme tidspunkt fikk de to avdelingene også felles journal, men fortsatte å føre egne kopibøker.

Avdelingsarkivet som hadde hørt til Den alminnelige avdeling ble opprettholdt for den "nye" sosialavdelingen. Sosialavdelingen skulle også i fortsettelsen føre egen journal og egen kopibok.

---

¹⁴ Jf. s. 4 *ibid.*

¹⁵ *Sit. s. 4 ibid.*

Meget motvillig måtte man la den gamle dupleksbaserte arkivnøkkelen vike til fordel for den nye fellesnøkkelen bygd på desimalsystemet. Det skulle imidlertid gå flere år før denne omleggingen ble endelig slutført. Ifølge en intern rapport om arkivforholdene fra 1973, hadde man ennå ikke greid å innføre et felles nøkkelssystem for hele departementet.¹⁶ Både i den "nye" Sosialavdelingen og i Trygdeavdelingen opererte man i denne perioden med to nøkler, en dupleksnummerbasert og en basert på desimalnummer-systemet.

Sosialkontorene i alminnelig avdeling/sosialavdelingen hadde ikke "blitt med på lasset" i de foregående omleggingsfasene. Da departementet gikk fra kontorarkiver til avdelingsarkivene, beholdt sosialkontorene like godt sine delarkiver, riktignok med den nye dupleksnummernøkkelen som klassifikasjonssystem. Sosialkontorenes praksis med egne delarkiver fortsatte, og sosialavdelingens avdelingsarkiv ordnet etter desimalnummer-nøkkelen, ble derfor i denne perioden i realiteten kun et arkiv for sosialavdelingens fellessaker.

Situasjonen var noenlunde den samme i Trygdeavdelingen. Mens avdelingens fellessaker inngikk i det nye fellesarkivet med Administrasjonsavdelingen, beholdt man et (avdelings)arkiv for fagsaker ordnet etter dupleksnummernøkkel. I tillegg opprettet Trygdeavdelingen et eget sakarkiv ordnet etter desimalnummernøkkelen i forbindelse med innføring av folketrygden.

Fra fokus på spesialisering og sentralisering til planlegging og utredning

Mens man på 1960-tallet var opptatt av sentralisering, spesialisering og klarere funksjonsdeling mellom administrasjon og faglig virksomhet, var det andre nøkkelord som koordinering, planlegging og utredning som sto i fokus på 1970-tallet. Behovet for i størst mulig grad å kjenne til den framtidige utvikling innenfor en raskt voksende sosial sektor var den viktigste årsak til denne utviklingen.

I en rapport fra Rasjonaliseringsdirektoratet om organisasjonsforholdene i Sosialdepartementet i 1970, ble en egen plan- og utredningsavdeling foreslått opprettet. Avdelingen skulle ha som hovedmål å formulere

---

¹⁶ Jf. s. 12 i Rapport om arkivtjenesten i Sosialdepartementet, 14.06.1973.

”målsettinger og arbeidsprogram for departementets virksomhet”.¹⁷ Den nye avdelingen ble realisert i 1971 og erstattet det tidligere utredningskontoret.

Planavdelingens fellessaker ble lagt til arkivfellesskapet med Administrasjons- og Trygdeavdelingen, mens fagsakene ble holdt utenfor og ordnet i et eget avdelingsarkiv etter egen nøkkel.

Om bemanningssituasjonen og forslaget om å møte framtidige utfordringer med opprettelsen av et sentralarkiv

Ved overgangen fra kontorarkiver til avdelingsarkiver ble to arkivmedarbeidere rasjonalisert bort.¹⁸ Som vi alt har nevnt ovenfor, sto avdelingsarkivene i 1959 igjen med en bemanning på til sammen 8 personer. Ti år senere i 1969 var antallet medarbeidere redusert til 7 personer. I samme tidsrom ble det opprettet 6 nye kontorer og 18 nye sjefs- og saksbehandlerstillinger.¹⁹ Dette gir oss en klar indikasjon på underbemanning og arbeidspress i arkivtjenesten.

I 1971 kom det et forslag fra arkivleder om opprettelse av et sentralarkiv som et første skritt i retning av å bedre forholdene i arkivet både for ansatte og brukere.²⁰ Slik skulle det imidlertid ikke gå. På grunn av plassmangel måtte departementet søke kontorplass utenfor regjeringskvartalet, og i 1972 splittes departementet ved at sosialavdelingen, med sitt avdelingsarkiv, flyttes ned i Torggata.

Den totale arkivsituasjonen forverret seg under de nye forhold. Arbeidsstokken ble ytterligere redusert til 6 personer med økende arbeidspress og liten mulighet til spesialisering, som to av følgene. Kommunikasjonen mellom det utflyttede avdelingsarkivet og arkivledelsen var heller ikke den beste. Resultatet, helhetlig sett, var misfornøyde brukere.²¹

---

¹⁷ Sit. s. 54 i Organisasjonsundersøkelse i Sosialdepartementet (eksklusive helsedirektoratet), Rasjonaliseringsdirektoratet, 14.04.1959, jnr. 2673/59.

¹⁸ Jf. s. 2 i Sosialdepartementets brev til Rasjonaliseringsdirektoratet, 14.04.59, jnr. 2673/59.

¹⁹ Jf. s. 2 i Notat til adm.avd. fra arkivleder vedr. Rasjonaliseringsdirektoratets rapport, 08.10.1970.

²⁰ Jf. Notat til adm.avd. fra arkivleder vedr. samling av arkivene i Sosialdepartementet til ett sentralarkiv, 08.02.1971.

²¹ Jf. s. 9 i Rapport om arkivtjenesten i Sosialdepartementet, 14.06.1973.

Det skulle gå enda noen år før en sentralisert arkivtjeneste kunne realiseres. Først ved Sosialdepartementets innflytting i den nyoppførte S-blokken i regjeringskvartalet i 1978, ble arkivenhetene samlet igjen, og sentralarkivet kunne opprettes. I påvente av denne samlingen ble det i 1976 utarbeidet en ny felles arkivnøkkel som skulle gjelde for hele departementet.

Håndteringen av eldre arkivmateriale i forbindelse med omleggingene

Omklassifisering som ordningsprinsipp

Hvilke praktiske konsekvenser fikk endringer i organisering og innføring av ny arkivstruktur for håndteringen av det allerede produserte arkivmaterialet?

To sitater i forbindelse med overgangen til den nye desimalnummerbaserte arkivnøkkel i 1967 kan gi oss en antydning om hvilken praksis som har vært fulgt i etterkrigstiden fram til 1975:

Nu skal arkivene legges om og det skal lages et nytt klassifiseringssystem før vi kan gå i gang med omleggingen.

Så snart den nye arkivnøkkel er ferdig, må arkivaliene forsynes med de nye betegnelser.²²

I de tre historiske fasene vi har gjennomgått, betyr "omlegging" i realiteten en systematisk gjennomført "omklassifisering". De eldre arkivsakene har fått påført arkivkoder etter den nye fortegnelsen og er deretter støpt sammen med de nyproduserte arkivsakene.

Dette betyr for det første at man i noen tilfeller har brutt med arkivsakenes opprinnelige proveniens, og for det andre at man i alle tilfellene har unnlatt å periodisere. Fordi man ikke har "satt strek" noen gang har materialet heller aldri på noe tidspunkt "gått over i historien".

I arkivfelleskapet som administrasjonsavdelingen ble en del av i 1967, går de eldste administrasjonssakene tilbake til tiden før Administrasjonskontorets opprettelse i 1948. Dette eldste materialet er altså produsert enten i 2. sosialkontor eller 2. trygdekontor fra førkrigs- og mellomkrigstid.

---

²² Jf. internt notat i adm.ktr., 21.08.1958.

Ordningsarbeidet har derfor på mange måter vært som en slags "arkeologisk" utgraving. Under dette yngste laget av administrative fellessaker skjulte det seg tre eldre lag av materiale:

Yngste lag: Saker fra administrasjonsavdelingen 1967-1975, arkivlagt etter desimalnummernøkkel.

Mellomlag I: Saker fra administrasjonskontoret 1959-1967, arkivlagt etter enkel dupleksnummernøkkel.

Mellomlag II: Saker fra administrasjonskontoret 1948-1958, arkivlagt etter "romertallsnøkkelen".

Eldste lag: Saker fra de to fagkontorene 1916-1948, arkivlagt helt eller delvis uten arkivnøkkel.

I to omleggingsfaser, fra "eldste lag" til "mellomlag II", og fra "mellomlag I" til "yngste lag" brytes proveniensprinsippet. I begge tilfeller flyttes arkivsakene fra kontoret de opprinnelig ble produsert i, til et annet kontor hvor framtidige saker av samme emne skal produseres (i siste tilfelle fra kontor til avdeling).

Overgangen "mellomlag II" til "mellomlag I" bryter ikke proveniensprinsippet all den tid omleggingen foregår internt i kontoret. Imidlertid kan vi si at omleggingen bryter med prinsippet om periodisering i forbindelse med overgang til ny arkivnøkkel. Mangelen på periodisering gjelder som nevnt for alle overgangene.

Omklassifiseringens negative følger for framfinning av saker

I tillegg til å påpeke bruddene med disse arkivfaglige prinsippene, er det særlig to praktiske følger ved omklassiferingen som må framheves her.

Det ene følgen går på uoverensstemmelsen dette har skapt mellom journal og sakarkiv. Det viser seg nemlig at journalene har blitt stående uopprettet selv om arkivene er blitt omkodet. Uten samtidig å oppdatere journalen med de samme nye betegnelser mister journalen sin spesielle verdi og funksjon som framfinningshjelpemiddel.

Mens det dupleksbaserte nøkkelsystemet klassifiserer på et lavt og svært detaljert nivå, er det desimalbaserte nøkkelsystemets kategorisering til sammenligning på et høyere og mer overordnet plan. Dette skyldes, som vi tidligere har vært inne på, den forskjellige måten å rekkeordne på.

Dette forholdet, i kombinasjon med at journalen ikke lenger fungerer som framfinningsmiddel, kan ha som en følge at enkelte saker og emner "forsvinner" i samlebetegnende underklasser ved omklassifisering fra dupleks- til desimalbasert nøkkel. Et relatert problem er mangel på konsekvens i omklassifiseringen.²³

Tilbakeføring av arkivsakene etter opprinnelig proveniensemessig og periodisk tilhørighet

Da denne systematiske praksis med omklassifisering var fastslått avdekket og det etter hvert ble klart hvordan arkivene var sammensatt, måtte vi foreta et avgjørende valg i forhold til ordningen av materiale. Skulle vi la sakene bli liggende i den nåværende arkivsammenheng, eller burde vi rekonstruere materiale?

Vi valgte, som en hovedregel, å legge tilbakeføringsprinsippet til grunn for den ordningen vi skulle i gang med. Dette innebar at de eldre arkivsakene ble skilt ut og tilbakeført til sin opprinnelige arkivsammenheng, proveniensemessig og periodisk. De usynliggjorte arkivene skulle "fram i dagen igjen" og gjenoppstå i sin egentlige form.

Det største utskilte arkivet ble Administrasjonskontoret på til sammen 12 hyllemeter. Fordelt på de to periodene utgjorde det eldste materialet fra 1948-1958 to hyllemeter, mens det yngste materialet fra 1959-1967 utgjorde ti hyllemeter. Det eldste "laget" av utskilte arkivsaker utgjorde til sammen ca. fire hyllemeter fordelt på de to (tidligere avleverte) fagkontorene, 2. sosialkontor D 1916-1948 og 2. trygdekontor S 1939-1948. Blant de tilbakeførte sakene her var en serie savnede personalmapper som nå endelig kom til rette.

Om bruken av tilbakeføring som metode i ordningsarbeidet

Måten vi valgte å ordne dette materialet på er ikke uproblematisk. Det er viktig å understreke betydningen av valg i denne sammenheng. Avslutningsvis skal vi derfor se noe nærmere på gode argumenter både for og i mot tilbakeføring som ordningsprinsipp og metode.

Tilbakeføringsprinsippet relaterer seg i første rekke til proveniensen. Alle enkeltarkiver skal, ifølge dette prinsippet, oppbevares separat og ikke

---

²³ I vårt arkivmateriale var disse problemstillingene særlig betegnende for saker fra 1960-tallet angående utvidelser/sammenslåinger av by- og kommunegrenser.

blandes sammen med arkiver fra andre arkivskapere. En streng tolkning av prinsippet vil tilsi tilbakeføring av materiale i alle tilfeller hvor slik sammenblanding har oppstått.

I vårt tilfelle her har vi også valgt å knytte "tilbakeføring" til begrepet "periodisering", som i faglitteraturen ikke kan sies å være omtalt som et prinsipp i samme forstand som proveniensprinsippet. Vi skal komme tilbake til dette nedenfor.

Tilbakeføring og proveniens

I norsk arkivlitteratur er det først og fremst Andres A. Svalestuen som har drøftet problemstillinger rundt provenienstmessige forhold sett i relasjon til departementsarkivene spesielt.²⁴ Det er særlig de "vandrende" departementsarkivene, som resulterer i "arkivmasser med blandet opprinnelsested, men som enhetsmessig hører sammen", Svalestuen beskriver.²⁵ Svalestuens definisjon svarer til begrepet "blandet proveniens".

Når det gjelder de "vandrende" arkiver, peker Svalestuen på gode grunner som taler for brudd med proveniensprinsippet og mot tilbakeføring. Man skal først og fremst unngå urimelig oppstykking. Det betyr at man ikke splitter opp arkivenheter som naturlig hører sammen. Man skal også ta praktiske hensyn. Det betyr at man ikke bør skille ut arkivenheter dersom benyttelsen av arkivsakene blir vanskeliggjort.²⁶

Ole Kolsrud har også berørt denne problematikken og tar i sine betraktninger utg.p. i begrepet "sekundær proveniens".²⁷ Sekundær proveniens blir hos Kolsrud definert som "dokument tatt ut av sin opprinnelige kontorsammenheng og innlemmet i en ny kontorsammenheng".²⁸ Definisjonene til Svalestuen og Kolsrud er i utgangspunktet prinsipielt like selv om Kolsrud opererer på et saknivå i motsetning til Svalestuen, som i sine betraktninger forholder seg til større arkivenheter.

²⁴ Jf. Svalestuen i Arkivposten nr. 3/1973 s. 3-6: "Litt om arkivsaker på vandring og proveniensprinsippet", og Svalestuen i Norsk Arkivforum nr. 2/1980 s. 41-57:

"Proveniensprinsippet og ordningen av nyere sentraladministrative arkiver".

²⁵ Sit. Svalestuen 1973 s. 4.

²⁶ Jf. ibid s. 4 og Svalestuen 1980 s. 52 og s. 54.

²⁷ Jf. Kolsrud i Arkivposten nr. 5/1976: "Landssvikarkivet – Proveniens og sekundærproveniens".

²⁸ Sit. ibid s. 11.

Kolsrud nyanserer sitt begrep i det han innfører typene "falsk" og "ekte" sekundær proveniens. Slik jeg forstår Kolsrud kan man så å si utføre en test på materialet for å bestemme ektheten av den sekundære proveniens: Dersom dokumentene kan tas ut av en sak og føres tilbake til et annet arkiv uten at saken mister noe av meningsbærende innhold, da er den sekundære proveniens falsk. Dokumentenes betydning og funksjon for saken er da minimal eller helt fraværende. Mister derimot saken noe av sitt meningsbærende innhold ved en slik tilbakeføring, da er den sekundære proveniens ekte. Dokumentene har avgjørende betydning og funksjon for saken.

De to begrepene bør med utgangspunkt i dette kunne gis et noe forskjellig betydningsinnhold. Mens begrepet "blandet proveniens" gir en nøytral bestandsbeskrivelse på et arkiv som inneholder emnemessig ensartede arkivsaker produsert av forskjellige arkivskapere, bør begrepet "sekundær proveniens", i tråd med Kolsruds nyansering, reserveres for arkivsaker med en annen proveniens enn den opprinnelige som får en meningsfull og aktiv funksjon i en ny arkivsammenheng.

I Sosialdepartementets arkiver med blandet proveniens fant vi også eksempler på arkivsaker som svarte til en slik definisjon av sekundær proveniens. Disse sakene ble ikke skilt ut av sin nye arkivsammenheng.²⁹

Når det gjelder de administrative sakene fra de "underliggende lagene" i Administrasjonsavdelingens arkiv, er vi rimelig sikre på å ha foretatt de riktige avveininger når vi valgte enten å skille ut materiale til allerede eksisterende kontorarkiver, eller la usynliggjorte kontorarkiver gjenoppstå.

Legger vi Svalestuens forsiktighetsregler til grunn, og samtidig passer på å ikke bryte med den ekte sekundære proveniens, burde vi være på trygg grunn. Det synes riktig å la hensynet til opprinnelig proveniens styre valget av metode. Hva har vel avsluttede personalsaker fra mellomkrigstidens kontorarkiver å gjøre i et avdelingsarkiv opprettet i 1967?

Tilbakeføring og periodisering

Vi har altså i vel så stor grad tatt hensyn til periodisering som til proveniens da vi valgte framgangsmåte for ordningsarbeidet. Vi har ment at det er

---

²⁹ Dette dreide seg om eldre saker som var skilt ut enten fra kontornivå i alminnelig avdeling eller fra det eldre avdelingsarkivet i trygdeavdelingen, og innlemmet i et nytt arkiv for fagsaker i forbindelse med iverksettelsen av lov om folketrygd.

prinsipielt riktig å sette et kronologisk skille i materiale når det etableres ny arkivstruktur ved innføring av nytt nøkkelsystem.

Vi kan ikke se bort fra i enkelte tilfeller å ha splittet opp saker som burde ha vært holdt samlet i overgangsfasene fra et klassifikasjonssystem til et annet. Saksbehandlingen stopper som kjent ikke opp i forbindelse med et nøkkelskifte, men vil "flyte" over periodeskillene. Vi har forsøkt å skille sak fra emne og unnlatt "hardhendt" utskilling av dokumenter i overgangsfasene. Eldre arkivalier som har tjent som hjelpesaker i nyere sammenhenger, har også blitt værende igjen.

På sett og vis bryter den omtalte praksis med omklassifisering av arkivmateriale med proveniensprinsippets andre hovedkrav om indre proveniens. Ifølge dette kravet skal man, i størst mulig grad, søke å bevare den opprinnelige ordning innenfor det enkelte arkiv.³⁰

Kravet om indre proveniens har aldri vært håndhevet like strengt som det såkalte opphavsprinsippet. For vår del har hensynet til den indre proveniensen, i kombinasjon med prinsippet om periodisering, dannet et viktig grunnlag for dette ordningsarbeidet.

---

³⁰ Jf. Svalestuen 1980 s. 41.

Nordiskt terminologiarbete

Det första försöket

Det började vid mitten av 1970-talet. I Sverige pågick då för första gången ett arbete med arkivtermer inom ramen för standardiseringskommissionens verksamhet och Riksarkivet deltog. På nordiska riksarkivariemöten hade frågan om att åtminstone göra upp nordiska listor över arkivtermer dryftats men man hade inte kommit någon vart.

I anslutning härtill hade man kontakter med Elsevierförlaget i Nederländerna som ju hade utgett sitt *Lexicon of Archive Terminology* cirka 10 år tidigare. Det fanns ett intresse, både från svenska terminologiintressenter och från det holländska förlaget, att utöka lexikonet med nordiska arkivtermer för en ny upplaga. Arbetet skulle gå till så att man skulle använda den blivande svenska standarden som bas för en modern ordlista och tillsammans med kolleger från de övriga nordiska länderna åstadkomma motsvarigheter på danska/finska/norska för att i nästa skede sammanställa den sålunda upprättade nordiska terminologin med den redan befintliga europeiska i Elsevier-lexikonet.

Trots en myckenhet brevväxling med Holland och trots att diverse svenska fonder beviljade medel för det terminologiska arbetet rann kontakterna med Elsevier ut i sanden. Däremot bar långsamt kontakterna med Danmark och enkannerligen med Harald Jörgensen, landsarkivarien för Själland, frukt. *Nordisk Arkivkundskab*, den serie med smärre skrifter i varierande arkivaliska ämnen som Jörgensen under en tid gett ut, skulle rädda det nordiska arkivterminologiprojektet från total undergång, under förutsättning naturligtvis att finansiering kunde ordnas. Arbetet skulle baseras på den svenska standarden och dess förhållande till dansk terminologi och en dansk-svensk ordlista utarbetades.

På våren 1977 utgick så förfrågningar till de nordiska riksarkiven om deras respektive deltagande i projektet. I breven påpekades att, om ett nordiskt arkivterminologilexikon skulle bli värdefullt och användbart, en noggrann genomgång av respektive lands egen terminologi var en förutsättning. Det föreslogs vidare att ett första möte mellan kontaktpersonerna från de fem

nordiska länderna skulle äga rum i Oslo i anslutning till de nordiska arkivdagarna där den 23-24 juli 1977.

Samtidigt med propåerna till de nordiska riksarkiven gick också en ansökan till Nordisk Kulturfond om ekonomiskt stöd till utarbetandet av den sk samnordiska arkivordlistan. Nordiska ministerrådet gav inget stöd med en gång utan lät frågan gå på remiss till de nordiska riksarkiven. Det svenska remissvaret är daterat den 8 augusti 1977 och författat av dåvarande arkivrådet Josef Edström. Han skriver bl a följande: En nordisk ordlista över arkivtermer skulle utan tvivel vara av stor nytta. De nordiska länderna står på gemensam arkivteoretisk grund och statsskicket i de olika länderna i Norden har många gemensamma drag. Därför kan också Nordens arkivmän med stor behållning diskutera gemensamma problem och utbyta yrkeserfarenheter. Han fortsätter längre fram i texten: Emellertid har varje land sina förvaltningsmässiga och arkivtekniska särdrag som även kommit till uttryck inom arkivterminologin. Det finns likalydande termer som har olika innebörd i olika länder. Andra termer speglar trots likartad betydelse olika arkivtekniska och förvaltningstekniska förhållanden. Det finns även exempel på att en central arkivterm i ett land saknar motsvarighet i övriga nordiska länder. Edström nämner därefter hur man under 1960-talet undersökt förutsättningarna att utge en nordisk termlista och att frågan diskuterats på nordiska riksarkivarieträffar men att tanken då hade skrinlagts. Slutligen tillstyrkte han livligt att Nordisk Kulturfond finansierade det nya projektet.

Responserna från de övriga nordiska riksarkiven var något blandad. Medan Finland och Norge var odelat positiva, fanns det betänkligheter i de danska och isländska svaren.

Johan Hvitfeldt, den dåvarande danske riksarkivarien, menade att spørsmålet om en dansk arkivterminologi hade sysselsatt honom i många år, och att han i Håndbog for danske lokalhistorikere hade lagt in en lexikondel. Vidare framhöll han att man vid tidigare riksarkivariemöten hade kommit överens om att skillnaden mellan dansk-norsk och svensk-finsk administration och arkivpraxis var så stor att det inte skulle vara möjligt att utarbeta en gemensam (felles!) arkivterminologi för de fyra länderna. Hvitfeldt var av den uppfattningen att ett gemensamt arbete inte skulle vara aktuellt just då. Han var bland annat rädd för att det för honom viktigaste arbetet med att ta fram en dansk terminologi skulle försenas av ett nordiskt samarbete.

Från Island var tongångarna något försiktigare och man hade allvarliga betänkligheter mot möjligheten att utarbeta en isländsk del av det blivande lexikonet. Den isländska språkliga purismen skulle göra arbetet vanskligt, överskådligt och tidsödande även om det till slut skulle vara till stor nytta för det isländska arkivväsendet med ett samnordiskt lexikon. Man ville helst följa utvecklingen i de övriga nordiska länderna och sedan få tid till att överväga vad man kunde göra.

Nordisk kulturfond beviljade medel för terminologiprojektet på hösten 1977 och under vintern kom så arbetet sakta i gång. Tillsammans med Harald Jørgensen och Grethe Ilsøe gjordes en första svensk-dansk ordlista som sedan sändes till Helsingfors och Oslo för vidare bearbetning. Det noterades i samband med utskicket att det fortfarande kunde finnas vissa brister i både termval och definitioner och att basen för lexikonet skulle bli svenska, det nordiska språk som, trodde man, lättast förstods i samtliga nordiska länder.

Strax före julen 1978 hade arbetet kommit så långt att den danska versionen befann sig hos Michael Herz och Helle Linde på det danska riksarkivet för en sista putsning. Den finska terminologin var i princip klar efter en ordentlig genomgång i Helsingfors med Jussi Kuusanmäki, Eljas Orrman och Juhani Saarenheimo i slutet av november. Den norska delen var inte fullt så långt kommen, men en genomgång med Carlo Larsen och Jörgen Marthinsen var förutskickad till kommande februari. Islänningarna väntade otåligt på att resten av Norden skulle bli klar. Det såg lovande ut. Tanken var ju att det nordiska arkivlexikonet skulle vara tryckt och publicerat till julen 1979.

Under loppet av våren och sommaren 1979 lyckades man då göra allting färdigt. Lexikonet förelåg i korrektur i september och noggranna genomgångar gjordes för att förhindra att några obehagliga tryckfel skulle åstadkommas. Allt enligt planerna kom det nordiska arkivlexikonet ut i tryckt form före julen 1979 som nummer 8 i serien Nordisk Arkivkundskab, redigerad av Harald Jørgensen. Basen för lexikonet var alltså den svenska terminologin och samtliga definitioner hade skrivits på svenska. Antalet definierade svenska termer var 145 och nästan samtliga hade motsvarigheter på de övriga nordiska språken. Lexikonet kompletterades med ett tiotal termer på danska, finska och norska, där direkta motsvarigheter på svenska saknades, samt med index i alfabetisk ordning på danska, finska, isländska och norska.

Det nordiska arkivlexikonet mottogs relativt väl i de nordiska länderna, även om författarna också fick utstå en hel del kritik. Det såldes också i ett förhållandevis stort antal exemplar men föll så småningom av naturliga skäl i glömska. Utvecklingen rasade iväg på arkivområdet, nya tekniska termer kom i bruk och mycket som såg bra ut 1979 var obsolet inom några år.

Vad hände sedan?

Det blev en lång paus som delvis fylldes ut med internationellt terminologiarbete. Det ovan nämnda Elsevier-lexikonet från 1960-talet fick efterföljare på 1980-talet genom arbete inom ramen för ICA (Internationella arkivrådet). Dictionary of Archival Terminology utkom i två upplagor 1984 och 1988 i ICA:s handboksserie. Detta lexikon hade engelska som baspråk, definitioner av termerna på engelska och franska (det senare oftast i en ren översättning) och motsvarande termer på tyska, spanska, ryska, holländska och italienska.

Men utvecklingen gick snabbt, inte bara i Norden, och missnöjet med ICA:s lexikon växte. Nya termer dök ständigt upp och engelska som baspråk innebar att flera termer på de övriga språken inte hade medtagits. I början av 1990-talet var det så dags för ett nytt försök i ICA:s regi. En projektgrupp för terminologi bildades, sammansatt av företrädare för ICA:s fem arbetsspråk, engelska, franska, spanska, tyska och ryska samt med en neutral projektledare. Det var inte längre frågan om något baspråk. Gruppen arbetade med fem olika terminologier framtagna i språkens ursprungsländer. Varje nationell terminologi fick motsvarigheter, eller, om sådana saknades, översättningar av definitionerna på de övriga fyra språken. Arbetet gick långsamt och var inte utan konflikter. Starka krafter inom ICA menade att det inte var en vetenskaplig encyklopedi man var ute efter utan ett användbart arkivaliskt lingua franca. Arbetet såg ut att spricka och gick i stå vid slutet av 1990-talet. De engelska, franska och tyska delarna gjordes dock om till databaser i Access och har stundtals funnits tillgängliga för invigda. En CD-ROM med dessa delar visades i skymundan på arkivkongressen i Sevilla 2000. Det finns dock hopp. Nya arkivterminologiexperter har utsetts efter de gamla förbrukade och tillgängligt material skall nu på sikt läggas in på ICA:s website och sålunda bli tillgängligt. Ny internationell arkivterminologi skall byggas på det befintliga materialet.

Andra nordiska försöket

Vid de nordiska arkivdagarna i Åbo i augusti 1997 diskuterades ett antal samnordiska projektplaner av varierande slag. En av dem var att utarbeta en ny nordisk arkivterminologi. Man tänkte sig inte ett omfattande vetenskapligt verk utan snarare något som på ett praktiskt sätt skulle underlätta den nordiska arkivförståelsen. Men det skulle vara större och mera omfattande än det gamla från 1979.

Det hade fallit på Finlands lott att hålla i produktionen av den nya arkivordlistan. Inför det nordiska riksarkivariemötet på Gotland i juni 1998 hade man kommit så långt att man kunde presentera ett engelsk-finskt ordboksförslag, utarbetat av Anita Saarenheimo. Tyvärr hade hon inte haft tillgång till det ovan nämnda ICA-arbetet, inte heller till det omfattande terminologiarbete som framtagits inom den internationella standardiseringsverksamheten, vilket inom parentes sagt i år (2001) kommer att ges ut som en ISO-standard för terminologi inom informations/dokumentationsområdet, något som gjorde den engelska basen för det synnerligen ambitiösa projektet något bräcklig.

Vid riksarkivariemötet i juni 1998 beslöts så att Veli-Matti Pussinen från Åbo landsarkiv skulle bli huvudredaktör för det nya arbetet och hans första uppgift skulle bli att skaffa sig kompetenta medarbetare från de övriga nordiska länderna som dessutom kunde arbeta ganska självständigt och göra det mesta av arbetet per korrespondens. Huvudtanken var att man, för att kunna ansluta till pågående europeiska projekt på området, skulle utgå från en bas på engelska och härifrån bygga upp den nordiska terminologin. De nordiska termer som saknade motsvarighet i engelskan skulle få en särskild avdelning på slutet, precis som varit fallet i det äldre arbetet.

Under tiden som man i de nordiska länderna samlade sig för att ta itu med det nya terminologiprojektet, uppkom tankar på att kombinera detta med det likaså pågående ICA-arbetet i ett gemensamt EU-projekt. Utlysningarna inom ramen för kommissionens femte ramprogram ansågs ge möjligheter till ett sådant projekt. De nordiska riksarkivarierna var generellt sett positiva till ett dylikt projekt, men av olika anledningar, bristande tid, resurser etc, blev det inte något av det hela.

Inför de nordiska arkivdagarna i Århus i maj 2000 kunde konstateras att man hade valt att använda sig av ICA-arbetets engelska version som en bas

för vidare verksamhet. Detta hade bekräftats av riksarkivarierna. Redan hade danska och finska termer anslutits av August Eriksen respektive Veli-Matti Pussinen, ett svenskt arbete pågick och i Island hade riksarkivariern själv åtagit sig att ta fram en isländsk version. Jörgen Marthinsen skulle så småningom inkomma med norska termer.

Vid ett möte i Århus kunde de närvarande i gruppen enas om en tidtabell för det fortsatta arbetet, dvs när en fullständig nordisk termlista borde vara klar. Man var dessutom överens om att den blivande terminologin skulle distribueras via Internet och finska arkivverkets hemsida som ett dokument med engelskan som bas och med motsvarigheter på de övriga språken samt med register över varje enskild nordisk terminologi. Man räknade med att en färdig version skulle bli klar våren 2001 och därefter kunna göras tillgänglig i databasform via finska arkivverkets hemsida. Den kontinuerliga uppdateringen av terminologin skulle ombesörjas av Finland.

I skrivande stund föreligger en viss försening. I februari 2001 träffades gruppens medlemmar minus Danmark för en noggrann jämförande genomgång. Med utgångspunkt i den engelska basen diskuterades i stort sett varje enskild nordisk motsvarande term och ett antal ändringar och förbättringar gjordes följaktligen. Den danska frånvaron gjorde att det var omöjligt att upprätthålla målsättningen att arbetet skulle vara klart under våren 2001. Ett nytt möte är utlyst till september 2001 i Köpenhamn och gruppen räknar följaktligen med att kunna presentera sitt nya arbetsredskap i det nordiska samarbetets tjänst under kommande höst.

Författaren till denna översikt har varit med hela tiden, både i det nordiska och det internationella terminologiarbetet. I det nordiska samarbetet svarar också Jörgen Marthinsen för att kontinuiteten bevaras. Det finns en förhoppning hos de ansvariga för det pågående arbetet att det verk som nu mognar och närmar sig sin fullbordan skall bli en kontinuerlig nyttinghet för de nordiska arkivarietkollegerna i deras allt intensivare samarbete över gränserna. Som ovan nämnts, blir det preliminärt ingen tryckt pappersversion av det nya lexikonet. Publiceringen kommer enbart att vara elektronisk, vilket naturligtvis inte utesluter tryckta pappersversioner på begäran. Den elektroniska utgåvan underlättar väsentligt en regelbunden uppdatering av materialet, vilket förhoppningsvis skall minska risken för att lexikonet, såsom skett med mängder av liknande publikationer, inom loppet av några år blir hopplöst omodernt och oanvändbart. Det behövs säkert en nordisk gemensam arbetsgrupp som då och då tar sig an terminologin och

gör de förändringar, strykningar eller tillägg, som är nödvändiga för bevarad aktualitet.

Not. Samtligt källmaterial till denna uppsats är hämtat från författarens egna samlade rapporter, anteckningar, inkomna brev, brevkopior etc.

Forvalte for å formidle

Det falt en gang i mitt lodd å få en statsråd til bords. Han var kjent som både en munter og underholdende mann, så jeg var ved godt mot. Men alt før vi var kommet til hovedretten, hadde samtalen skåret seg. Min bordkavaler ville vite hva jeg arbeidet med, og det kom for en dag at han aldri hadde hørt om Riksarkivet. Jeg fyllte skyndsomt statsrådets kunnskapshull, men han ble verken flau eller takknemlig. Derimot ble han forarget ved å høre at offentlige midler går med til å holde liv i en etat som har i oppgave å ta vare på papirer arkivskaperne ikke lenger har bruk for.

Nå er det ikke vanskelig for en garvet arkivar å forklare Arkivverkets oppgaver. I Strategiplan for Arkivverket 2001-2005 sies det slik: "Arkivverket skal sørge for at arkiver som har vesentlig kulturell eller samfunnsmessig verdi, eller som dekker administrative, rettslige eller velferdsmessige dokumentasjonsbehov, blir bevart og gjort tilgjengelig for bruk". Med tiden opphører innpå alle arkiver å ha praktiske nytteverdi. De går over til bare å være kilder. Det varige mål for Arkivverket er derfor bevaring og tilgjengeliggjøring av "vesentlige" arkiver. Mange spørsmål melder seg, men bare ett står i fokus for disse refleksjoner: Er jobben ferdig når et arkiv er "bevart og gjort tilgjengelig for bruk"?

Jeg ble minnet om dette spørsmål fra før omtalte statsråd da jeg på arkivseminaret i Kristiansand nylig registrerte med hvilken sjarmerende selvtrygghet konservator Berit Eide Johnsen fortalte om formidlingsarbeidet ved Vest-Agder fylkesmuseum. For jeg sliter fortsatt med å finne akseptable og presentable begrunnelser for at det i arkivmagasiner rundt om i landet tas vare på kilometer med arkivsaker som ingen noen gang ber om å få se. Her skal prinsippene for utvelgelse, kassasjon, ordning og utlån få hvile. Istedet vil jeg ta for meg arkivformidling med utgangspunkt i en sammenlikning av den ulike tenkning rundt formidling i muséer og arkivinstitusjoner.

Mine betraktninger bygger på følgende observasjoner:

- Arkiver brukes lite i historisk forskning i nyere tid på universitetsnivå
- Store mengder bevarte arkiver brukes aldri
- Arkivformidling skiller seg fra museumsformidling ved at arkivformidling tradisjonelt stopper ved døren inn til arkivenes

meningsinnhold, mens utstillinger, som står sentralt i museumsformidlingen, innbefatter både presentasjon og fortolkning.

Bevaring

Virksomheten ved de kulturhistoriske muséer er tosidig; muséene skal samle inn, dokumentere, konservere og oppbevare den materielle kulturarv i landet (d.e. gjenstander, bygninger, drakter, fotografier og bilder som belyser liv og arbeid i Norge), og de skal synliggjøre hvilke forhold den materielle kulturarven er resultat av og inngår i. Det er formidlingen som gjør muséene til noe annet enn lagre for gjenstander. Muséene har en arv å forvalte, historier å fortelle og opplevelser å formidle. Hva så med arkivinstitusjonene?

Som kjent må forklaringene på hvordan vår tid ble til, letes fram i beretninger om og levninger fra det som var. Kunnskapen om fortiden finnes først og fremst i arkivene. Det er herfra muséene må hente største delen av det kunnskapsstoff de bruker til sine historiefortellinger. Det er denne kunnskap som gjør det mulig å plassere de utstilte gjenstander i tid og rom. Hvis overleverte fortellinger om tidligere tider og historiske løp skal kunne etterprøves, må kildene foreligge. Bare arkivstudier gjør slik etterprøving mulig. Også derfor må arkivene bevares. I forlengelsen av dette vil nok alle kunne enes om at det er en viktig oppgave for arkivinstitusjonene å gi den kollektive hukommelse husrom. Mer problematisk er det å argumentere godt for at lagringen i seg selv er så viktig at det ikke spiller rolle om en eneste bruker leter seg fram til de bevarte arkiver.

Fra gammelt av har arkivinstitusjonene prioritert formidling høyt. Dette tyder på at de selv mener skattkammerfunksjonen ikke fullt ut legitimerer arkivbevaring; arkiver bevares for å brukes. Det er laget kataloger, som skal gjøre det lett for brukerne å finne materiale og for institusjonene å betjene publikum. Databehandling av katalogene har gitt nye søkemuligheter og bedre tilbud. Brukerhensyn har langt på vei også styrt mikrofilming og kildeutgivelser. Virksomheten ved Digitalarkivet og beslektete institusjoner følger i samme spor og åpner for at forskere, skoler og publikum - i prinsippet verden over - kan få direkte adgang til arkivinformatjon på Internett.

Den måten arkivformidlingen har vært drevet på, synes å ha bred støtte i offentlige dokumenter. Arkivformidling vil si å gjøre arkiver tilgjengelig for

brukerne. I Stortingsmelding nr. 22 (1999-2000) understrekes betydningen av at de bevarte arkiver synliggjøres og stilles til rådighet for flest mulig. Det argumenteres for utvikling av nye tilbud, og mellom linjene framgår det at her tenkes det særlig på opptrapping av kildedigitalisering og formidling via Internett. Disse synsmåter støttes og framheves som særlig viktige i Tverrsamband - en interdepartemental arbeidsrapport om IT og samarbeidsoppgaver mellom arkiver, bibliotek og muséer. Også i Arkivverkets strategiplan vektlegges arkivformidling. Kildepublisering og arbeid med å legge ut kilder på Internett framheves som særlig viktig. "Arkivmateriale som av kulturformidlingshensyn bør være bredt tilgjengelig i bildeform – dokumenter, kart, tegninger og fotografier – skal velges ut, digitaliseres og legges ut på Internett i løpet av planperioden" heter det. Det er verd å merke seg at det ikke i noen av de omtalte offentlige dokumenter pekes på at utstillinger - på nettet eller utenfor – kan være farbar vei for arkivformidling.

Ord og handling viser altså at selv om bevaring er sentrale oppgaver både for muséer og arkivinstitusjoner, er det ikke nok bare å lagre kulturarven. Den skal også være befolkningen til nytte og glede - kort sagt brukes. Institusjonene har derfor ansvar for å formidle det som er bevart.

Formidling

I grove trekk er arkivformidlingen rettet mot arkivbrukere, mens museumsformidling er et tilbud til det publikum som går på utstillinger. Målgruppene for arkivinstitusjonenes og muséenes formidlingsarbeid har meget til felles: De er kulturkonsumenter. Nettopp derfor er det tankevekkende at formidlingsoppgaven gripes forskjellig an. På muséene er utstillingsvirksomheten selve bærebjelken i formidlingsarbeidet. Det er konservatorenes kildetolkninger som fortelles i utstillingene. Arkivformidlingen har ikke et slikt berettende siktemål. Arkivarene nøyer seg med å føre publikum fram til terskelen, men de blir ikke med inn i arkivenes verden. Tolkningen må brukerne gjøre alene. Arkivarene anser sin jobb fullført når brukerne har slått seg ned med sine papirer på lesesalen eller ved sine dataskjermer.

Denne ulike formidlingspraksis er rotfestet og har store konsekvenser. En av dem er at arkivsektoren lever et anonymt liv. Godtfolks vedvarende sammenblanding av Riksantikvar og Riksarkivar kan vanskelig bortforklares som bare forsnakkelse. Alle som har sett tidligere riksantikvar

Stephan Tschudi Madsen kle seg ut på TV, skjønner at synlighet er viktig for å få spredt informasjon. Få mennesker vet hva arkivinstusjoner er og driver med. Dette har tidligere kulturminister Åslaug Haga åpent innrømmet. På en konferanse om Stortingsmelding 22, sa hun: "Det som er mest slående når en sammenlikner med bibliotek og muséer, er at bevisstheten om og innsikten i arkivsektoren synes å være så lite utviklet, både blant oss politikere på alle plan og i den alminnelige offentlige debatt".

Anonymitet er et tiltagende problem i en tid hvor legitimitet i større og større grad måles i antall brukere og medieoppslag. Synlighet må til. Formidlingen skal også tjene til dette, som utstillinger egner seg godt til. Utstillinger vekker ofte interesse og får omtale utenom den krets som faktisk går og ser dem. Omtalen skaper fortrolighet med institusjonen og den virksomhet som drives der. Det er i særlig grad som permanent friluftsutstilling Norsk Folkemuseum er blitt kjent over det ganske land. Derfor ville det kunne utløse landesorg om husene brente. Tross alle kataloger som er laget og kilder som er publisert, har de færreste hørt om Riksarkivet. Bare et fåtall av befolkningen opprøres når de får høre om forsvarsarkiver som er gått tapt. Arkivinstusjonenes innadvendte formidling fører altså til liten synlighet og lav samfunnsinteresse.

En annen konsekvens av arkivsektorens asketiske holdning til formidling, er at mye realhistorisk kunnskap går tapt. Års arbeid med den etterlatte dokumentasjon av virksomheten hos en arkivskaper gir arkivaren en unik sakkunnskap. Noe av denne viten kan brukes i kataloginnledningene. Men langt fra alt. For i katalogene presenteres først og fremst ytre kjennetegn ved arkivene, ikke deres meningsinnhold. I arkivkatalogene behandles arkivene analogt med gjenstandene i en museums katalog. Men muséene stopper ikke sitt formidlingsarbeid ved katalogproduksjonen. De tilbyr også publikum utstillinger som videreformidler den kunnskap og innsikt som følger med håndtering av gjenstander. Arkivinstusjonene viker tilbake for dette. Arkivformidling stopper med kataloger og kildeutgivelser. Dette skjer til tross for at arkivarenes realhistoriske innsikt har vist seg å være både nyttige og nødvendig for å kunne gi gode svar på publikumsforespørsler.

Når muséer er synlige i det norske kulturlandskap, henge dette sammen med en formidlingspraksis som forutsetter at både gjenstander og kunnskap stilles til skue. Konservatorene meddeler seg til publikum hovedsakelig gjennom utstillinger. Mange muséer har også ansatt egne museumspedagoger for å korte ned avstanden til publikum mest mulig.

Arkivinstisusjonene lever mer innadventd enn muséene. Av arkivarer fordres først og fremst kunnskap i arkivistikk. Ordet dekker mange av arkivarenes sentrale arbeidsoppgaver, men ikke arkivformidling, som faller utenom den arkivfaglige virksomhet. Arkivarene står derfor fremmede overfor de krav til popularisert formidling deres kolleger i muséene må hanskede med. Dette kan beklages, men det er symptomatisk for tenkningen rundt arkivformidling at ingen norsk arkivinstisusjon ennå har hatt behov for å ansette en arkivpedagog.

Utstilling

Den som setter seg til med Aschehougs nye Norgeshistorie, kan vanskelig unngå å bli fanget inn. Illustrasjonene tjener ikke bare til å myke opp teksten og skjærpe appetitten. Bildene gir også forestillingene om fortiden form og retning. Teksten er tilført en visuell dimensjon som gir leseren inntrykk og innsikt langt utover det ord alene kan gi. Det store marked for stadig nye norgeshistorier og den yrende lokalhistoriske virksomhet rundt om, viser at det eksisterer en levende, ja kanskje stigende, interesse for nettopp slik kunnskap som muséer og arkivinstisusjoner sitter inne med. Dette skyldes kanskje at opplysningsnivået i samfunnet er steget betraktelig de senere år. Dessuten blir det flere og flere pensjonister med tid, evne og vilje til å dyrke sine kulturelle interesser. Hver faktor alene og alle tilsammen taler for mer formidling og i nye former.

Siktemålet med formidlingen i arkivinstisusjoner og muséer må først og fremst være å nå fram til det brede publikum. Forskerne vet hvor de skal henvende seg og hva de kan vente å finne. Formidlingen må derfor i første rekke strekke seg mot de mange som ikke på forhånd vet hva de kan få se. De må erfare at det muséer og arkivinstisusjoner har å tilby, er viktig og angår dem.

Mediasamfunnet stiller krav om levende formidling. Det må også tas høyde for at publikum har ulike bakgrunn, alder, kunnskaper og interesser. Dette åpner i høy grad for samarbeid på kryss og tvers. Det kan bygges en bærekraftig bro mellom museums- og arkivsektoren, som har beslektede formidlingsoppgaver. Tidens kongstanke er formidlingssamarbeid over sektorgrensene. Dessuten er det kommet teknologi som gjør det mulig å teste ut nye metoder i arbeidet. Kataloger er vel og bra. Digitalisering av kilder synes også å være meget vellykket formidling. Det nye i tiden er nettutstillinger som i særlig grad roper på medvirkning fra flere hold.

Nettutstillinger korter inn spranget mellom bok og utstilling. De har også det ved seg at de ikke er plasskrevende på samme måte som tradisjonelle utstillinger og stiller arkivinstitusjoner og muséer mer på likefot.

Tradisjonelt har det ved muséer vært skilt mellom basis- og temaustillinger. De første viser sentrale gjenstander fra muséets samlinger. Temaustillingene er som regel mer problemorienterte. Denne todeling kan også arkivinstitusjoner bruke som oppskrift for sine nettutstillinger. Enkelt-dokumenter eller samlinger av enkelt-dokumenter som viser begivenheter av særlig historisk betydning, egner seg til basisutstillinger. Slike klenodier kan presenteres som månedens dokument, som godbiter, smakebiter eller hva man nå velger å bruke som samlevignet. Siktemålet med slike basisutstillinger er kort og godt synliggjøring. Temaustillingene bør derimot være problemorienterte innlegg i den løpende faglige debatt. I motsetning til basisutstillingene, som må være et fellesansvar, bør den enkelte arkivar arbeide fram temaustillinger fra sitt ansvarsområde, gjerne i et sektorovergripende samarbeid. Også når det gjelder design og utforming, må det nok hentes hjelp utenfra. Det kan tenkes mange typer temaustillinger, med mer eller mindre påkostet design og ulike opplegg for interaktiv medvirkning fra publikum. Bare fantasien og økonomien setter grenser.

Hva skal så temaustillinger på nettet handle om? For folk flest er sporene bakover i tid utydelige. Mange står fremmed overfor kulturarven. Det virker rimelig å ta dette som utgangspunkt. Det overordnede mål må være at temaustillinger, liksom andre utstillinger, skal gi kunnskap om hvordan liv og virke i Norge har endret seg over tid og hva slike historiske prosesser innebærer. Utstillingene skal, med et sitat fra Norsk Folkemuseums vedtekter: "... bidra til nyfortolkning og en rikere opplevelse av fortiden." Sagt på en annen måte: Utstillingene skal være innlegg i den løpende samfunnsdebatt og de må derfor gis en tankevekkende form og innhold - noen ganger være like fram provoserende.

Nettutstillinger skal altså sette problemer under debatt. Det som skal formidles, er ikke synsing og private kjepphester hos den enkelte arkivar og eventuelt konservator, men informerte innsikter. Formidlingen må derfor ha en vitenskapelig basis og bringe videre resultater av arbeidet i de berørte institusjoner.

Forskning

Den sentrale oppgave for arkivinstisusjonene er å ta vare på den norske dokumentarven som viser den sosiale, politiske og økonomiske utvikling. Arkivformidlingen må ta utgangspunkt i dette.

Ifølge stortingsmeldingen om arkiv, bibliotek og muséer skal arkivinstisusjoner arbeide med "systematisk analyse, tolking, tilrettelegging og vidareformidling av meningsinnhald som ligg i ... eit arkivstykke". Arkivarbeid omfatter altså studier av meningsinnhold. Arkivutstillingene må være satt sammen av meningsinnholdet i ulike dokumenter som til sammen levendegjør og forteller en flik av norsk historie. Arkivformidling forutsetter følgelig både historisk innsikt og arkivkunnskaper på samme måte som arkivstudier inngår som en vesentlig bestanddel både i historisk forskning og arkivarbeid. Historisk forskning regnes imidlertid ikke å være del av den arkivfaglige forskning, som i første rekke sikter mot å bygge opp og holde ved like det vitenskapelige grunnlaget for arkivfaget som universitetsfag.

I arkivfaglig forskning står arkivarbeid og arkivenes tilblivelse i sentrum for interessen. Dette er vesensforskjellig fra hovedstrømningen innen den humanistiske forskningen, hvor fokus settes på menneskers liv og arbeid, slik det også gjøres i historisk forskning. Arbeidsdelingen kunne vært grei, om den ikke i praksis fører til at nesten ingen historisk forskning i nyere tids historie bygger på systematiske studier av arkiver. Hvorfor forskerne i moderne historie er lite flittige arkivbrukere, kan ha mange forklaringer. Den viktigste grunnen er nok at arkivstudier blir for tidkrevende for dem som ikke har dette som sin faste arbeidsoppgave. Meget taler for at bare arkivarer har den tid som skal til for å sette seg grundig inn i upubliserte dokumenters meningsinnhold. Derfor er det uheldig om arkivarens forskning avgrenses til det rent arkivfaglige. I stedet burde de oppmuntres til å ta på seg et situasjonsbestemt ansvar for å gjøre meningsinnholdet i utvalgte arkivserier kjent, også ut over den arkivformidling temautstillingene kan representere. Særlig må det være viktig for forskersamfunnet at det spilles inn primærkilder som utdyper eller motsier informasjon forskerne har hentet fra sekundærkilder. Det er først og fremst slike innspill som kan dokumentere at arkiver - og arkivinstisusjonene - har sin berettigelse.

Det er mulig at overgangen til elektroniske arkiver vil åpne for at flere forskere kan ta seg tid til å studere arkivdokumenter fra de seneste år. Bare dette kan fullt ut forsvare det store arbeid som må til for å sikre dokumentenes lesbarhet også i framtiden. For årene som ligger mellom den kildefattige fortid og morgendagens elektroniske dokumentunivers, må arkivarene trå til. Hvis ikke de tar på seg å legge fram kunnskaper som studiet av arkiver har skaffet dem år om annet, vil den rådende forskningspraksis over tid undergrave arkivinstitusjonenes legitimitet, som knytter bevaring til bruk.

Stortingsmeldingen om ABM-institusjonene opplyser at av de 28 årsverk som nå går med til brukerforespørslar i Arkivverket, brukes 2/3 av innsatsen til å svare på retts- og velferdsdokumentasjon. Når brukerne en gang overlates selv å finne svar i de elektroniske arkiver og slike forespørslar faller bort også for eldre arkivsaker, kan det bli så lite pågang fra brukerne at arkivinstitusjonene opphører å være vitenskapelige institusjoner og omformes til lagre eller legges ned. Også av ren selvpopholdelsesdrift er det derfor viktig at arkivarene deltar i forskersamfunnet.

Konklusjon

Tiden synes ikke å være inne for å omgjøre arkivinstitusjoner til skattkamre uten tanke på bruksverdien. De bevarte dokumenter må komme til nytte. Derfor er arkivformidling nødvendig. Denne har naturlig to målgrupper - den brede allmennhet og forskersamfunnet. All arkivformidling sikter til syvende og sist mot det samme: Å synliggjøre arkivene og vise vei til dokumentene og den informasjon de inneholder. I tillegg til de velprøvede metodene er arkivutstillinger på nettet særlig velegnet til arkivformidling. Målet for utstillingene blir å gi både lek og lærd nye innsikter og inspirere dem til selv å ta fatt på arkivstudier for slik å skaffe seg kunnskap og opplevelser.

På arkivseminaret i Kristiansand hevdet Jørgen Marthinsen at verdien av en arkivutstilling er omvendt proporsjonal med antallet utstilte dokumenter. Dette standpunkt kan bestrides. Om det lages en basisutstilling på nettet hvor stadig nye dokumenter legges til som innskudd i en kildebank, vil verdien av utstillingen gradvis øke i takt med veksten av innskudd. Dette viser utviklingen av Digitalarkivet, hvor det stadig legges ut nytt stoff og hvor bruken av de utlagte dokumenter bare går en vei - opp, opp.

Jørgen Marthinsen sa også i Kristiansand av arkivutstillinger må møtes med spørsmål om:

1. hvorfor lager vi denne utstilling?
2. hvordan evaluerer vi betydningen av den utstillingen vi lager?

I disse betraktninger har jeg valgt å argumentere rent allment for at arkivutstillinger på nettet egner seg glimrende til arkivformidling. I forlengelsen av dette vil jeg hevde at det er ikke så nøye hvilket tema den enkelte utstilling har. Det som er viktig er at det blir mange og varierte nettutstillinger, slik at de kan nå mange seere. Utstillingene må fortelle tankevekkende og fengslende historier som fortjener å formidles, og som derfor egner seg som blikkfangere.

Betydningen av en enkelt utstilling behøver ikke nødvendigvis å være målbar. Men besøkstallet på en nettutstilling kan måles og gi en pekepinn. Tallene alene gir imidlertid intet fullgodt vitnesbyrd om hva de besøkende får med seg. Tallenes tale bør derfor vektes mot kvalitative vurderinger som brukerundersøkelser og gjerne også anmeldelser. En annen måte for evaluering er å åpne utstillingene for toveis kommunikasjon og gjøre aktivisering av publikum til et selvstendig mål. Først og fremst vil imidlertid betydningen av den enkelte utstilling best kunne evalueres målt mot andre utstillinger, ved å sammenlikne arkivutlån og brukerforespørsler som måtte komme i kjølvannet av de ulike utstillingene.

I sum: Det finnes mange framgangsmåter for å evaluere betydningen av utstillinger. Den viktigste er at utstillingsvirksomhet kan bidra til økt samhandling og informasjonsflyt mellom arkivinstusjoner og muséer til beste for publikum. Når deler av arkivformidlingen blir mer lik den utadvendte museumsformidling det ble fortalt om i Kristiansand, vil ingen arkivinstusjon kunne slå seg til ro med at jobben er gjort når et arkiv er bevart og gjort tilgjengelig for bruk.

Hans P. Hosar

Aldri så gale...

Kassasjonsskandalen i Forsvaret i 1980-åra

Var det likevel godt for noko, enda så gale det var? Eller - kor gale var det egentleg? Det siste spørsmålet vart stilt som del av mandatet til Arkivutvalet for Forsvaret, oppnemnt av Forsvarsdepartementet den 11. november 1987 for å granske påstandar om ureglementerte makuleringar i militære arkiv i dei næraste åra føreåt. Svaret frå utvalet kom i form av ei offentlig utgreiing, NOU 1990:7 *Forsvarets arkiver*, som konkluderte med at, jau, det var gale nok. Men allereie undervegs i arbeidet hadde vel utvalsmedlemmene kome til at kassasjonsskandalen trass alt hadde ført noko godt med seg, om den enn ikkje var unnskyldelig av den grunn. I dag, 10-15 år etterpå, vil eg tru at den erkjenninga er blitt stadfesta.

Skandalen

”Kassasjonsskandale” er eit etter måten mildt uttrykk sett i lys av alt som vart sagt da saka fekk presseoppslag sommaren 1987. Riksarkivaren var den som brukte dei sterkaste orda da han kalla saka ”ein nasjonal katastrofe”. Den som fekk tildelt skurkerolla i dramaet, ein administrativt ansvarshavande oberst i Forsvarets overkommando (FO), var heller ikkje snau da han gjekk til motåtak: Riksarkivaren hadde ikkje peiling på det han snakka om. Framstående historikarar snakka om ”uoppretteleg skade” for forskinga og om ”generaltabbe” (det siste var vel ikkje til å unngå sjølv i ei tid før ordspela hadde byrja å ta overhand i avisoverskriftene).

Det heile hadde teke til tre år tidlegare, i 1984. Da hadde FO sett i sving ei arbeidsgruppe av pensjonerte offiserar for å gjennomgå eldre arkiv med tanke på sanering og eventuell nedgradering. Grappa opererte ut frå eit tilsynelatande patent instruksgrunnlag. Kassasjonsreglementet for Forsvaret var velkjent i Arkivverket, og hadde der ord på seg for å vere mønstergyldig på fleire vis. Det var blitt til i nært samarbeid med statens arkivinspektørar under Riksarkivaren i 1960-åra. Meir direkte arbeidde offisersgruppa i 1984 ut frå eit internt notat frå FO av 22.5.1984, ”Instruks for kassasjon av graderte dokumenter ved FO/arkiv”. Det viste seg å gje rom for åtgjerder som gjekk i lengste laget. Men gjenpart av notatet var vel å merke på forskriftsmessig vis blitt oversendt Riksarkivaren på førehand, utan at det

vart reagert derifrå. På bakgrunn av dette kunne Riksarkivaren vanskeleg två sine hender heilt reine for kassasjonsskandalen, sjølv om det i etterhand kunne konstaterast at mykje av kassasjonane gjennom tidene hadde skjedd i strid med gjeldande regelverk. Nokon påstand om instruksbrot kunne iallfall ikkje med god rett råke dei pensjonerte offiserane som utløyste det varskuropet som snart skulle gjalle.

Det var forskarar ved Forsvarshistorisk forskingssenter (FHFS), under leiing av professor Olav Riste, som slo alarm i 1985. Dei hadde kikka saneringsoffiserane over skuldrene og rygga forskrekt attende over det dei såg. Riste bad i eit strengt brevs form FO om å stogge det som foregjekk. Brevet vekte i første omgang lite anna enn irritert skuldertrekking hos mottakaren. Da vart eit større apparat sett i sving, og det vart innkalla til eit møte i FO mellom stabssjefen der, general Granviken, professor Riste og riksarkivar John Herstad. Saneringsoffiserane fekk stopppordre, og det vart bestemt at det skulle utarbeidast ein kassasjonsplan i nært samarbeid mellom FO, Riksarkivet og FHFS.

På grunnlag av Riksarkivets inspeksjonar og oversyn utarbeidde av FO sjølv, kunne det snart konstaterast at det var gjort temmeleg omfattande inngrep i dei sentrale arkiva, særleg dei graderte, frå tida 1945-1970. Mykje av dette hadde skjedd allereie i 1960- og 1970-åra. Offisersgruppa frå 1984 hadde så langt konsentrert seg om Forsvarsstaben fram til 1967. Riksarkivaren utferda så forbod mot vidare kassasjonar i nærare bestemte arkiv, og påbaud utarbeiding av spesifiserte, godkjende kassasjonsreglar for dei andre delane av Forsvaret (brev frå RA til FO 20.12.1985).

Så langt så godt. Men så, halvtanna år seinare, kom eit nytt element inn i билетet, og det var først da saka fekk skandale- og katastrofedimensjonar i det offentlege lys. Våren 1987 vart kassasjonane nemleg trekte fram i dette lyset i samband med det nye regelverket for nedgradering av offentlege dokument som var på trappene. Framlegget til nye reglar var førebudd av Riksarkivaren, og saksbehandlar var professor i historie Knut Einar Eriksen, tilsett som avdelingsarkivar med særskilt ansvar for nedgraderingsspørsmål frå 15. august 1986. Forskarsamfunnet, media og ålmenta, iallfall den liberale og radikale delen av denne, hadde store forventningar til dei nye reglane. Det høvde godt – sakleg som PR-messig – at kassasjonane i graderte forsvarsarkiv vart trekte fram i media. Det vart ein slående illustrasjon på kor presserande det var å få nedgraderingssaka vel i hamn snarast. Dermed kom oppslaget frå Riksarkivarens munn: "Ein nasjonal katastrofe".

Arkivutvalet for Forsvaret

Og dermed fekk også kassasjonssaka på nytt luft under vengene, ja, i den grad at ho kom opp på eit politisk retteleg elevert plan. I reaksjon på katastrofealarmen bad kulturminister Halvard Bakke, i eigenskap av å vere den øvste politisk ansvarlege for Arkivverket, om ei forklaring. På grunnlag av Riksarkivarens utgreiing 23.06.1987 tok kulturministeren saka opp med forsvarsminister Johan Jørgen Holst. Forsvarsministeren innkalla til eit møte den 8. juli 1987, der statsråden personleg, riksarkivar Herstad, professor Riste, sjef for Administrasjonsavdelinga i FO oberst Torblå med fleire var til stades. Der vart det bestemt at all kassasjonsverksemd i alle delar av Forsvaret og i Forsvarsdepartementet skulle stogkast med ein gong. Vidare vart det bestemt å nedsetje eit utval med leiar frå Arkivverket og med medlemmer frå Forsvarsdepartementet, FO og FHFS, som skulle fremje innstilling om dei spørsmåla som var tekne opp.

Arkivutvalet for Forsvaret vart altså oppnemnt i november 1987, med avdelingsarkivar professor Knut Einar Eriksen som leiar. Medlemmene var elles byråsjef Monica Lütken, Forsvarsdepartementet (seinare avløyst av byråsjef Rolf Melteig), arkivleiar Marit Hansen, Forsvarsdepartementet, kontorsjef Edvard Fasting, FO/Sikkerhetsstaben, kaptein Odvar Skoknes, FO/Administrasjonsavdelinga, forskar Rolf Tamnes frå FHFS og førstearkivar Hans P. Hosar, Riksarkivet. Sistnemnde vart fristilt frå hovuddelen av sine daglege pålagde oppgåver for å fungere som sekretær for utvalet. Utvalet knytta elles til seg som rådgjevar konsulent Trygve Moe frå Forsvarsdepartementet.

Mandatet for utvalet var tredelt. Det var for det første å framskaffe eit samla oversyn over kva som var kassert i etterkrigsarkiva i Forsvaret og i departementet. For det andre skulle det vurderast i kor stor mon eksisterande arkiv kunne erstatte det som var gått tapt. For det tredje skulle utvalet fremje forslag til betre ordningar for arkivtenesta i Forsvaret, derunder kassasjonsreglar og praktiske ordningar for nedgraderingsarbeidet.

Arbeidsmåten i utvalet var basert på spørjeskjema om arkivbestand og om personellsituasjonen i arkivtenesta, samt på ei lang rad inspeksjonar og besøk ved relevante instansar i inn- og utland. I januar 1989 arrangerte utvalet ein konferanse i Stavern med representantar for Arkivverket og for arkivtenesta i sentrale og regionale forsvarsorgan. Utvalet understrekar i rapporten kor viktig denne konferansen var for å få konkretisert og drøfta

praktiske problem i samband med den daglege arkivtenesta, utvalets utkast til nytt kassasjonsreglement og til tryggingrutiner, graderings- og nedgraderingsspørsmål.

Kompetansestrid om hemmelege arkiv

Nettopp når det galdt gradert arkivmateriale, oppstod det undervegs eit spørsmål om grenseoppgang, og slike spørsmål kjem som kjent ofte farleg nær konfliktens form. Etterretningsstaben i FO ønskte å få ei politisk avklaring på i kva grad Arkivutvalet hadde krav på innsyn. Avklaringa kom på eit møte i Forsvarsdepartementet den 10. mai 1989 under leiing av statsråden. Der vart det fastslege at Etterretningsstaben sine arkiv prinsipielt skulle behandlast på same måten som arkiv i andre statlege institusjonar, og at dei fall inn under Arkivutvalets mandat, med dei praktiske tillemplingar som kravdest på grunn av Etterretningsstaben si spesielle verksemd.

Dei praktiske tillemplingane fekk form av eit underutval med medlemmer frå Sikkerhetsstaben og Etterretningsstaben i FO og frå Riksarkivaren. Gjennom dette meinte Arkivutvalet å kunne fastslå at dei nødvendige opplysningar var innhenta. Nokre år seinare syntte det seg at konklusjonen på dette punktet var forhasta.

I samband med boka som Olav Riste og Arnfinn Moland utgav om etterretningsvesenets historie i 1997, kom det nemleg for ein dag at monaleg større delar av Etterretningsstabens arkiv enn det Arkivutvalet hadde greid å kartleggje, likevel fanst i beste velgåande. Godt var jo det, men det skapte ein tankekross. Det sette i det minste eit spørjeteikn ved Arkivutvalets evne og andre involverte partars vilje til å frambringe det nødvendige faktagrunnlaget i granskinga i slutten av 1980-åra. Kva meir er, det sette vel også eit aldri så lite spørjeteikn ved Riksarkivarens og jamvel forsvarsministerens gjennomslagskraft overfor eit underordna forvaltningsorgan som Etterretningsstaben.

Utvalets konklusjonar og tilrådingar

Arkivutvalet for Forsvaret kunne etter to års arbeid leggje fram ein ganske omfattande rapport. I desember 1989 vart den overlevert til forsvarsminister Per Ditlev-Simonsen, som i mellomtida hadde avløyst Johan Jørgen Holst i statsrådstolen. Konklusjonen i rapporten gjekk ut på at det var med god grunn forskarane hadde ropt varsku i 1985. Det var ikkje tvil om at viktige

kjelder til norsk forsvars- og tryggingpolitisk historie i etterkrigstida var gått tapt ved det som hadde funne stad. Særleg hardt hadde det gått ut over arkiva frå tidsrommet 1945-1955, som var særskild viktige formative år for forsvars- og utanrikspolitikken i kaldkrigstida. Av enkeltinstitusjonar der kassasjonane hadde vore ekstra omfattande og skadebringande, trekte utvalet fram Forsvarsdepartementet, særleg Materielldirektoratet 1947-ca. 1960 og A-paktavdelinga 1949-1963, båe delar sentrale instansar i samband med alliansepolitikken. Blant dei fagmilitære organa var det i Forsvarsstaben og Hærens overkommando at dei største skadeverknadene kunne påpeikast.

Utvalet fann ikkje grunn til einseitig å klandre Forsvaret som såvore, eller langt mindre noko slag intern saneringsgalen oberstjunta, for den nasjonale katastrofen. Skuld og ansvar vart skjønnsamt fordelt mellom ulike aktørar – Arkivverket og departementet ved sida av Forsvarets institusjonar - og i stor mon tilskrive institusjonelle dysfunksjonar.

Utvalet meinte at det måtte setjast inn monalege tiltak dels for å bøte på skaden som var skjedd, dels for å forebyggje at noko liknande skulle gjenta seg.

Det viktigaste organisatoriske tiltaket ville vere å opprette eit sentralt forsvarsarkiv under Riksarkivaren, der alle avleveringspliktige arkiv frå Forsvarsdepartementet og Forsvarets sentrale, regionale og lokale organ skulle takast i mot. Ein slik depotinstitusjon ville bringe det norske arkivverket meir på linje med andre land med omsyn til handteringa av militære arkiv. Institusjonen måtte sikrast kompetent personell og tilstrekkelege driftsmidlar til å utøve Riksarkivarens inspeksjonsmynde, kontrollfunksjonar og rettleiingsansvar på denne sektoren på ein meir tilfredsstillande måte enn hittil.

Det vart også påpeikt som uomgjengeleg nødvendig å styrke arkivtenesta i departementet og Forsvaret mellom anna med omsyn til leing, stillingsstruktur, kvalifikasjonskrav til arkivpersonellet og opplærings-program.

Kva kom ut av alt dette?

I 1996 vart det oppretta ei eiga avdeling for forsvarsarkiv under Riksarkivaren (RAFA), om enn ikkje heilt etter den leisten som arkivutvalet hadde føreskrive som den mest ønskelege. Det kan også slåast fast at det i

kjølvatnet av utvalsarbeidet har skjedd ei betydeleg oppgradering av arkivtenesta innan forsvarsetaten sjølv. Desse to tilhøva kan seiast å vere dei mest handfaste resultatata av oppstyret rundt kassasjonane i Forsvaret i 1980-åra, og i så måte meiner eg at utvalsarbeidet var vellykka.

Styrken ved Arkivutvalet var etter mitt syn ei heldig samansetjing av medlemmer frå dei ulike partane som har interesser knytta til arkiva i Forsvaret. Det oppstod ei samarbeidsånd og ein medfølgjande synergieffekt som eg vil tru kan ha overføringsverdi til arbeidet med alle andre typar offentlege arkiv, og som dermed bør påpeikast som eit mindre handfast, men viktig resultat av kassasjonsskandalen.

Men i utgangspunktet låg det visse motsetningsforhold innan utvalet som speglar dei spenningane som ligg innebygt i alt arbeid med arkiv, og som oppstår i trekantforholdet forvaltning–kulturvern–forskning.

Hjørna i trekanten kan ikkje utan vidare markerast ved å sortere institusjonar, men ved å sjå ulike sider ved dei funksjonane som institusjonane kvar for seg faktisk er tillagde. Særleg tydeleg blir dette for Arkivverkets vedkomande. Den eine hovuddelen av Arkivverkets todelte ansvarsområde kjem inn under forvaltningshjørnet i trekantforholdet. Det gjeld oppgåver med føremål å fremje ei administrativt rasjonell arkivteneste i den offentlege forvaltninga. Det gjeld også ymse andre tenester overfor stat, kommune og private, slik som dokumentasjon av rettar osv. Den andre hovuddelen av Arkivverkets mandat må definerast som kulturvern – å syte for at verneverdig informasjon om samtid og fortid blir teke vare på og gjort tilgjengeleg også ut over det minimum som er nødvendig av rettslege eller administrative grunnar.

Også det daglege arkivarbeidet hos arkivskaparane (her: Forsvarets institusjonar) har kulturvernmessige implikasjonar ved sida av dei reint administrative. Journalisering, klassering, arkivavgrensing og kassasjonspraksis får som kjent følgjer for det biletet vi i ettertid kan danne oss av røyndomen ut frå bevart arkivmateriale.

Forskingssida i trekantforholdet gjeld dei som skal analysere og dra slutningar av den informasjonen som (potensielt) finst i det bevarte materialet. Slik forskning tilligg sjølvstøtt i første rekkje dei instansane innan universitets-, høgskule- og instituttsektoren som er oppretta for slike føremål. Men også innan kulturverninstitusjonar som Riksarkivet og

statsarkiva må det drivast forskning for å gjere dei i stand til å utføre kulturvern- og forvaltningsoppgåvene sine på kompetent vis.

Transformatorfunksjonen i arkivarbeidet

Mykje av spenninga forvaltning-kulturvern-forskning er negativt lada, og fører altfor ofte til bulder og gneistar. I det meir daglegdagse artar det seg gjerne om lag slik: Arkivmedarbeidarar i forvaltninga ergrar seg grøne over saksbehandlarar som med suveren forakt for alt som smakar av arkivarbeid likevel forlangar servering av perfekt ordna saksdokument når det gjeld, og det på rappen, takk! Dei same arkivmedarbeidarane ønskjer dit pepparen gror akademiske inspektørar frå det heilage Arkivverket som kjem og fortel dei kvar skapet skal stå. I Arkivverket oiar og akkar dei seg over saksbehandlarar og arkivmedarbeidarar utover i etatane som dei aldri får til å forstå kvar skapet *bør* stå, korleis arkivtenesta best kan innrettast. Forskarane himlar med augo og stønnar over byråkratiske arkivarar i Arkivverket. Arkivarane der øser til gjengjeld eiter og galle over sneversynte forskarar som forlangar utsortert og servert på sølvfat kjeldemateriale frå sitt vesle granskingsområde, utan skjønsemd eller med kald likesæle for alle andre brukarar og dei hundre andre funksjonsområda dei same arkiva skal tene.

Som alle kvardagsfilosofar utan vidare veit, har alle litt rett, men ingen heilt rett i slike gjensidige mistrutilhøve. Spenningar mellom forvaltning, kulturvern og forskning er prinsipielt ufråkomelege. Det ligg i sjølve arbeids- og funksjonsdelinga i ein moderne samfunnsorden. Men spenningane er ikkje naturndvendig negative. Dei kan omgjerast til positiv energi.

Etter mi meining fungerte Arkivutvalet for Forsvaret som ein transformator med slik positiv effekt for sin sektor. Mykje tyder på at RAFA har teke til seg mykje av den same funksjonen. Ja, heile Arkivverket ligg jo slik til i kraftfeltet at det gjev meining å etterstreve omforming av negative til positive bølger innan heile det arbeidsfeltet som offentlege arkiv utgjer. Føresetnaden er å finne den rette balansen nettopp mellom forvaltning, kulturvern og forskning. Den balansen er neppe gjeven ein gong for alle, men må søkjast på nytt og på nytt.

Anbefalinger i NOU 1990:9 fra Arkivutvalget for Forsvaret Hva ble gjennomført ?

Hans P. Hosar har i foranstående artikkel gitt en omfattende, generell oversikt over bakgrunnen for, og opprettelsen av Arkivutvalget for Forsvaret. Hvordan utvalget arbeidet, og enkelte av utvalgets tilrådinger og konklusjoner – særskilt når det gjelder etableringen av et forsvarsarkiv.

I nærværende artikkel er hensikten å gi en mer detaljert beskrivelse av tiltak som ble truffet - særlig med bakgrunn i de øvrige forslag utvalget fremsatte.

Regelverket

Regelverket for arkivkassasjoner i Forsvaret var bygde på "Instruks for kassasjoner i statsforvaltningen", som var fastsatt ved kgl.res. av 4. november 1961, og "Felles kassasjonsregler for statsforvaltningen", som var gjort gjeldende fra 1. juli 1969. Disse regler var innarbeidet i Tjenestereglement for Forsvaret (TFF). Kassasjonsreglene av 1961 bygde på et system med vurdering av arkivaliene i to omganger, når de ble henholdsvis 5 år og 25 år gamle. Tanken bak dette var at dokumenter som institusjonen mente ikke å ha administrativt behov for ut over 5 år, heller ikke ville kunne tenkes å ha nevneverdig historisk verdi. Ved annen gangs gjennomgåelse (etter 25 år) kunne "saker hvis administrative og historiske verdi ikke berettiger til fortsatt oppbevaring" kasseres. Sakene ble betegnet "A"-saker (25 År), og "B"-saker (5 år). På innkommende korrespondanse skulle arkivpersonalet foreslå oppbevaringskategori ved registrering, mens saksbehandler var ansvarlig for endelig fastsettelse. På utgående brev bestemte saksbehandler om en sak skulle være A eller B. I praksis viste det seg ofte vanskelig å få saksbehandlerne til å samarbeide om dette.

Ved gjennomføringen av kassasjon i praksis, viste det seg at flere institusjoner glemte ordet "vurdere". De kasserte alle derfor "B"-saker etter 5 år, og alle "A"-saker etter 25 år. I slike tilfeller ble det jo etter hvert nokså glissent i sakarkivet. Dessuten var det benyttet svært runde formuleringer i kassasjonsreglene, som derfor var til liten praktisk nytte for arkivarer ved gjennomføring av kassasjon. Til syvende og sist var det den enkeltes skjønn som ble utslagsgivende.

Med utgangspunkt i et forslag Arkivutvalget hadde fremsatt som vedlegg til sin innstilling, ble det utarbeidet et "Reglement for arkivbegrensning og kassasjon i Forsvarets arkiver", som omfatter alle undergrupper i Forsvarets arkivnøkkel. Den 15. september 1994 fastsatte Riksarkivaren reglementet til bruk i Forsvarsdepartementet og alle Forsvarets institusjoner. Dette reglementet har vært til uvurderlig hjelp for arkivpersonalet ved gjennomføring av arkivbegrensning og kassasjon. Det har sikret en ensartet praksis og at bevaringsverdig materiale ikke blir makulert. Samtidig ble det godkjent et reglement for bortsetting i Forsvarets arkiver. Begge ble tatt inn i TFF.

Men det var ikke bare reglene for kassasjon som var utilfredsstillende, det gjaldt også reglene for avgradering av sikkerhetsgraderte dokumenter - som det var store mengder av i Forsvaret. Bestemmelsene som på den tid gjaldt for ned-/avgradering, gikk ut på at det bare var utstederen av et dokument som hadde anledning til å foreta dette. Denne ordning innebar at den enkelte institusjon bare kunne nedgradere de dokumenter den selv hadde utstedt. Når det gjaldt mottatte dokumenter, måtte man skrive til den enkelte utsteder med anmodning om nedgradering. Det sier seg selv at i forbindelse med større mengder dokumenter, var en slik ordning nesten umulig å praktisere.

Etter initiativ fra Riksarkivaren, innbød Forsvarsdepartementet representanter fra berørte instanser til å delta i utformingen av nye regler for nedgradering, og en arbeidsgruppe ble nedsatt. Gruppen foreslo en ny ordning som i hovedsak gikk ut på at dokumenter gradert etter sikkerhetsinstruksen og beskyttelsesinstruksen, med noen nærmere angitte unntak, skulle miste sin gradering automatisk etter 30 år. Dette er en tidsgrense som blir praktisert av de fleste land det er naturlig å sammenlikne oss med. De nye bestemmelsene om nedgradering ble fastsatt ved kgl.res. av 7. oktober 1988, og de ble gjort gjeldende for hele statsforvaltningen. Derved hadde man sluppet den tidligere tungvinte ordning med forespørsel til utsteder om nedgradering av dokumenter som er eldre enn 30 år.

Endret organisasjon, nye stillinger, endret stillingsinnhold og endrede kvalifikasjonskrav

Arkivutvalget fant bl.a. at den etatsinterne veiledning og kontroll av arkivtjenesten i Forsvaret hadde vært svakt utbygd, og tilla dette momentet vesentlig betydning. Inntil 1980 var arkivtjenesten i Forsvaret direkte underlagt Forsvarsdepartementet, og det var ansatt en konsulent som foresto

den daglige tjenesten. Han skulle i henhold til instruks ta initiativ til og utøve konsultativ bistand til Forsvarets institusjoner. Videre skulle han ta seg av instruksjons- og kursvirksomheten for arkivtjenesten i Forsvaret. Arkivpersonell i Forsvaret hadde således et sentralt ledd de kunne konsultere i faglige spørsmål. I 1980 ble imidlertid ansvaret for ledelsen av arkivtjenesten overført til Forsvarets overkommando (FO). Etter utvalgets mening falt denne overføring ikke heldig ut, da arkivtjenesten ikke lenger synes å ha fått de samme prioriteringer som tidligere. Dette kan ha hatt flere årsaker, men den viktigste var antakelig at FO er en militær stab som er preget av operativ tenkning, og derfor ikke gir en administrativ virksomhet såsom arkivtjeneste særlig prioritet. Inspeksjonstjenesten synes å ha vært ikke-eksisterende, og veiledningstjenesten sporadisk og tilfeldig. I lange perioder utøvet FO ingen sentral ledelse av arkivtjenesten i Forsvaret.

Arkivutvalget fant at den ovenfor nevnte ansvarsoverføring hadde vært uheldig. Utvalget foreslo derfor at ansvaret for arkivtjenesten burde føres tilbake til FD, og der legges under Administrasjonsavdelingen. Ansvaret ville bl.a. omfatte utdanning, veiledning og inspeksjoner, samt utviklingsarbeid og effektiviseringstiltak.

For å gi departementets arkiv og ledelsen av arkivtjenesten i Forsvaret nødvendig faglig kompetanse, tyngde og prestisje fant utvalget det nødvendig at stillingen som sjefarkivar ble oppnormert til underdirektør, subsidiært byråsjef, og besatt med en person med embetseksamen av høyere grad, med relevant fagkrets og praksis.

For ledelse av FOs arkivtjeneste foreslo utvalget at det ble opprettet en kontorsjefstilling. Det ble videre foreslått å gi stillingene som ledere av arkivene ved andre, større sentrale og regionale institusjoner betegnelsen "Arkivleder I", ved lokale og mindre, regionale institusjoner "Arkivleder II", og ved mindre, lokale institusjoner "Arkivleder III". For underordnet arkivpersonell ble det foreslått opprettet egen stige benevnt "Arkivmedarbeider I-IV", med lønnplassering konsulent-kontorfullmektig.

Med bakgrunn i det generelle ønske om delegering, fant Forsvarsdepartementet ikke å ville tilbakeføre ledelsen og ansvaret for arkivtjenesten i Forsvaret til departementet. Imidlertid skjedde det en intern omfordeling i FO, idet ansvaret for arkivtjenesten ble overført fra Personellstaben, som hadde vist liten interesse for denne tjenesten, til en nyopprettet Informatikk-

stab, hvor en nytilsatt rådgiver fikk som heltidsbeskjeftigelse å ta seg av arkivspørsmål.

I Forsvarsdepartementet ble arkivtjenesten utskilt som egen seksjon – sammen med bibliotek-tjenesten – ledet av en underdirektør. I Forsvarets overkommando var man ikke villig til å skille arkivtjenesten ut som eget kontor, og arkivlederstillingen ble derfor normert som førstekonsulent.

Forslagene om heving av de øvrige arkivstillingene i Forsvaret ble heller ikke gjennomført, men det synes likevel som om det i flere tilfeller er gitt lønnsforbedringer ut fra en generelt bedre forståelse av arkivtjenestens betydning.

Det ble videre foreslått å gjøre til hovedregel at arkivpersonalet ikke skulle kunne pålegges andre gjøremål enn arkivtjeneste, unntatt i de tilfeller det ikke var tilstrekkelige arbeidsoppgaver ved arkivet til å fylle vedkommende stilling.

Utvalget foreslo også omfattende tiltak for å bedre utdanningstilbudene for arkivpersonalet i Forsvaret.

Når det gjelder utdanning, ble det tidlig satt i gang kursvirksomhet for å heve arkivmedarbeidernes kompetanse. Kurs i arkivbegrensning, kassasjon, nedgradering og avlevering ble holdt allerede i 1991. I de første årene ble slike kurs holdt rundt omkring i landet, fra Bardufoss i nord til Kristiansand i syd. Senere ble det ved Sambandsregimentet på Jørstadmoen opprettet et Forsvarets kompetansesenter for kontor-, arkiv- og meldingstjeneste (FOKAM). Her er det en egen seksjon med to heldagstilsatte som bare arbeider med arkivspørsmål, og bl.a. gjennomfører årlige arkivkurs i tre trinn. Det har i forholdsvis stor utstrekning vært benyttet forelesere fra Arkivverket under kursene.

Det er også dannet et Forsvarets arkivråd med representanter fra sentrale og til dels regionale instanser, hvor også FOKAM er representert. Videre holdes det årlige regionale arkivkonferanser, samt en årlig landsomfattende konferanse for arkivpersonalet. Dertil har FO med noen års mellomrom holdt endags arkivseminar for høyere sjefer i Forsvaret, med bl.a. Riksarkivaren, Statssekretæren i Forsvarsdepartementet og Stabssjef i FO som foredragsholdere. Dette tiltak har utvilsomt vært nyttig når det gjelder å skaffe forståelse for arkivtjenestens betydning hos de høyeste sjefene.

Opprettelse av et eget Forsvarsarkiv

Den 1. januar 1996 ble Forsvarsarkivet opprettet som egen storavdeling i Riksarkivet. Den offisielle betegnelsen er: Riksarkivet Forsvarsarkivet, forkortet RAFA. Foruten sjefen, avdelingsdirektør Jørgen H. Marthinsen, er det opprettet 3 organisasjonsmessige stillinger. I tillegg kommer for tiden fem pensjonerte offiserer – som er engasjert på pensjonistvilkår. Forsvarsdepartementet gav de første årene et økonomisk bidrag kr 1,5 mill. pr. år til driften.

Opprettelsen av RAFA viste seg å være en ubetinget suksess. Det har siden opprettelsen vært et tillitsfullt og nært samarbeid og en god kontakt mellom alle Forsvarets arkivskapende enheter og RAFA. Ved å ha direkte kontakt med arkivskaperne har det vært lett å holde personlig kontakt. Man snakker ”samme språk” og har fått en depotinstitusjon som Forsvarets institusjoner kan identifisere seg med. Dette har vist seg å være av spesielt stor verdi i forbindelse med ivaretagelse av arkivene til de institusjoner som berøres av de omfattende omorganiseringer og nedlegginger som for tiden blir gjennomført i Forsvaret. Det har nå vært mulig å ligge i forkant av begivenhetene og derved unngå uhell av betydning.

Etterslepet av avleveringsmodne arkivårganger

Arkivutvalget pekte på at det var nødvendig å treffe strakstiltak for å få klargjort og avlevert til Arkivverket de store mengdene avleveringsmodne arkivalier som hadde hopet seg opp rundt omkring i Forsvaret. Det ordinære arkivpersonalet ville imidlertid ikke kunne makte denne oppgave i tillegg til sine daglige gjøremål. Det ble derfor anbefalt at Forsvaret skulle bevilge kr 2 mill. pr. år i fem år til engasjering av ekstra personell – for eksempel pensjonister – til å utføre arbeidet med ordning, nedgradering og avlevering.

På grunn av de store lakuner som var oppstått i arkivmassen fra tiden før 1970, ble det bestemt at det ikke skulle foretas kassasjon i disse årgangene. Med de nye reglene for automatisk avgradering man hadde fått i 1988, burde det ikke vært problematisk å gjennomføre avlevering av materiale som var eldre enn 30 år. Man tok sikte på innen 1995 å få avlevert materiale fra tiden før 1965. Det skulle likevel vise seg at dette var et prosjekt som det var vanskelig å få satt i gang. I Forsvaret var man gått over til å tildele budsjettmidler som rammebevilgninger, og det var derfor ikke mulig å ha en sum pr. år til fordeling etter behov og etter søknad fra den enkelte

institusjon, slik Arkivutvalget hadde foreslått. Utgiftene måtte dekkes innen budsjettammen. Selv om de midler som trengtes, bare utgjorde en liten promille av den enkelte institusjon hadde til rådighet, var det nødvendig med hardt press gjennom lengre tid for å få prosjektet gjennomført. Men det gikk da fremover, og i tiden 1991-2000 avleverte Forsvarsdepartementet og Forsvaret i alt 4 232 hyllemeter arkivmateriale til Riksarkivet.

Intervjuundersøkelser og innsamling av arkiver på private hender

For om mulig å fylle noen av de lakuner som var oppstått i den skriftlige dokumentasjon, foreslo utvalget å gi en historieforsker i oppdrag å intervju personer som hadde bekledd høyere sivile og militære stillinger i Forsvarsdepartementet og Forsvaret i de første tiår etter krigen. Samtidig skulle vedkommende anmode intervjuobjektene om å avlevere til Riksarkivet eventuelle forsvarsrelaterte arkivalier de måtte ha i sin varetekt.

Forsvarsdepartementet stilte lønn for ett årsverk til disposisjon, slik Arkivutvalget hadde anbefalt. En historiker ble engasjert til utføre arbeidet, og han gjennomførte intervjuer med i alt 27 høye sivile og militære embetsmenn som hadde tjenestegjort i sentrale stillinger i Forsvarsdepartementet og Forsvaret i tiden 1959-1979. Han foranlediget også at dokumentasjon med tilknytning til Forsvaret, som flere av dem hadde i sin varetekt, ble overført til RAFA.

Avsluttende bemerkninger

Sett fra et forskningssynspunkt var de store, uhjemlede kassasjonene av forsvarsdokumentasjon utvilsomt meget uheldige. Men som i så mange forbindelser, er det uhell og ulykker som viser at noe er galt, og hva som må rettes på. Avsløringene av de uhjemlede kassasjonene førte i hvert fall til at det ble satt et sterkt søkelys på alle sider ved arkivtjenesten i Forsvaret. I ettertid har det nærmest skjedd en arkivmessig "vekkelse" i alle ledd og på alle plan i Forsvaret, og det er skapt forståelse for betydningen og verdien av en god arkivtjeneste. Den nære og sterke forbindelse som er knyttet mellom Forsvaret og Arkivverket borger for at ikke større uhell vil skje i fremtiden.

Til slutt kan nevnes at Riksarkivarens arkivpris 2000 ble tildelt Forsvaret. Prisen ble gitt for langvarig satsing på arkivsektoren i Forsvaret og for fine

resultater i form av omfattende avleveringer til arkivdepot, opprettelse og startfinansiering av en ny enhet, Forsvarsarkivet, og en sterk arkivfaglig satsing i Forsvaret.

Sikkerhetsgraderte dokumenter og Arkivverket - noen betraktninger av en tidligere sikkerhetsoffiser

Innledning

Så vidt jeg kan bedømme har de ansatte i Arkivverket forståelse for personvern og gode rutiner for behandling av arkivsaker med sensitive personopplysninger. Behandlingen av sikkerhetsgraderte dokumenter kan kanskje være en annen sak, da slike dokumenter ikke er hverdagskost i denne institusjonen. Reglene om automatisk avgradering etter 30 år sørger i stor utstrekning for at sikkerhetsgraderte dokumenter er avgradert før de avleveres til Arkivverket. Imidlertid er en del viktige dokumentkategorier unntatt fra denne automatikken. Disse må, etter å ha oppnådd 30-årsalderen, vurderes særskilt med jevne mellomrom med sikte på ned- eller avgradering. Det er særlig Utenriksdepartementet, Forsvaret og politiet som har slike dokumenter. Ved avleveringer foretrekker flere arkivskapere å holde fortsatt høyt gradert materiale tilbake inntil det kan avgraderes. Arkivverket kan også nekte å ta imot graderte dokumenter som ikke har vært vurdert for ned- eller avgradering. Det er imidlertid vanskelig å gjennomføre disse alternativene når en hel avdeling legges ned og dens funksjoner opphører. Vi har hatt slike avleveringer i løpet av 90-årene, og med den utvikling Forsvaret er inne i for tiden, kan det bli langt flere de nærmeste år. Da blir det også snakk om arkiver som er langt yngre enn 30 år. Det bør tilføyes at Riksarkivaren kan avgradere avleverte dokumenter med gradering HEMMELIG og lavere, men først etter at spørsmålet har vært forelagt avleverende etat.

For 50 år siden doserte etterretningsteorien at ca. 80 % av bakgrunnsstoffet til etterretninger og militære trusselvurderinger kom fra åpent tilgjengelige kilder, som massemedia og alle typer trykte publikasjoner. I dagens samfunn, med større åpenhet og et nærmest massivt informasjonsbombardement, er prosentandelen trolig langt høyere. Vi kunne nesten være fristet til å tro at sikkerhetsgraderinger er gått ut på dato. Ser vi oss rundt, oppdager vi fort at så ikke er tilfelle. Jeg tror ikke at det innen vårt land hersker særlig tvil om at vi fortsatt har viktig informasjon som må beskyttes av hensyn til "rikets sikkerhet eller det internasjonale forsvarspolitiske samarbeid, eller som er av særlig betydning for forholdet til fremmede makter." (Sitat fra sikkerhetsinstruksen § 1.) De store nasjoners

etterrettingsorganisasjoner har ikke redusert sitt aktivitetsnivå nevneverdig etter den kalde krigen. Disse leker ikke butikk. De gjør det ikke for å opprettholde sysselsettingen. Det må altså dreie seg om prestisje og/eller lønnsomhet.

Regelverket

Jeg har allerede nevnt sikkerhetsinstruksen, eller for å bruke hele døpenavnet: "Instruks for behandling av dokumenter som av sikkerhetsmessige grunner må beskyttes". Instruksen ble gitt ved kgl.res. 17. mars 1972, og endret ved kgl.res. 14. mai 1982 og 7. oktober 1988. Denne gir, sammen med Forsvarssjefens utfyllende bestemmelser, et detaljert regelverk for skriving, sending, saksbehandling og oppbevaring av sikkerhetsgradert informasjon. Instruksen vil bli avløst av den nye sikkerhetsloven med forskrifter, trolig allerede fra 1. januar 2002. Prinsippene i nåværende instruks blir imidlertid beholdt i det nye regelverket. Jeg må presisere at dette instruksverket kun skal brukes ved behandling av informasjon som har betydning for Norges og dets alliertes sikkerhet, og for forholdet til fremmede stater. Opplysninger som skal beskyttes av andre grunner, f. eks. personvern og bedriftshemmeligheter, skal behandles i samsvar med beskyttelsesinstruksen.

Hele hensikten med sikkerhetsinstruksen er å hindre uønsket og uhjemlet spredning av sikkerhetsgradert informasjon. Dette søkes oppnådd ved:

- å begrense antall eksemplarer til det som er strengt nødvendig
- sikker forsendelse
- at adgang kun gis til personer med tjenestlig behov for informasjonen, og en relevant sikkerhetsmessig autorisasjon
- sikker oppbevaring

All sikkerhetsgradert informasjon er ikke like viktig. Ut fra en vurdering av skadevirkningen i tilfelle informasjonen kommer på avveie, blir slikt materiale delt i fire kategorier med tilhørende sikkerhetsgradering. STRENGT HEMMELIG skal benyttes dersom en kompromittering kan få "helt avgjørende følger" for landets og våre alliertes sikkerhet. HEMMELIG skal benyttes i tilfelle "alvorlig skade", mens kriteriet for KONFIDENSIELT er "skade". BEGRENSET er en - kanskje - noe behagelig fallskjerm som kan benyttes for mindre betydningsfull informasjon, men som likevel kan ha skadevirkninger ved en ubegrenset distribusjon.

Begrensning av antall eksemplarer

Jo flere eksemplarer av et dokument, jo større er mulighetene for at innholdet kan bli kjent av uvedkommende. På den annen side, antall personer som har behov for informasjon med høyeste sikkerhetsgradering, er sterkt begrenset. Fra min tid i Forsvaret kan jeg huske dokumenter gradert STRENGT HEMMELIG, der 5 - 10 eksemplarer var nok til arkivkopier og den nødvendige landsdekkende distribusjon. For de to høyeste graderingers vedkommende er dokumentene underlagt streng regnskapsplikt. Hvert eksemplar er nummerert, og på forsiden skal totalt antall eksemplarer og antall sider være påført. Et arkiv skal til enhver tid kunne påvise slike dokumenter i dets varetekt, enten ved selv å legge fram dokumentet, eller å vise til en saksbehandler som arbeider med det.

Kopieringsmaskiner og telefaks kan jeg si mye positivt om, men de innebærer uansett en økt risiko for uønsket spredning av gradert informasjon. Det er så lett - og så fristende - å forenkle saksbehandlingen ved å ta en uautorisert kopi av en side eller flere. Det er også lett - og fristende - å sende gradert informasjon over en ikke kryptert telefaks. En kan like gjerne legge dokumentet igjen på trikken.

Sikker forsendelse

Sikkerhetsinstruksen gir detaljerte anvisninger på forsendelsesmåter for sikkerhetsgradert materiale. Innenlands kan STRENGT HEMMELIG bare sendes med godkjent bud eller kurer, mens HEMMELIG og KONFIDENSIELT kan sendes rekommandert eller som verdipost. BEGRENSET kan sendes som vanlig post. Til utlandet kan dokumenter gradert BEGRENSET sendes som rekommandert post til mottakere i land som Norge har forsvarspolitisk samarbeid med. For øvrig skal all forsendelse av graderte dokumenter over landegrensen skje med godkjent bud eller kurer. Elektronisk overføring av gradert informasjon skal bare skje på dertil godkjente systemer.

Adgang kun for personer med tjenestlig behov og sikkerhetsmessig autorisasjon

Den som har et gradert dokument i sin varetekt, er personlig ansvarlig for at innholdet ikke blir kjent for uvedkommende. Et tjenestlig behov er knyttet til arbeid for et offentlig forvaltningsorgan eller etat, og ikke til det vedkommende person ellers måtte ha av interesser og ønsker. Det er forvaltningsorganet som skal definere grensene for det tjenestlige behov for den enkelte person. Kravet til sikkerhetsklarering og autorisasjon er absolutt for graderingen KONFIDENSIELT og høyere. Her hender det at

forvaltningsorganet kan komme i en konfliktsituasjon. Et tjenestlig behov gir ikke en person *rett* til sikkerhetsklarering. Sikkerhetsklarering er noe som *kan* gis når det ikke hersker rimelig tvil med hensyn til personens pålitelighet, lojalitet og sunne dømmekraft. Når slik tvil er til stede, blir klareringsavgjørelsen deretter. Et forvaltningsorgan kan derfor komme i en situasjon der en person ikke kan utføre tiltenkte oppgaver p.g.a. manglende sikkerhetsklarering. En liten historie fra Forsvaret kan illustrere dette. En avdeling henvendte seg til sin klareringsmyndighet med anmodning om å revurdere sikkerhetsklareringen for NN, som gjennom de siste år hadde fått store alkoholproblemer. Etter å ha undersøkt saken nærmere reduserte klareringsmyndigheten klareringen til et minimum, og ba avdelingen sette inn de vanlige støttetiltak for å få NN på fote igjen. Dersom han etter en 2-års periode viste en positiv utvikling, ville hans klarering bli tatt opp til ny vurdering. Seks måneder senere henvendte avdelingen seg på nytt til klareringsmyndigheten. NN var nå mye bedre, og etter avdelingens mening burde han få tilbake sin gamle klarering. Dessuten var avdelingen i en prekær bemanningssituasjon. De skulle gjerne ha NN inn på en vaktliste, men da måtte han ha høyere klarering, - og da så ... Avdelingens tjenestlige behov overskygget en til vanlig anerkjent oppfatning om at bare høyere makter kan kurere en alkoholiker i løpet av seks måneder.

Sikker oppbevaring

Sikkerhetsinstruksen gir detaljerte kravspesifikasjoner for oppbevaring av sikkerhetsgradert materiale. Kort fortalt skal dokumenter gradert HEMMELIG og STRENGT HEMMELIG oppbevares i godkjente sikkerhetsskap, som et minimum utstyrt med nøkkellås og tre-skivers kombinasjonslås. Dessuten skal STRENGT HEMMELIG normalt oppbevares i bygninger med permanent vakthold. Dokumenter gradert KONFIDENSIELT skal oppbevares i stålskap utstyrt med lås med stor grad av dirksikkerhet. For oppbevaring av BEGRENSET kreves det bare en låsbar skrivebordskuff. Det er noe usikkert om dette kravet vil bli skjerpet ved iverksettelsen av den nye sikkerhetsloven.

Sikkerhetsinstruksen og Arkiverket

Utstedelse og sending av sikkerhetsgradert materiale er neppe særlig aktuelt for Arkiverket. Det som har betydning for denne institusjonen, er reglene for oppbevaring og adgang.

Det burde være unødvendig å utbrodere reglene for oppbevaring. Sikkerhetsinstruksen og de utfyllende bestemmelser er ganske detaljert på dette punkt, og her kan spesielt interesserte få nødvendig informasjon. Jeg kan imidlertid nevne at begrepet "den samlede sikkerhet" spiller en betydelig rolle når sikkerhetstilstanden skal vurderes. Et låst sikkerhetsskap plassert på parkeringsplassen ved T-banen gir ingen særlig grad av sikkerhet. Settes skapet i Riksarkivets resepsjon, er det en betydelig forbedring. Flyttes det derfra til den del av bygningen som ikke er tilgjengelig for publikum, begynner det å bli akseptabelt.

Kravet om tjenestlig behov for adgang til sikkerhetsgraderte arkiver gjelder også for Arkivverket. Etter min mening er dette behovet begrenset til de personer som har det direkte forvaltningsansvar for slike arkiver. Part i sak har rett til å gjøre seg kjent med de deler av et dokument som ikke inneholder sikkerhetsgraderte opplysninger, så langt dette strider mot forvaltningsloven §§ 18 og 19. Ut over dette kan adgang bare autoriseres av avleverende arkivskaper, eller av forvaltningsorgan eller etat som har myndighet til å opptre på dennes vegne. Utenriksdepartementet kan for eksempel ikke autorisere adgang til sikkerhetsgraderte arkiver fra en av Forsvarets avdelinger. Det kan bare gjøres av vedkommende avdeling, Forsvarets overkommando eller Forsvarsdepartementet.

Arkivverkets største brukergruppe er forskere, profesjonelle og de som driver dette som en hobby. Et forskningsprosjekt skaper ikke et tjenestlig behov i sikkerhetsinstruksens forstand, så sant det ikke er et oppdrag bestilt av arkivskaper eller annen ansvarlig instans i vedkommende etat. Alle andre må vente til materialet er avgradert.

La meg til slutt igjen minne om at enhver som har et gradert dokument i sin varetekt, er personlig ansvarlig for at opplysningene ikke blir kjent for utenforstående. Overtredelse betyr ikke bare tap av troverdighet. Det kan også bli en sak for påtalemyndighetene. Den nye sikkerhetsloven er ganske klar på det punkt.

Avleveringer til RAFA

Innledning

Alt er underlagt forvandlingens lov, og i denne omskiftelige verden representerer arkiver en konserverende kraft. Arkiver har et fortreffelig minne, og sørger for at samtidens hendelser bevares for ettertiden. Arkiver dokumenterer fortiden, og derfor er arkivarbeid en svært viktig beskjef-tigelse slik det er nedfelt i arkivloven § 1: "(...) å tryggja arkiv som har monaleg kulturelt eller forskningsmessig verdi eller som inneheld rettsleg eller viktig forvaltningsmessig dokumentasjon, slik at desse kan verta tekne vare på og gjorde tilgjengelege for ettertida."

Forsvaret er også underlagt forvandlingens lov, og nå mer enn noensinne. Omstillings-prosessen griper grunnleggende inn i alle grener av Forsvaret, og Forsvarets personell må orientere seg i en ny virkelighet som i hvert fall rent fysisk har krympet. Et ganske betydelig antall militære enheter legges ned, og dette har selvsagt konsekvenser for Forsvarets arkiver. Ett resultat er at 30-årsregelen ved avleveringer får mindre betydning ved at arkivene etter nedlagte organer skal gjøres klare for avlevering før nedleggelse. Dette vil igjen øke trykket av avleveringer til RAFA.

Nøkkelordet for denne artikkelen er gitt: Avleveringer! Hva er en avlevering, og hvilke krav stilles til den? Avlevering av elektroniske arkiver er et annet bord med en pådekning som er større enn rammen for denne artikkelen. Pr. i dag avleveres det nesten ikke elektroniske arkiver til RAFA, men om noen år vil dette bildet endre seg. Også i Forsvaret pågår en omlegging til elektronisk lagring av dokumenter.

Hva er RAFA?

Bakgrunnen for opprettelsen av Riksarkivets forsvarsavdeling går tilbake til 1980-tallet, hvor det ble avdekket et stort omfang av uhjemlede kassasjoner i Forsvarets overkommando. Dette førte til kassasjonsstopp for samtlige av Forsvarets arkivskapende enheter, og 11. november 1987 ble "Arkivutvalget for Forsvaret" oppnevnt. Utvalget avgav sin innstilling NOU 1990/7, hvor det blant annet ble foreslått å opprette et eget Forsvarsarkiv i Riksarkivet.

Ennå skulle det gå noen år før forslaget ble realisert, men 1. januar 1996 ble Riksarkivets Forsvarsavdeling (RAFA) opprettet som en egen storavdeling i Riksarkivet. Avdelingsdirektør Jørgen H. Marthinsen har helt siden opprettelsen vært leder for avdelingen, og er det fortsatt. Han var også primus motor i oppbyggingen av avdelingen. For tiden fram til 1940 har Forsvarsarkivet ansvaret for sentrale og regionale staber, institusjoner og enheter. De lokale militære enhetene i denne perioden sorterer under og avleverer til statsarkivene. For tiden etter 1940 sorterer *alle* militære enheter under Forsvarsarkivet. Det gjelder både sentrale og lokale enheter.

Forsvarsarkivet betjener et bredt spekter av henvendelser. Vi får en del forespørsler fra forskere, og ikke minst fra personer som vil ha bekreftet sin tjenestetid i Forsvaret til bruk for pensjon og trygd og i annen velferdssammenheng.

Pr. i dag er det fire faste stillinger i Forsvarsarkivet: Avdelingsdirektør, en førstekonsulent og to arkivarer. I tillegg er det fem midlertidige ansatte, som alle er pensjonerte offiserer, samt en soldat (40 % stilling).

Avleveringsplikt

Arkivforskriften § 5-1 sier at arkiv som ikke lenger er i bruk for administrativt formål (eldre arkiv), og arkiv etter organ som er nedlagt eller har avsluttet virksomheten (avsluttet arkiv), skal avleveres til Arkivverket. Med unntak av avlevering av edb-materiale og ved nedleggelse av avdelinger er vanlig praksis i Forsvaret å avlevere etter 30 år. Kostnadene ved en avlevering skal dekkes av det avleverende organet (arkivloven § 10).

Forberedelser til avlevering

Som representanter for arkivdepot har vi plikt til å veilede avleverende organer. Denne avleveringsplikten er lovbestemt (arkivforskriftens § 5-9). Ved forberedelser til en avlevering er råd, veiledning, toveis kommunikasjon viktige stikkord for å sikre et sluttprodukt som alle parter kan være fornøyd med. RAFA får en jevn strøm av henvendelser fra hele Forsvaret. Kontaktnettene er stort og velbrukt og bekrefter utvilsomt at avleverende institusjoner har behov for en fast referanse til råd og veiledning.

Krav til materiale som skal avleveres

Når et arkiv avleveres til RAFA, skal det være ordnet og listeført. Ordningen skal følge proveniens, det vil si at materiale fra forskjellige arkivskapere ikke blandes sammen. Videre skal man for det enkelte arkiv beholde den opprinnelige orden og sammenheng. For såkalte kaosarkiv får man etter beste evne rekonstruere opprinnelig orden, eller skape ny orden og sammenheng. Her vil arkivnøkler (i de tilfelle de finnes) og allment arkivskjema være nyttige redskaper. Sistnevnte beskriver hvordan rekkefølgen av serier i et arkiv skal være. Etter at materialet er ferdig ordnet og listeført, sendes avleveringsblankett og avleveringsliste (i 3 eks.) til RAFA. På avleveringsblanketten er det forskjellige rubrikker: Navn på avsendende institusjon (de som avleverer) og mottakende institusjon (Riksarkivet) skal fylles ut. Dessuten skal det være en anmerkning om avleveringen inneholder sikkerhetsgradert materiale og evt. gradering. "Avleveringslisten laget" skal ha påtegning med dato og signatur, mens rubrikken "Avleveringslisten godkjent" fylles ut av RAFA når listen er endelig godkjent.

Selve avleveringslisten skal være en systematisk fortegnelse over arkivet, hvor innhold og tidsrom i hvert enkelt arkivstykke (protokoll eller arkivboks) skal spesifiseres. De enkelte arkivstykker skal også ha et løpenummer. Noen velger avsluttende nummerering innenfor hver serie, men ideelt sett foretrekker vi at hele arkivet nummereres fortløpende fra første til siste arkivstykke. Hvis et arkivstykke mangler, og dette lar seg avgrense mht. dato/ytterår (eksempelvis en kopibok), kan man like fullt føre det opp på avleveringslisten med et eget løpenummer og med anmerkning "mangler" i merknadsrubrikken. Hvis arkivstykket senere kommer til rette, innlemmes det i arkivet og "mangler" strykes.

Arkivstykkene skal også etiketteres, og her finnes det standard etiketter for henholdsvis protokoller og arkivbokser foruten regler for hvilken limtype som skal brukes. Etikettene påføres navn på arkivskaper, innhold og løpenummer. Innhold behøver ikke være like detaljert beskrevet som på avleveringslisten; for eksempel er det tilstrekkelig å avgrense seg til serienivå (sakarkiv osv.). En annen form for "etikettering" som også godkjennes, er stempel (arkivskapers navn) og innhold påtegnet med penn, samt arkivstykkets løpenummer. Arkivforskriftens § 5-4 inneholder generelle krav til materiale som skal avleveres.

Hva kan/skal avleveres?

I prinsippet alt bevaringsverdig materiale som kan være: Papirdokumenter, edb-medier, mikrofilm, fotografier, lysbilder, kart og tegninger, gjenstander (for eksempel utgåtte stempler), arkiveksemplarer av egne trykksaker og andre trykksaker som er definert som arkivmateriale.

De klassiske bestanddeler av et arkiv er imidlertid kopibøker, journaler og sakarkiv, som vi skal se nærmere på.

Kopibøker og journaler

Såfremt materialet ikke er i en forfatning som umuliggjør innbinding, er det et ufravikelig krav at kopibøker og journaler skal være forskriftsmessig innbundet før avlevering til arkivdepot. Riksarkivaren har gitt regler for slik innbinding. Mange av Forsvarets avdelinger bruker i dag "xerox-metoden" ved innbinding, som er et klemmepermsystem. Maskinen er forholdsvis rimelig i innkjøp og funksjonell i bruk.

Det er viktig å presisere at vedlegg til kopibøker *alltid* skal følge med; enten som en del av kopiboken eller som en egen vedlegg-serie. Vedleggene inneholder ofte viktig informasjon, mens det utgående brevet kan være et rent oversendelsesskriv.

Sakarkiv

Et sakarkiv kan være ordnet på forskjellige måter. I de siste års avleveringer til RAFA er sakarkivet som regel ordnet etter arkivnøkkel. Arkivnøkkelene følger ofte med som vedlegg til avleveringslisten. I denne sammenheng er det viktig å understreke at den systematiske fortegnelsen skal inneholde *både* kode og tekst, slik det er hjemlet i arkivforskriftens § 5-4. Det hender vi får avleveringssaker til behandling hvor det kun er oppført kode i avleveringslisten med henvisning til vedlagt arkivnøkkel. Dette godkjennes *ikke*, og vi ber da om å få en ny og korrigert liste hvor arkivkode er supplert med tekst, det vil si en spesifisering av innholdet i de enkelte mapper. De aller fleste avleverende institusjoner forstår og aksepterer dette kravet, men i noen få tilfelle har vi opplevd at denne regelen oppfattes som rigid og unødvendig streng.

En avleveringsliste skal være selvforklarende. Den skal være spesifisert i en slik grad at avsender eller arkivskaper senere kan be om nødvendig tilbakelån bare ved å henvise til arkivstykke og mappe på slik liste. Listen skal beskrive hva som faktisk er i de enkelte arkivstykkene. Som illustrasjon skal vi se på en avleveringssak.

Første utkast til avleveringsliste:

1	Korr. og saksdok.	005 – 201	1960
2	Korr. og saksdok.	201.0 – 203	1960
3	Korr. og saksdok.	203 – 320	1960
4	Korr. og saksdok.	331 – 400	1960
5	Korr. og saksdok.	400.0 – 421.03	1960

En slik avleveringsliste sier lite eller intet om hva som ligger i den enkelte eske, og er ubrukelig som rasjonelt arbeidsredskap i framfinningen. Etter at vi hadde sett på innholdet i de enkelte eskene, kunne vi i ettertid lage følgende liste:

- 1 005 Flåte- og flybesøk, overflygninger, offisielle og uoffisielle besøk 1960
- 010 Grensespørsmål 1960
- 014 FN-styrkene 1960
- 020 Foreninger, forbund, avtaler, tvister 1960
- 021 Forholdene på arbeidsplassen 1960
- 031 Rikssymboler 1960
- 032 Høytider, parader, flagging 1960
- 061 Fyr-, los-, havnevesen, kartverk 1960
- 200.1 Standkvarter 1960
- 201 Organisasjon og oppsetting av enheter, staber etc. 1960

Det første utkastet måtte brukes sammen med arkivnøkkelen. Dette fordrer for all framtid at depotinstitusjon gir omfattende veiledning til lesesalgjester i hvert enkelt tilfelle. Ved tilbakelån vil det bli et betydelig arbeid for depotenheten å lokalisere og identifisere etterspurt materiale på denne måten. Listen sier nemlig ikke noe om hvilke koder som det finnes materiale under, eksempelvis eske 1 med kodene 005-201.

Politiske demonstrasjoner skal etter arkivnøkkelen finnes på 003. Geistlig tjeneste legger arkivnøkkelen til 041. 11 Samband, 12 Våpenlære og 13

Våpen og motmidler, herunder atomvåpen, gifter og gass, og 14 Medisiner, sanitet ligger i klasse I Forskning. Intet av dette var å finne i eske nr. 1 selv om den hadde påskriften 005-201. Heller ikke noe fra "201.0 Organisasjon og oppsetting av enheter, staber, kontorer, kommandolinjer, -forhold. Org. planer. Funksjonsplaner." var å finne i esken der 201.1 var innbefattet ifølge avleveringslisten.

Forsvaret selv ville etter noen år ikke huske hva som lå eller ikke lå i arkivet fra denne arkivskaperen for 1960. Forskere ville måtte få fram hele esken og kanskje resten av avleveringen for å finne ut hva den rommet.

I det andre (og endelige utkastet) er derimot *hver enkelt mappe* spesifisert, og dermed kan brukere av materialet kartlegge det fullstendige innholdet i arkivstykket, jf. oversikt ovenfor for eske 1. Ved å sammenligne de to listene ser vi hvilken åpenbar fordel det er, oftest en ren nødvendighet for senere brukere av materialet, at kode og tekst er samlet i arkivfortegnelsen, som dermed blir systematisk.

Gradert materiale

Til gradering av dokumenter brukes sikkerhetsinstruksen og beskyttelsesinstruksen. Kort beskrevet relaterer førstnevnte seg til rikets sikkerhet med graderingene STRENGT HEMMELIG, HEMMELIG, KONFIDENSIELT og BEGRENSET. Beskyttelsesinstruksen har graderingene STRENGT FORTROLIG og FORTROLIG og benyttes til vern av offentlige interesser, bedrifter og enkeltpersoner. Med noen unntak (UFAN-unntatt fra automatisk avgradering), er regelen at gradert materiale skal avgraderes automatisk etter 30 år. I sammenheng med 30-årsregelen for avlevering betyr dette normalt at materiale som inngår i Riksarkivets depot, ikke er gradert. Men med de siste års nedleggelse i Forsvaret er virkeligheten noe mer nyansert. Når en avdeling blir nedlagt, bortfaller 30-årsregelen for avlevering. Siden av/nedgradering er et meget tidkrevende arbeid, betyr dette at RAFA mottar gradert materiale, vel og merke ikke høyere enn KONFIDENSIELT og ikke i et for stort omfang. Dokumenter gradert BEGRENSET har vi derimot mottatt en god del av. Det som er gradert høyere enn KONFIDENSIELT, må bero hos avleverende institusjon, eventuelt (ved nedleggelse) hos nyopprettet avdeling eller høyere instans. Når dokumentene er av/nedgradert kan de avleveres til RAFA.

På avleveringsblanketten er det en egen rubrikk for gradert materiale. Ideelt sett burde det stått *gradert materiale etter sikkerhetsinstruksen*. Hvis avleveringen inneholder opplysninger som kommer inn under beskyttelsesinstruksen, behøver man ikke fylle ut nevnte rubrikk. Riksarkivet har klausulbestemmelser som beskytter for innsyn i personsensitivt materiale. Med andre ord brukes rubrikken *gradert materiale* kun når materialet er gradert etter sikkerhetsinstruksen. Hvis avleveringen inneholder så vel gradert materiale som ikke-gradert materiale, krysses begge av. I tillegg skal *Høyeste gradering* fylles ut.

Det er også viktig å opplyse om hvilke arkivstykker som inneholder gradert materiale. Dette gjøres ved å sette graderingen (for eksempel BEGRENSET) i merknadsfeltet i avleveringslisten.

Personalmapper

Etter gjeldende regler skal personalmapper for befall, menige, kvinnelig personell og sivilt ansatte bevares i sin helhet til dags dato. I personalmappene finner vi blant annet rulleblad og helsekort, som begge skal bevares. Rullebladet dokumenterer tjenestetid (hvor, når og som hva), og er ofte etterspurt i forbindelse med pensjons- og trygdesaker. Personalmapper som avleveres til RAFA, skal være ordnet på en systematisk måte, som i ettertid gjør det enkelt å gjenfinne de enkelte navn i listen. En vanlig oppstillingsmåte er å ordne mappene alfabetisk (etter navn) innen de enkelte årsklasser (eventuelt fødselsår). Listeførte personalmapper skal inneholde *samtlig*e navn. I tillegg til den fullstendige navnelisten ber vi om en sammendragliste med første og siste navn (jf. årsklasse/fødselsår) innen hver arkivboks.

Omorganiseringer/nedleggelse i Forsvaret

Når en avdeling blir *nedlagt*, skal arkivet avleveres til Arkivverket (RAFA eller et statsarkiv, avhengig av om materialet er tidfestet før eller etter 1940). Ved nedleggelse bortfaller altså 30-årsregelen som ellers brukes ved avleveringer. Fordeling av arkivmateriale er spesifisert i arkivforskriften § 5-7: ”Sentrale statlege organ skal avlevere arkivmateriale sitt til Riksarkivet, mens regionale og lokale statlege organ skal avlevere til statsarkivet i vedkomande distrikt. Arkivmateriale som er oppstått i sentrale, regionale eller lokale organ av Forsvaret etter 1. januar 1940, skal likevel avleverast til Riksarkivet.”

Ved omorganiseringer vil det som regel være bruk for nyere arkivmateriale eller *aktivt arkiv* til videre administrativ bruk. Eldre arkivmateriale som ikke lenger defineres som aktivt arkiv, kan avleveres til Arkivverket. Hvis et arkiv flyttes til en ny og arkivskapende enhet, skal det lages en *overføringsliste*. En overføringsliste skal være en systematisk fortegnelse over materialet. Et overført arkiv må ikke blandes sammen med andre arkiver. Dersom deler av et arkiv skal avleveres og andre deler overføres, kan listeføringen skje på to måter. Enten lager man to forskjellige lister, en for det som skal avleveres og en separat liste for det som skal overføres. Eller man lager en felles, systematisk liste for alt sammen og avmerker på listen hva som overføres.

Kassasjon

Kassabelt arkivmateriale skal ikke avleveres, men skilles ut og oppbevares adskilt fra annet materiale til tidspunkt for makulering (stempling, egne omslag og lignende). Det skal også utarbeides en egen fortegnelse over materiale som skal kasseres. Denne kan være summarisk i motsetning til avleveringslisten, som skal være systematisk. I 1997 ble det iverksatt en ny kassasjonsstopp i Forsvaret. Årsaken var uhjemlede kassasjoner som ble avdekket året før. Pr. 01.01.2001 ble kassasjonsstoppen opphevet. Kassasjonsstoppen vil bli kunngjort i et brev fra RAFA til hver enkelt arkivskapende enhet i Forsvaret, og når dette brevet er mottatt, er kassasjonsstoppen reelt opphevet.

Forlenget avleveringsfrist

Som tidligere nevnt hender det at gradert materiale må bero hos avleverende institusjon (e.a.) til det er foretatt en ned/avgradering. Om enn ikke særlig ofte, så finnes det også andre grunner til utsatte avleveringer. At det også er gode grunner for forlenget avleveringsfrist er følgende sak et eksempel på:

26. mars 2001 mottok RAFA fra Forsyningslager Nord-Norge avleveringslister etter mineryddingsarkiv i Nord-Norge. I løpet av krigsårene 1940-1945 satte den tyske okkupasjonsmakten ut et betydelig antall miner, deriblant hundretusener av personell- og stridsvognminer. De allierte slapp dessuten et stort antall bomber under raid i løpet av okkupasjonstiden. Etter krigsavslutningen ble tyske mannskaper brukt til å rydde miner. I 1940/50-årene ble arbeidet ledet av Mineryddekommandoen,

som på 1960-tallet ble avløst av Eksplosivryddekommandoen. Mineryddingsarkivene inneholder korrespondanse og rapporter, men framfor alt minekart. Noe av materialet har tysk proveniens. Minekartene beskriver i detalj om mineryddingsoperasjoner. Slike operasjoner er imidlertid aldri en garanti for at et område i ettertid er ”kjemisk rensset” for miner. Udetonerte bomber sluppet fra fly inngår også i mineryddingsoperasjoner. Slike bomber traff bakken med voldsom kraft og kunne bore seg flere meter ned i jorden. Hvis man ser for seg et scenario med et bombekrater i en åker, så er det ikke urimelig å se for seg bonden som pløyer over. En matkilde kan ikke ligge brakk, og i en krigssituasjon er det om å gjøre å bruke alle tilgjengelige ressurser.

Avleveringslisten for mineryddingsarkiv i Nord-Norge er nå godkjent, og etter uttrykt ønske fra Forsyningslager Nord-Norge blir arkivet der i minst 10 år til. Grunnene er åpenbare. Hvis det blir gjort nye mine- og bombefunn, som godt kan skje på de mest ukurante steder som trafikkerte veier, barnehager, boligfelt osv., må mineryddingsarkivet være umiddelbart tilgjengelig. Det kan det nødvendigvis ikke være i Riksarkivet med fast kontortid og hvor det er stengt i helgene.

Litt statistikk

Hvis vi avgrenser oss til de 10 siste årene (1991-2000), var det i denne perioden 903 avleveringer til RAFA. Omfanget av de samme avleveringer utgjør til sammen 4232 hm. Data for årene 1991-1995 (før etableringen av RAFA) er hentet fra statistikken for Yngre avdeling II, men gjelder kun Forsvarsarkivets saksfelt. RAFA's totale bestand utgjorde pr. 31.12.2000 11 671 hm.

Opplæring, kurs, kontakter

Historien om etterkrigstidens arkivtjeneste for Forsvaret har både lyse og mørke kapitler. Siste halvdel av 1940-årene, samt 1960- og innledningen til 70-årene representerte store framskritt, hvor Forsvarsdepartementet og Forsvaret moderniserte arkivtjenesten og utarbeidet felles arkivnøkkel og grundige kassasjonsregler. Siste halvdel av 1970-årene og hele 80-tallet markerte derimot et tilbakeslag med nedprioriteringer av arkivtjenesten både når det gjaldt budsjett og personell. I tillegg ble det, som tidligere omtalt, avdekket uhjemlede kassasjoner i stort omfang.

Det siste tiåret har derimot markert en solid opprustning av arkivtjenesten i Forsvaret. Sentrale aktører har vært og er Forsvarets overkommando, Informatikkstaben og FOKAM. Førstnevnte har den overordnede faglige ledelse for arkivtjenesten i Forsvaret, og har opprettet en egen stilling som rådgiver med arkivtjeneste som spesialfelt. Det er også opprettet et nært samarbeid mellom RAFA og Forsvaret. Kontakten vedlikeholdes blant annet ved inspeksjoner, og dessuten har vi nesten daglig telefonhenvendelser hvor arkivpersonell vil ha råd og veiledning, ikke minst under forberedelser til avlevering. RAFA har også vært sterkt medvirkende i de arkivkurs som FO og FOKAM har arrangert på 90-tallet, og som har involvert svært mange av Forsvarets arkivmedarbeidere. Kursene i avlevering, kassasjon, av/nedgradering har gitt åpenbare resultater, noe som blant annet avspeiler seg i kvaliteten på avleveringer til RAFA.

Forsvaret skal ha all ære for en langvarig og bevisst satsing på sin arkivtjeneste, og derfor var det en meget verdig vinner da etaten ble tildelt Riksarkivarens arkivpris for 2000. Begrunnelsen forteller sitt: "Prisen gis for langvarig satsing på arkivsektoren i Forsvaret og for fine resultater i form av omfattende avleveringer til arkivdepot, opprettelse og startfinansiering av en ny enhet, Forsvarsarkivet, og en sterk arkivfaglig satsing i Forsvaret."

En slik satsing inspirerer, og derfor er det med entusiasme RAFA tar fatt på nye oppgaver og utfordringer i nært samarbeid med Forsvarets dyktige arkivpersonell.

Kilder og litteratur:

Arkivlova med forskrifter

Sikkerhetsinstruksen / Beskyttelsesinstruksen

Jørgen H. Marthinsen: Arkivdanning

Jørgen H. Marthinsen: Arkivtjenesten i statsforvaltningen og Forsvarets rolle (innledning på Sjefskonferansen for Forsvaret 26.04.2000)

Ivar Fonnes: Arkivhåndboken

Årsmeldinger for RAFA 1996 – 2000

Trygve Moe: RAFA – Riksarkivets Forsvarsavdeling (Arkivmagasinet 2/98)

Steinar Wang: Riksarkivet – Forsvarsarkivet (Luftled 3/96)

Jørgen H. Marthinsen og Arkivakademiet

Med støtte fra Norsk Kulturråd, og i samarbeid mellom Riksarkivaren og Norsk Arkivråd, kom det første formelle arkivfaglige utdanningstilbudet i Norge i gang i 1991 under navnet Arkivutdanningen. Stiftelsen Arkivakademiet ble etablert av Norsk Arkivråd i samarbeid med Riksarkivaren i 1992. Formålet er å drive arkivutdanning på høyt nivå til beste for arkivpersonale i offentlige og private virksomheter. Undervisningen omfatter ikke depotarbeid, bare den administrative prosessen som kalles arkivdanning. Tilbudet var og er fortsatt spesielt beregnet på erfarne arkivarer med mye kompetanse, men med lite formell og teoretisk utdanning. Flertallet av studentene (ca. 90%) er kvinner, og de tar utdanningen ved siden av full jobb. Arbeidsgiveren betaler utgiftene for de fleste.

Det første kullet ble tatt opp høsten 1991, og de 40 deltakerne hadde eksamen i 1992. Neste kull hadde eksamen våren 1993. I 1994 ble det uteksaminert ett kull i Oslo og ett i Bergen. Etter et forsøk med 75 studenter i 1996-1997 har man siden tatt opp 65 studenter til hvert kull.

Kull nr. 12 starter opp høsten 2001. Over 550 personer vil da ha fullført Arkivakademiets utdanning, *Semesterenhet i arkiv- og informasjonsforvaltning*. Ingen av dem er upåvirket av Jørgen Marthinsen og hans undervisning. "Jørgen Marthinsen var fantastisk!" er faktisk en vanlig innledning til svar på spørsmålet *Hva husker du fra Arkivakademiet?*

Studentene møtes til undervisning i fem adskilte kursuker i løpet av to semestre. Hver av de første fire ukene består av 35 timer undervisning i plenum og grupper. Den siste uken er for det meste satt av til prosjektoppgaver og eksamen. I tillegg til undervisningen skal studentene lese et pensum på ca. 2000 sider. Riksarkivaren har det faglige ansvaret for utdanningen og går god for at innhold og opplegg tilsvarer 10 vektball, men utdanningen er foreløpig ikke godkjent i universitets- og høyskolesystemet.

Et eget fagråd, oppnevnt av styret og godkjent av Riksarkivaren, har ansvaret for valg av pensumlitteratur og for undervisningen. Fagrådet består av fem personer fortrinnsvis med førsteamanuensiskompetanse, og Jørgen Marthinsen har vært fagrådets leder hele tiden. Fagemnene var i de første årene følgende:

1. Arkiv og arkivskapere
2. Arkivorganisasjon
3. Arkivdanningsprosessen
4. Ordningssystemer for arkiver
5. Tilgjengelighet
6. Bevaring, arkivbegrensning og kassasjon
7. Arkivpleie og arkivlokaler
8. Arkiv, bibliotek og informasjonstjeneste
9. Administrasjon og ledelse
10. Planlegging og utviklingsarbeid

Hvert av fagrådsmedlemmene hadde da ansvar for undervisningen innenfor sine emner. Trond Sirevåg hadde emnene 3, 9 og 10, Tor Breivik emne 5, Kåre Olsen emne 7, Anne Marie Bøhmer emne 6 og resten tok Jørgen H. Marthinsen seg av. Hele tiden har det vært hentet lærere "utenfra" i tillegg til de faste, som hovedsakelig har vært rekruttert fra Riksarkivet.

Fra 1994 har fagrådet hatt kollektivt ansvar for å gjennomføre undervisningstilbudet etter vedtatte planer, og emneinndelingen har gjennomgått mindre forandringer. Studieplanen av 2000 har disse hovedemnene:

1. Arkiv og arkivskapere
2. Hvordan skapes arkiver
3. Journaler, journalføring og registrering
4. Elektroniske arkiver
5. Ordningssystemer
6. Tilgjengelighet
7. Bevaring, arkivbegrensning og kassasjon
8. Bortsetting og avlevering
9. Arkivlokaler og arkivpleie
10. Prosjektarbeid, planlegging og ledelse i arkiv.

Jørgen Marthinsen har de siste årene hatt det meste av undervisningen i *Arkiv og arkivskapere*, *Ordningssystemer* og i *Bevaring, arkivbegrensning og kassasjon*.

I tillegg til å være fagrådsleder, har Jørgen Marthinsen vært den læreren som har hatt flest timer. I løpet av de 10 første kullene ble det 445 timer, og han har hatt undervisning i 54 av de til sammen 55 kursukene som har vært avvirket. Men timetallet forklarer ikke den plass Jørgen Marthinsen har i studentenes minner fra Arkivakademiet.

Undervisningsmetoden er vesentlig. Den personlige og engasjerte muntlige formidlingen uten bruk av moderne hjelpemidler som høytaleranlegg, overheadprojektor eller videokanon, kalles gjerne gammeldags klasseromsundervisning. Det er en krevende metode som fordrer at læreren har pedagogiske evner, kunnskaper og erfaring, åndsnærværelse og formidlingsglede. Motiverte elever er et viktig element. Kanskje «gammeldags» bare skal forstås som at metoden er velprøvd og at ikke alle mestrer den.

Jørgen Marthinsen står ved kateteret eller ved tavla og forteller og innprenter, forklarer og spissformulerer, illustrerer med eksempler, historier og med armbevegelser, og han skriver sentrale begreper, navn og definisjoner på tavla. Han forenkler og klargjør. Saken er jo at bare den som virkelig *kan* et stoff, makter å framstille det enkelt og forståelig for alle. Før timene forbereder han seg med å skrive stikkord på tavla, og innimellom kontrollerer han skriftstørrelsen og lesbarheten ved å ta seg en tur bak i salen.

Han oppfordrer studentene til å «gjørne». Han regner ordet som sin oppfinnelse og mener med det å utføre gjerninger med hjernen. Han oppfordrer studentene til å bruke krefter på å tenke over det de får fortalt og det de leser. Og ved begynnelsen av andre, tredje og fjerde kursuke spør han studentene: *Har dere gjernet mye siden sist?* eller *Hvordan går det med gjerninga?* Han hevder med styrke at studentene har ansvaret for egen læring og at de skal lære *non scolae, sed vitae*.

Undervisning er mest kommunikasjon. Jørgen Marthinsen henvender seg til studentene med autoritet og humor så de skjønner at det han sier er viktig å høre og huske. Så har han da også som mål at de skal tilegne seg kunnskapen der og da. Studentene oppfordres til å notere fordi det vil være til hjelp i læringsprosessen. Det er lett å ta notater fra hans forelesninger. Stoffet er strukturert og gjennomtenkt slik at noteringen nesten gir seg selv. Men forelesningene inneholder også avstikkere som skal utdype, illustrere og gi historisk bakgrunn eller skjerpe nysgjerrigheten og oppmerksomheten. "Alle mine sidesprang er pensum", sier Marthinsen.

Det er tydelig at han har glede av å undervise og at han trives i lærerrollen. Han formidler at kunnskap og fordypelse gjør faget interessant og meningsfullt ut over hverdagen, og at teori og praksis henger sammen. For mange av studentene oppleves det som en stor berikelse å få vite den historiske og teoretiske bakgrunnen for det de gjør til daglig, men lesingen oppfattes nok som vanskelig.

Jørgen Marthinsen veileder i hvordan pensum skal angripes. Han oppfordrer studentene til å begynne en bok med å lese innholdsfortegnelsen, og så, når oversikten er etablert, tenke over hvilke spørsmål det enkelte kapittel og avsnitt gir svar på. Når det gjelder å nærme seg den tunge permen med tidsskriftartikler, råder han studentene til å begynne med det lystbetonte. Jørgens Marthinsens bok "Arkivdanning", som står sentralt i pensum, blir anerkjent som god og nyttig, men oppfattes som tørr. En av studentene uttrykte det slik: *«Arkivdanning» er tørr som en sviske, å høre på JHM er som å spise plommer.*

Jørgen Marthinsen fungerer som klasseforstander og føler omsorg for klassen også utenom egne timer. I første time med et nytt kull får han alle studentene fram etter tur for å presentere seg med navn og arbeidssted. Dermed åpner han for kontakt mellom studentene, og han blir bedre kjent med dem enn de andre lærerne blir. Gjennom alle kursukene pleier han å ha de første timene mandag og de siste fredag. Da fanger han opp og tar hånd om spørsmål, misforståelser og eventuell misnøye. Oppstår det overdreven eksamensnervøsitet, greier han å roe gemyttene. Han er også den som forklarer hvordan den frivillige hjemmetentamen skal gripes an for at utbyttet, eksamenstrening, skal bli størst mulig, og han underviser i eksamensteknikk. Etter eksamen og ekskursjon er det Jørgen Marthinsen som sender kandidatene av gårde med "nyttige ord med på veien".

Han signaliserer så tydelig og hele tiden at arkivakademistudentene er viktige for ham og for samfunnet. For Jørgen Marthinsen er det maktpåliggende å bygge studentene opp til å bli faglig trygge så de kan utøve klokt skjønn, gjennomskue "falske profeter" og hevde seg og arkivet med tyngde overfor andre interesser i virksomheten. Økt selvtillit er et viktig resultat av utdanningen.

Gjennom evalueringsskjemaet som blir forelagt studentene etter hver kursuke, får alle foreleserne sitt pass påskrevet i utvetydige ordelag. Til selve evalueringen brukes en skala fra 1 til 5, der 1 er dårlig og 5 er svært bra. Jørgen Marthinsen pleier å bli vurdert med firetall og femtall. Studentene er nøye med at foreleserne holder seg til temaet, ikke kaster bort tiden, gir dem noe som er matnyttig og/eller eksamensrelevant og henvender seg til dem. Det som er som det skal være, blir sjelden kommentert. Er noe galt, kommer det fram; er noe spesielt bra, så nevnes også det. Jørgen Marthinsen blir mye ros til del:

- Ingen kan måle seg med Jørgen, det kan ikke være lett for noen å komme etter ham som foreleser.

- Det er uvant å skulle lese så mye på egen hånd. Jeg synes foreleserne har et stort ansvar her, hvor engasjerende og interessant de greier å legge fram stoffet, (hadde vi hatt Marthinsen hele uka, hadde det vært bra).

- Jørgen er bare helt herlig.

- Har lyst til å trekke fram Jørgen Marthinsen som en fremragende foreleser!!!

- J. Martinsen er særdeles bra. Strukturert. Kan ikke noe annet enn å skryte.

- Hovedforeleser J.Marthinsen er en meget god pedagog og "løfter" hele kurset. Han er særdeles inspirerende å høre på, og godt forståelig.

- Jørgen Marthinsen gjør at arkiv blir gøy.

- Det er flott kar, det.

Mange studenter benytter Arkivakademiet og kontakten de der får med ekspertisen, til å få svar på aktuelle spørsmål fra dagliglivet på jobben hjemme. Og Jørgen Marthinsen er opptatt i nesten hver pause med smått og stort.

Studentene oppfordres til å danne kollokviegrupper, og det rådet har de som har fulgt det, hatt mye glede av. Noen slike grupper har fortsatt etter at året var omme, og mange har funnet gode venner på Arkivakademiet. Alle har i sitt kull fått et faglig nettverk, og tilbakemeldingene er mange om at det teller som en verdifull ekstragevinst av studiet.

Under overskriften *Arkivakademiet – en stor opplevelse*, trykt i Henrik nr. 1, 1995 (IKA-VA) har Astrid Lillemoen skrevet om sine erfaringer som deltaker i kull IV. Undervisningen for dette kullet foregikk i Bergen. Alle de andre kullene har hatt sin undervisning i Oslo.

"Den første dagen i den første uken vi møttes, ble det understreket at vi ikke var tatt opp som deltakere på noe kurs, men at vi nå var studenter på et høskolestudium i arkivvitenskap. Det var en deilig start. Rammen var seriøs fra første stund... Foreleserne ble i hovedsak hentet over fra Riks-

arkivet, og da må jeg nevne Jørgen Marthinsen med det samme! Han er bl.a. forfatter av boka "Arkivdanning". Han har virkelig stått fram som en stor faglig ressurs som har maktet å gjøre arkivstoffet spennende og levende. Det er godt gjort! Også andre som Anne Hals, Tor Breivik, Trond Sirevåg – for å nevne noen, har hatt mye å gi. Og nettopp det, at så mange har kommet fra Riksarkivet, er etter min mening en klar styrke i akkurat dette tilbudet. Vi har fått Arkivverkets førstehåndsfremstilling av problemstillinger knyttet til ulike områder innenfor arkivlæren, og som deltakere fikk vi mulighet til å utforske og spørre dem som representerte arkivmyndigheten i dette landet... Som dere kanskje allerede skjønner, har jeg gjennomgått en slags faglig forvandling og begynner å få identitet som arkivar... Pensum består stort sett av et utvalg av artikler fra diverse tidsskrifter. Litt tungt tilgjengelig må jeg innrømme. Men selv dette ble interessant – når jeg bare ga meg tid til refleksjon og ettertanke... Vi kjenner alle til mangelen på prioritering av arkivfunksjonen – men jeg er ganske klar over at det er vi selv som må komme på banen – melde våre behov og gjøre oss gjeldende i de prosesser som er viktige for arkivfunksjonen og se til at de arkivfaglige prinsipper integreres i den totale styringen av virksomheten. Det betyr både kort- og langsiktig jobbing. Det er svært hyggelig å kunne si at forventningen om at Arkivakademiet skulle gi meg faglig plattform til å håndtere denne situasjonen absolutt er innfridd – og vel så det."

De aller fleste studentene er voksne kvinner som i sitt arbeidsliv ikke har opplevd seg selv som spesielt viktige eller verdsatte. Arkivyrkets status er bedret i de senere årene, og denne utviklingen fortsetter. Dette skyldes arkivloven og forskriften, men også den kompetansehevingen som har funnet sted, noe som bl.a. Arkivakademiet har bidratt til. Når Riksarkivet har engasjert seg så sterkt på utdanningssiden, er det jo fordi kompetanseheving blant arkivpersonale i offentlig forvaltning styrker arkivfunksjonen i alle ledd. Arkivakademiet har oppnådd stor anseelse bl.a. i forvaltningen, og viktige arkivstillinger i både offentlig og privat virksomhet utlyses med ønske om søkere med denne bakgrunnen. Arkivledere som selv har tatt Arkivakademiet, anbefaler studiet for sine medarbeidere, og utdanningstilbudet har bare gjort arkivutdanning mer etterspurt. "Den rette arkivar" er beskrevet i arkivteorien. Det er ikke måte på hvilke kvalifikasjoner som kreves. Det samme gjelder for gode lærere. I Jørgen H. Marthinsen har arkivfaget både en god lærer og en enestående ambassadør.

Den norsk-svenske arkivsaken

Den første fasen: Union og unionsoppløsning

Ved grenseendringer og opprettelse av nye stater, reises spørsmål om arkiv. I 1814 fastsatte Kiel-traktaten at administrative behov skulle legges til grunn for en deling av arkiver mellom Danmark og Norge. Den første overføringen av materiale fra Danmark inneholdt også eldre saker uten administrativ betydning som angikk Norge alene. Slike saker var altså valgt ut etter innhold, eller pertinens. Selv om Norge frasa seg retten til å kreve flere arkivoverføringer i 1851, var arkivspørsmålet fortsatt levende. Først i 1999 kom avslutningen i form av en omfattende mikrofilming av materiale som har forskningmessig interesse for begge land.¹ Den norsk-svenske arkivsaken er mindre kjent, og mindre omfattende, men ikke mindre interessant. Den fikk sin avslutning i 1952.

Bortsett fra en avtale fra 1906, om arkivene ved de tidligere felles utenriksstasjonene, basert på administrative behov,² var det ved unionsoppløsningen ikke bestemt noe om arkiv. I det felles utenriksdepartementet fantes det imidlertid dokumenter som Norge ønsket overlevert. Det gjaldt særlig to kart over Norges grense i nord, men nordmennene ønsket også utlevering av alle originale traktater mellom Norge og andre land.

Denne artikkelen er en del av et større arbeid om den norsk-svenske arkivsaken. Her presenteres den første fasen av historien, som særlig dreier seg om kartene. Den går frem til ca. 1910.

Kartenes tilblivelse

Stridigheter mellom norske og russiske samer og gjensidige beskyldninger om overgrep på begynnelsen av 1820-tallet førte til at fellesområdet i nord mellom Norge og Russland ble besluttet delt. Etter oppdrag laget oberst Spørck på vegne av den norske regjeringen og oberstløytnant Galamine fra

---

¹ A. Nakken: *Sentraladministrasjonen i København og sentralorganer i Norge 1660-1814*. Riksarkivaren skriftserie 9, Oslo 2000, s. 128-130.

² Deklaratoriske noter av 27. april 1906, se Norges Overenskomster med fremmede Stater 1904-1906, s. 64-66.

russisk side et grensekart sommeren 1825.³ Den 14. mai, eller 2. mai 1826 etter russisk tidsregning, undertegnet kongen av Sverige og Norge og keiseren av Russland en grensekonvensjon i St. Petersburg. Grenselinjen skulle gåes opp og grensemerkene føres opp samme sommer.

Denne gangen var oberstløytnant Mejlænder utvalgt fra norsk side, Galamine var fortsatt med fra russisk side. I begynnelsen av august 1826 skrev Mejlænder til Finansdepartementet⁴ og fortalte hvor langt grensereguleringen mot Russland var kommet, og at alle kommissærene ville reise tilbake over St. Petersburg. Der ble de to kartene over grenserøysene 349-363 (den nye grensen mot det daværende Russland, heretter kalt kart nr. 1) og 343-349 (den nye grensen mot en del av storhertugdømmet Finland, heretter kalt kart nr. 2) tegnet ferdig.⁵ Den 9. september meddelte Mejlænder Finansdepartementet at han samme dag oversendte kart og rapporter over sommerens arbeid til Hans Excellence Grev Wetterstedt, utenriksministeren, og videre at han aktet å sende inn et ytterligere eksemplar til den norske regjeringen i Christiania. Foreløpig ville han holde det tilbake fordi den svenske utsendingen i St. Petersburg, general Palmstierna, kanskje hadde spørsmål som det ville være vanskelig å svare på uten kartet. En ytterligere grunn var at han ikke hadde lyst til å sende begge kartene med samme postforsendelse.⁶ Et kjernepunkt i den striden som kom til å oppstå senere mellom Norge og Sverige, var om disse siste kartene noensinne ble sendt til Christiania.

Den 10. oktober behandlet statsrådet i Stockholm saken. Mejlænders skrivelse med protokoller, rapporter og kart angående grensereguleringen av de tidligere såkalte fellesdistrikter ble etter kongelig resolusjon sendt til den norske regjeringen for å anmeldes for kongen. I skrivelsen fra Utenriksdepartementet ble Finansdepartementet bedt om å returnere de originale

---

³ Carte topographique des districts communs entre la Norvège et la Russie avec un projet de délimitation l'An 1825. Kartet har nå reg. nr. GA 162 i NRAs kartsamling.

⁴ Indrekontoret, kontor D i Finansdepartementet, senere lagt til Indredepartementet da dette ble opprettet i 1846, var det første administrative organet for en norsk utenriks-tjeneste etter 1814. Henvisningene til journalnumre i Finansdepartementet baserer seg på et notat utarbeidet av arkivar Eivind Jerve i Riksarkivet i 1929. Notatet finnes blant annet i NRA Utenriksdepartementet, eske 9161, dossier 47 C 14.

⁵ Grensen frem til og med røys 342 var gått opp som følge av Strømstadtraktaten av 1751, som regulerte grensen mellom Danmark/Norge og Sverige/Finland.

⁶ NRA, Finansdepartementet, jnr. 897/1826 D.

kartene, slik at de kunne bilegges originalkonvensjonen.⁷ Det ble eksplisitt henvist til Mejlænders intensjon om å sende inn ytterligere et eksemplar av kartene direkte til Norge.

Utpå høstparten i 1826 begynte planleggingen av arbeidet med resten av grenseoppgangen mot storhertugdømmet Finland, denne gangen gjaldt det ettersyn av den gamle grensen fra røys nr. 294-343. I brev fra St. Petersburg datert 30./18. september 1826 foreslo Mejlænder hvordan grenselinjen kunne gåes opp, og hvordan de forfalne grenserøysene kunne settes i stand.⁸ Den 26. april 1827 ble Mejlænder igjen utkommandert, nå for å gå opp den gamle riksgrensen og sørge for istandsettelse av grenserøysene.

I løpet av sommeren 1827 ble feltarbeidet unnagjort. Deretter reiste kommissærene ned Tornedalen og videre mot Åbo. Planen var å gjøre ferdig kart og rapporter der, men en stor brann i Åbo forhindret dem fra å bli helt ferdige. Mejlænder skrev til Finansdepartementet fra Stockholm, og varslet om at arbeidet ble to uker forsinket. Mens han gjorde seg ferdig i Stockholm, arbeidet de russiske offiserene videre med sin del i Helsingfors. Mejlænder hadde sendt et eksemplar av kart og protokoll med de russiske offiserene til Palmstierna i St. Petersburg, slik at han skulle være orientert når de russiske offiserene avleverte sine arbeider til den russiske regjering. Videre skulle han i løpet av de nærmeste dagene avlevere det andre eksemplaret av kart og protokoll til Utenriksdepartementet, mens det tredje eksemplaret tok han selv med til Christiania.⁹ Dette kartet kom frem og ble journalført i god orden. Som bilag til brevet fulgte protokoll over den gamle grensen, det vil si over grenserøysene 294-343, mellom Norge og storhertugdømmet Finland, datert 7. september/26. august 1827, samt grensekart (heretter kalt kart nr. 3).¹⁰

Kartene i tiden frem til unionsoppløsningen

I 1885 reiste det seg et spørsmål om en norsk ingeniør hadde hugget ved på russisk side av grensen. Det omstridte området var Holmfossøya (Suolo-

⁷ NRA, Finansdepartementet, jnr. 970/1826 D. Skrivelsen er ikke funnet i Finansdepartementets arkiv, men som konsept i Utenriksdepartementets arkiv i Stockholm.

⁸ NRA, Finansdepartementet, jnr. 1018/1826 D. Skrivelsen mangler i Finansdepartementets arkiv.

⁹ NRA, Finansdepartementet, jnr. 912/1827 D.

¹⁰ Kartet fra 1827 har nå reg. nr. GA 161 i NRAs kartsamling.

Konschk) i Pasvikelva. Utenriksdepartementet trengte kartene for å utrede saken, og de ble da krevd tilbake fra Norge. Indredepartementet, som siden 1846 hadde overtatt det som var av utenriksaker fra Finansdepartementet, sendte kart nr. 1 forholdsvis raskt. Det andre kartet var ikke i departementet. Etter hvert viste det seg at kartet fantes i det norske Riksarkivet. Det var kommet dit med en avlevering i 1872. Samtidig var også kartet fra 1827, kart nr. 3, avlevert.

Riksarkivar Birkeland stilte ved oversendelsen til Indredepartementet spørsmål om kartene virkelig tilhørte Utenriksdepartementet. På det ene av kartene (kart nr. 3) fant han en påtegning på baksiden som viste at kartet hadde tilhørt Finansdepartementet med journalnummer 912/1827 D. På det andre kartet fant Birkeland ingen lignende påtegning, men han mente at det kunne skyldes at kartet senere var oppklebet på mørkt papir. Det ser ikke ut til at Indredepartementet gjorde noe i forhold til Birkelands kommentar, det nøyde seg med å be Riksarkivet sende kart nr. 2 til Utenriksdepartementet. Det ble gjort i oktober 1887.

I 1894 ble kartene igjen sendt til Norge for avfotografering ved Den geografiske oppmåling. Kartene ble returnert til Sverige den 22. mars 1894. Den 16. mai 1896 ble kartene på nytt etterspurt av Indredepartementet. Men nå ønsket ikke svenskene å sende originaler, de sendte i stedet fotografiske kopier. Det ble i 1880- og 1890-årene sendt flere kopier av kart over grensen mot Russland fra Stockholm til Kristiania.

Hvor skulle originale traktater som bare angikk Norge, ligge?

Når svenskene vegret seg for å sende originaler, hang det sannsynligvis generelt sammen med tilspissingen av unionskonflikten fra midten av 1890-årene og spesielt med et annet prinsipielt spørsmål. Det gjaldt hvor originale traktater som bare angikk Norge, skulle befinne seg. Etter å ha bedt om å få låne noen traktater tidligere, sendte statsråd Birch-Reichenwald i Indredepartementet den 30. juli 1895 et brev til Utenriksdepartementet hvor han argumenterte prinsipielt for det riktige i at traktater som bare angikk Norge, burde bero i Norge i original.¹¹

---

¹¹ Det var fra 1893 et ønske fra den norske regjeringen om å samordne de enkelte fagdepartementenes behandling av traktater og konvensjoner med andre land. En egen utenriksavdeling ble først etablert sommeren 1899, jf. Ole Kolsrud: Norsk administrasjonshistorie, upublisert manus, under kapitlet om Indredepartementet.

Argumentet var at når overenskomster var avsluttet særskilt for Norge, var de utelukkende norske statsdokumenter. Birch-Reichenwald kunne også vise til tidligere praksis, hvor det ikke hadde vært noen innvendinger fra svensk hold. Hvis Utenriksdepartementet ikke gikk med på kravet om utlevering av originaltraktater, ville Indredepartementet fremme saken for Kongen i statsråd. Men hensyn til avskrifter, var de ikke bra nok; her forekom både kommafeil og ortografiske feil. Dette var problematisk når de skulle trykkes i Lovtidende.

I et memorandum datert 29. august samme år drøftet Utenriksdepartementet saken ut fra to synspunkter: Var det norske kravet berettiget, og var det praktisk? Når Utenriksdepartementet i Stockholm var det organet som hadde ansvar for forholdet til andre land, burde originaltraktatene ligge der. I utenriksaker hadde ingen utenlandsk regjering rett til å forbigå Utenriksdepartementet og henvende seg til noe annet departement, det være seg norsk eller svensk. Utenriksdepartementet var ansvarlig for forhandlinger med fremmede makter og for oppbevaring av originalene som dokumentasjon av sluttproduktet.

Indredepartementets ønske var også upraktisk. De fremmede lands sendemenn befant seg i Stockholm og måtte ved behov kunne få se originaldokumenter om avtaler sluttet med deres egne regjeringer. Den siste tidens praksis med at originalene var sendt snart til det ene, snart til det andre norske departementet, kunne føre til ubehagelige og upassende situasjoner. Sikkerhet for trykning i Lovtidende kunne uten problem oppnås ved hjelp av Statsrådsavdelingen i Stockholm, som hadde fri tilgang til originalaktene i Utenriksdepartementets arkiv.

Utenriksdepartementet mente at det som Indredepartementet kalte gammel hevd, var en ny praksis siden slutten av 1891, altså fra samme tid som traktater med likelydende innhold ble sluttet særskilt for Sverige og Norge. Memorandumet konkluderte med at det norske kravet var prinsipielt uberettiget, upraktisk og uten å være grunnet i noe virkelig behov. Det kunne medføre ubehag og vansker. Det som hadde skjedd de siste årene, kunne ikke rettferdiggjøre at man fortsatte på en vei som ikke var den rette. Denne korrespondansen fortsatte helt frem til unionsoppløsningen. Noe av det siste nordmennene bad om, var å få en uttømmende oversikt over alle

traktater som gjaldt særnorske forhold som befant seg i Utenriksdepartementet i Stockholm. Denne ble utarbeidet fra svensk side, men ikke sendt.¹²

Kartene i tiden rett før unionsoppløsningen

En ny norsk kartoffensiv ble innledet med et brev fra Handelsdepartementet, som siden 1903 hadde overtatt Indredepartementets utenriksaker, til Utenriksdepartementet i Stockholm den 8. november 1904. Det ble bedt om at de to kartene som tidligere var oversendt Utenriksdepartementet til oppbevaring, nå måtte returneres, fordi de formentlig burde oppbevares i Norge. Oppfordringen ble ikke imøtekommet.¹³

Jeg har ikke funnet noe skriftlig konsept til avslag fra Utenriksdepartementet i Stockholm, men det finnes et internt V.P.M. (Vördsamt Pro Memoria) der den daværende andreakvivaren Carl Sandgren i begynnelsen av desember 1904 gjorde rede for kartenes historie slik det så ut fra svensk side.¹⁴

Etter Sandgrens mening var det i sin tid blitt utferdiget tre protokoller og tre kart for hver av de tre grensestrekningene. Ett sett var beregnet for den russiske siden, ett for det felles Utenriksdepartementet og ett for den norske regjeringen. Mejlænders oppdrag gikk blant annet ut på å sende kart både til Norge og Sverige. Kartene 1 og 2 var opprinnelig lånt ut til Norge fra Utenriksdepartementet. Videre mente han at de sannsynligvis var levert tilbake, men at to av kartene, kart nr. 1 og nr. 2, senere var utlånt igjen til Norge, muligens i 1860, i forbindelse med en undersøkelse om øya Varaka. På norsk side mente man at den norske regjeringen aldri hadde fått noen andre kart enn dem som var oversendt fra det felles utenriksministerium. Det fantes ikke spor av kartene i Finansdepartementet, som ville ha vært den rette instansen. Som ytterligere støtte for sitt syn mente nordmennene at de uansett hadde en slags hevd på kartene ved at de hadde vært i Norge helt fra 1826 til 1885. De bestred at kartene hadde vært tilbake i Sverige i mellomtiden fordi det ikke fantes noen dokumentasjon på det.

---

¹² SRA, Utrikesdepartementet 1902 års dossiersystem, vol. 216, Grupp 4, Avd. D, Mål 8.

¹³ Dette er tilføyd den 8.8.1905 med hånd på brevkopien i det norske utenriksdepartementets arkiv, NRA, Utenriksdepartementet, eske 4989, dossier P5 AI 14/06, bd. I, s. 15.

¹⁴ SRA, Utrikesdepartementet 1902 års dossiersystem, vol. 239, Grupp 4, Avd. M, Mål 15.

Det ser ikke ut til at det fra svensk side ble gjort noe mer med dette PMet, og heller ikke noe mer med det mer generelle spørsmålet om hvor originalene til traktater som angikk Norge, skulle bero. Den norske handelsministeren, statsråd Benjamin Vogt¹⁵, bad medlem av statsrådsavdelingen i Stockholm, Sigurd Ibsen, om å ta opp saken. Ibsen anmodet utenriksminister Grev Gyldenstolpe den 21. januar 1905 om et møte i Utenriksdepartementet for å konferere om saken, men det finnes ikke noe belegg for at møtet faktisk fant sted.¹⁶

Kartene etter unionsoppløsningen

Fornytt norsk henvendelse

10. juni 1905 minnet konstituert riksarkivar Thomle Handelsdepartementet om kartet som i sin tid var utlånt fra Riksarkivet til Indredepartementet (han måtte mene det som gikk til Utenriksdepartementet).¹⁷ Et internt PM fra Handelsdepartementet den 30. juni konkluderte med at man stilte saken i bero da det for tiden ikke kunne gjøres noe. Den 8. november 1906 purret riksarkivar Ebbe Hertzberg Utenriksdepartementet. Utenriksminister Jørgen Løvland skrev en hastehenvendelse til legasjonen i Stockholm. Der var Benjamin Vogt, den tidligere handelsministeren, i mellomtiden blitt Norges sendemann. Vogt ble bedt om å ta saken opp med det svenske Utenriksdepartementet.¹⁸

Den svenske riksarkivaren trekkes inn

Det svenske utenriksdepartementet kontaktet den 26. januar 1907 den svenske riksarkivaren Emil Hildebrand for å høre om det fra arkivsynspunkt var noe å innvende mot at de to kartene kunne overleveres til den norske ministeren i Stockholm.

Allerede fire dager etter hadde Hildebrand svaret klart. Han fastslo i sitt brev til departementet at begge kartene som var etterspurt, samt et tredje som det ikke var bedt om, hørte til tre protokoller, de to første datert i

---

¹⁵ Paul Benjamin Vogt var med i Hagerups regjering som medlem av statsrådsavdelingen i Stockholm og overtok 1.9.1904 Handeldepartementet. Vogt var en av de norske delegerte i Karlstad og den første norske sendemannen til Sverige.

¹⁶ SRA, Utenriksdepartementet 1902 års dossiersystem, vol. 216, Grupp 4, Avd. D, Mål 8.

¹⁷ NRA, Utenriksdepartementet, eske 4989, dossier P5 AI 14/06, bd. I, s. 17.

¹⁸ NRA, Utenriksdepartementet, eske 4989, dossier P5 AI 14/06, bd. I, s. 23-27.

Arkangelsk 28./12. august 1826 og det tredje Åbo 7. september/ 26. august 1827. Disse protokollene var igjen konsekvenser av grensekonvensjonen av 14./2. mai 1826, slik det var beskrevet i Rydbergs verk om Sverige-Norges Traktater I, s. 307 ff.

Hildebrand mente at det ut fra et arkivsynspunkt for det første måtte anses å være forkastelig å beholde ett kart, men å levere to. De tre kartene angikk en sammenhengende rekkefølge av grenserøyser. For det andre stred det mot rasjonelle arkivprinsipper å skille kartene fra protokollene, som de tilhørte, og videre protokollene fra konvensjonen som de sluttet seg til. Hvis noen utlevering skulle finne sted, måtte det gjelde ikke bare kartene, men også protokollene og konvensjonen. Men igjen, - å utlevere *en* konvensjon eller traktat som bare gjaldt Norge, og ikke alle, ville være inkonsekvent og stride mot dagjeldende arkivprinsipper.¹⁹ En fullstendig utlevering av arkiv kunne heller ikke motiveres fra et arkivsynspunkt fordi de forente rikenes utenrikspolitikk ble skjøttet av den svenske utenriksministeren. Når det var slik, måtte det arkivet som etter hvert ble dannet under hans forvaltning, deriblant traktater som bare gjaldt Norge, høre til det svenske utenriksdepartementet. Hele arkivet var resultat av det svenske utenriksdepartementets virksomhet og vitnet om en pågående og i dette tilfellet til og med en avsluttet utvikling. Det måtte "orubbat förvaras" i Sverige. Til arkivsynspunktet sluttet det seg med andre ord også et historisk synspunkt. Ingen av synspunktene tilsa utlevering, særlig når bekreftede kopier kunne oppfylle alle rimelige krav hos den andre parten.²⁰

Svensk kongelig resolusjon: Arkivene "skole i Sverige orubbat bibehållas"
Det svenske utenriksdepartementet handlet raskt, og foredrog den 1. februar for kongen en innstilling basert på det prinsipielle innholdet i riksarkivar Hildebrands brev. Og kongen resolverte

"att såväl ur arkivalsk som historisk synspunkt anses nödvändigt, att alla de under Norges förening med Sverige för Norge särskilte avslutade traktater och andra öfverenskommelser jämte tillhörande kartor och andre bilagor, hvilka nu i utrikesdepartementets arkiv förvaras, för framtiden skole i Sverige orubbat

¹⁹ Disse prinsippene er fortsatt god arkivlære.

²⁰ SRA, Utrikesdepartementet 1902 års dossiersystem, vol. 239, Grupp 4, Avd. M, Mål 15. Hildebrands brev er datert 30. jan. 1907. I Sverige fikk proveniensprinsippet sitt gjennombrudd i 1903, jf. Nils Nilsson: *Arkivkunnskap*, 1973, s. 17. I Norge skjedde dette mer gradvis under Hertzbergs etterfølger Kristian Koren, jf. Andres Svalestuen: "Proveniensprinsippet gjennombrudd i Norge og litt om ordningen av Kirke departementets arkiv frem til 1960" i *Norsk Arkivforum* nr. 5, 1985.

bibehållas, samt att beträffande de nu ifrågavarande kartorna ministern måtte bemyndiges att till norske ministern afgiva svar i öfverenstämmade härmed”.

Den 15. februar 1907 ble svaret meddelt den norske ministeren, som tre dager etter underrettet departementet. Den svenske utenriksledelsen og arkivverket var raske og handlekraftige for å få en prinsipiell avgjørelse på høyeste hold.

Norsk motstand

Kort tid etter at det norske utenriksdepartementet var blitt kjent med den svenske kongelige resolusjonen, hadde utenriksminister Jørgen Løvland hatt et møte med minister Günther, den svenske sendemannen i Kristiania, om kartene. I departementet gikk sekretær Arnold Ræstad²¹ i et PM datert den 12. mars 1907 nøyere gjennom den svenske argumentasjonen. Fra svensk side hadde man hevdet at kartene var bilag til grensekonvensjonen av 14. mai 1826. Nordmennene hevdet at kartene stod i samme klasse som øvrige kart som var tatt opp under grenserydninger i Norge, og som befant seg i Norge. Som eksempler nevnes det kartet som Mejlænder og Galamine hadde laget i 1827, her befant det seg for øvrig også en original i Sverige, og videre andre kart som var tegnet i 1846 og 1896-7. De to omstridte kartene hadde med sikkerhet vært i Norge ved grenserydninger i 1846 og 1871. De hadde blitt utlevert til Utenriksdepartementet i 1886 til bruk i den konkrete saken om vedhogsten på Holmfossøya (Suolo Konschk), men det var ingen grunn til at disse kartene, noe mer enn de andre grenserydningskartene, skulle befinne seg i Sverige. Det traktatfestede kartet, altså ikke det som ble laget som oppfølging av traktatens bestemmelser, var laget av Spörck og Galamine i 1825, og det berodde i Norge.²²

Svaret på det norske PMet som hevdet at de to kartene som alle andre grenserydningskart burde ligge i Norge, kom i form at et PM²³ av Carl Sandgren, som i mellomtiden var blitt avdelingssjef for arkivavdelingen.²⁴

---

²¹ Arnold Ræstad var sekretær i Utenriksdepartementet 1906-10, utenriksredaktør i avisen "Tidens tegn" 1910-13, universitetsstipendiat i folkerett og handelspolitikk 1913-19. Dr. juris 1913 og utenriksminister i Blehrs andre ministerium 1921-22. Politisk hørte han til det radikale venstre.

²² NRA, Utenriksdepartementet, eske 4989, dossier P5 AI 14/06, bd. I, s. 31-42.

²³ Udatert avskrift i NRA, Utenriksdepartementet, eske 4989, dossier P5 AI 14/06, bd. I, s. 77-83. Ræstad har en påskrift datert 4. april 1907. Originalen var hos den svenske ministeren i Kristiania.

²⁴ Dette var en høy stilling i det svenske utenriksdepartementet. Stillingen kommer etter kabinettsekretæren på linje med kansliråd. I det hele er det tydelig at arkivet hadde en

Dels sammenfaller innholdet med hans interne PM fra 1904, men han tok også opp de siste norske innvendingene. Sandgren hevdet at selv om kartene ikke hørte til selve grensekonsvensjonen av 1826, var de utferdiget etter artikkel 4 i konsvensjonen. Ifølge denne skulle grensene revideres i årene 1826 og 1827. Kartene var bilag til protokoller som sluttet seg til konsvensjonen. Når det i det norske PMet ble hevdet at kartene stod i samme klasse som øvrige grenserydningskart, hvilke uten unntak forefantes i Norge, var det likevel slik at det også i svenske arkiv fantes originalkart fra 1827, samt originalen til kartet av Spørck og Galamine fra 1825.²⁵ Dette tydet på at hensikten var at også Norge skulle få eksemplarer av kartene fra 1826 og støtter hypotesen om at de kartene som nå befant seg i Sverige, var de kartene som i sin tid var avsett for Utenriksdepartementet. For grenserydningen i 1846 fantes riktignok ikke kart i det svenske Utenriksdepartementet, men ved grenserydningen i 1896-97 fantes det både originalprotokoller og originalkart.²⁶

Fra 6. mai 1907 foreligger nok et PM fra Ræstad. Det hadde hele tiden vært en uenighet om kartene hadde vært uavbrutt i Norge fra 1826 til 1886/87. Uenigheten bunnet i om en kapteinløytnant Heyerdahl hadde fått utlånt kartene i 1861 fra Utenriksdepartementet i Stockholm. Som grunn var det fra svensk side anført at man skulle holde i beredskap alt som Heyerdahl måtte trenge for sitt ærend, men disse kartene var ikke eksplisitt nevnt. Nå hadde Ræstad undersøkt i arkivene i Handelsdepartementet. Der hadde han funnet et uekspedert konsept til en skrivelse til Heyerdahl fra byråsjefen i Indrekontoret, datert mai 1861, hvor det het:

”Foruden de tvende Karter, De underhaanden har faaet af mig før, nemlig det originale, af Mejlænder og Galamine undertegnede Kart fra 1826 samt en Kartskitse, oversendes derhos”.

---

langt mer sentral stilling i det svenske enn det norske utenriksdepartementet. Selv om det norske utenriksdepartementet var det første som ansatte arkivarer med akademisk utdanning, sikkert etter mønster fra Sverige, og til tross for at arkivar Omang senere ble riksarkivar, fikk arkivet aldri den samme stillingen i det norske som i det svenske utenriksdepartementet.

²⁵ I en senere? håndskrevet tilføyelse heter det at han her baserte seg på (de feilaktige) norske påstander om at også Riksarkivet hadde en original.

²⁶ Sandgrens PM finnes i to avskrifter i NRA, Utenriksdepartementet, eske 4989, dossier P5 AI 14/06, bd. I, s. 45-51 og s. 77-83. Den er udatert, men det finnes en påtegning datert 4.4.1907 hvor det står at den er forfattet av Sandgren etter oppgave av den svenske minister i Kristiania.

Ræstad mener at kartet det siktes til, er kartet over røysene 349 til 363, altså det mot Arkhangelsk guvernement. Kartskissen var sannsynligvis laget av artilleriløytnant Wergeland i 1846 over den norske grense fra Jakobsvig til Tana elv.

Ræstad mente at det nå var godt gjort at kartet ble utlånt fra Norge i 1887. Hadde det vært utlånt fra Utenriksdepartementet i Stockholm i 1861 enten direkte til Indredepartementet eller gjennom Statsrådsavdelingen i Stockholm, måtte det ha etterlatt seg spor i noen av disse arkivene, men slike spor fantes ikke. Heyerdahl hadde dessuten bare hatt behov for det ene kartet. Det kunne derfor ikke forklare at begge kartene skulle være utlånt til Heyerdahl fra Utenriksdepartementet i Stockholm.

Ræstad tok også opp det svenske argumentet om at deres utenriksdepartement eide originalprotokoller og originalkart fra grenserydningen mellom Norge og Russland i 1896 og 1897, og at de derfor ved analogi skulle ha rett til tidligere materiale knyttet til grenserydning. Ved denne siste grenserydningen ble det oppsatt fire originalprotokoller, to for Norge og to for Russland, men av kartene ble det bare laget ett originaleksempel for hver part. Det norske originaleksempelret berodde i Norges geografiske oppmåling. Utenriksdepartementet i Stockholm hadde bare fått en fotografisk kopi uten at det i sin tid hadde foranlediget noen protest. Tvert om mente Ræstad at analogien med 1896-97 måtte være at det norske originaleksempelret skulle bero i Norge.²⁷

Situasjonen i Stockholm våren 1907

Våren 1907 var det også kontakt på det personlige planet i Sverige. Utenriksminister Løvland hadde pr. telefon bedt minister Vogt om å ta kontakt med den svenske utenriksministeren. Vogt skrev den 1. mars tilbake om en heller skarp meningsutveksling han hadde hatt med utenriksminister Trolle etter den svenske kongelige resolusjonen. Det hele hadde begynt med at minister Vogt hadde sagt at brevet fra det svenske Utenriksdepartementet hadde gitt ham personlig en pinlig overraskelse.

Trolle hadde henvist til den svenske riksarkivaren, Hildebrand, som mente at det var viktig av historiske og arkivmessige grunner å bevare i Sverige de dokumentene som belyste det svenske utenriksministeriums virksomhet.

---

²⁷ NRA, Utenriksdepartementet, eske 4989, dossier P5 AI 14/06, bd. I, mellom s. 98 og 99.

Dette er senere understreket med blyant i brevet, særlig er det satt en krøll under det *svenske*.

Trolle hadde videre anført at ved fredsslutninger kom man gjerne overens om overlevering av visse dokumenter. Det som ikke var eksplisitt avtalt, forble der det var. Og hvis Sverige skulle bli anklaget for sin ledelse av Norges utenriksaker, var det viktig at bevismaterialet var i Sverige. Her dreide det seg ikke bare om to kart, men om et prinsippsspørsmål som var forsømt løst i Karlstad. Dette er også understreket med rødt i Utenriksdepartementet. Noen stykkevis og delt løsning hadde Trolle sagt at det ikke kunne være tale om. Han hadde videre fremholdt at den svenske (igjen understreket i Utenriksdepartementet) nasjonalfølelse gav lite håp om å få til en generell avtale om utlevering av dokumenter i nær fremtid.

Vogt hadde innvendt at mens kartene bare hadde en riksarkivalisk interesse for Sverige, dreide det seg om originale beviser for Norges grenser,²⁸ med reell interesse for nordmennene. Det hadde etter Vogts mening ikke vært tid til å gå inn på disse spørsmålene i Karlstad. Norge hadde for det gode naboskapets skyld vært villig til nye forhandlinger i saker som hadde vært nøye forhandlet i Karlstad, for eksempel lappesaken.²⁹ Når Norge fortsatt var villig til å forhandle, kunne han ikke tvile på at det samme gjaldt fra svensk side. Bekreftede kopier måtte kunne duger for svenskene som historiske beviser. Ja, bare tanken om at det svenske utenriksdepartement skulle oppbevare alle dokumenter som kun angikk Norge, kunne ikke tolkes på annen måte enn som en offisiell svensk fornektelse av at Norge hadde hatt en jevnbyrdig stilling i unionen.

Samtalen endte med at Trolle skulle undersøke hvilke typer dokumenter det i tilfelle kunne bli tale om å overlevere til Norge. Bekreftede kopier og endog originaler, skulle i særlige tilfeller kunne lånes ut.³⁰

Vogt skrev på ny til Løvland den 19. mars fordi han via legasjonssekretæren hadde fått nyss om at utenriksministeren hadde ment at samtalen med Trolle kanskje ikke hadde vært så gunstig. Han var redd for at den hadde ført til en sterkere binding til det opprinnelige svenske standpunktet. Vogt mente tvert i mot at Trolle under samtalen med ham etter hvert hadde inntatt en vikende

²⁸ Her tok han for øvrig feil iflg. en senere margkommentar fra Utenriksdepartementet.

²⁹ Vogt kjente denne saken godt i det han var medlem av den norsk-svenske reinbeitekommissjonen.

³⁰ NRA, Utenriksdepartementet, eske 4989, dossier P5 AI 14/06, bd. I, s. 37-38.

holdning, men kunne ikke bygge noen forhåpning på det. Uansett bad han departementet utarbeide en oversikt over samtlige traktatdokumenter fra unionstiden som det kunne være aktuelt å begjære.³¹

Utenriksminister Løvland lagde selv et blyantkonsept, svaret ble renskrevet og sendt til minister Vogt i Stockholm den 20. mars. Løvland var avvisende til å utarbeide en slik oversikt. Da det ville være vanskelig å gjøre slike undersøkelser i de svenske arkivene for tiden, burde det utstå til svenskene fikk en riktigere oppfatning. Han ville heller satse på å få enkelte dokumenter som det viste seg å være bruk for. Han fikk også med at parallellt med Finland, Slesvig-Holstein, Elsass-Lothringen ikke kunne brukes, da Norge ikke hadde vært en provins eller en vasallstat som var avstått. Også før unionens oppløsning var Norge fullt ut berettiget til å besitte sine egne dokumenter.

En slik liste som Vogt etterlyste, var faktisk allerede utarbeidet i det svenske Utenriksdepartementet etter en norsk henvendelse før 1905, men listen ble aldri sendt. Det er således ikke utenkelig at det norske Utenriksdepartementet ville ha fått kopi av denne listen i 1907. En annen sak er om det ville ha ført frem med et krav på utlevering av disse traktatene.

Den 30. mars skrev minister Vogt tilbake. Han mente det ikke var mulig å be om enkelte dokumenter fordi avslaget på å utlevere grensekartene var besluttet i statsråd på grunn av den ”rigsarkivaliske” redegjørelse, som ville ha samme vekt i alle likeartede tilfeller. Det var ikke håp om å få utlevert enkelt dokumenter, det krevdes en endring av den kongelige resolusjonen.

Den norske riksarkivaren kobles inn

Utenriksdepartementet anmodet arkivar Krog Steffens om å undersøke i Riksarkivet om det fantes spor av at det hadde vært to sett kart i 1826, og om det kartet som var sendt til Norge i 1826, var kommet tilbake til det svenske Utenriksdepartementet før 1860.

Riksarkivar Ebbe Hertzberg sendte den 17. april 1907 et fyldig svar. Han hadde gjennomgått Finansdepartementets arkiver, funnet diverse journal-innførsler om saken, men ingen spor av at Mejlænder hadde sendt inn noe kart i 1826. Hertzberg konkluderte med at det bare hadde vært ett sett kart som først ble sendt til Utenriksdepartementet, så forelagt Kongen av den

---

³¹ NRA, Utenriksdepartementet, eske 4989, dossier P5 AI 14/06, bd. I, s. 43.

norske statsminister, som i sin tur avgjorde at de skulle tilstilles den norske regjeringen. Mejlænders forutsetning om at kartene skulle være i Utenriksdepartementet, kunne ikke ha mer vekt enn Kongens beslutning om at kartene skulle tilstilles den norske regjeringen, og kartene hadde vært i Norge helt frem til 1886/87.³² Sandbergs oppfatning om at kartene var i Sverige i 1860 måtte bero på en misforståelse, hevdet Hertzberg, kanskje var det forvekslet med kartet fra 1827 eller med Spørcks kart fra 1825. Hertzberg avsluttet brevet med følgende parentes:

”Men da denne Bestemmelse” (at kartene skulle tilstilles den norske regjeringen) ”synes at være afgiven paa lidet formel Maade, idet den overhovedet ikke nogetsteds kan sees protokollert, og da samtidig det svenske Udenrigsministerium paa sin Side fastholder Rigtigheden af den Betragtning, at Karterne som oprindelige Bilag til Protokollerne af 1826 bør opbevares sammen med disse, vil formentlig fortsat Reklamation fra Norge paa det anførte Grundlag ikke føre til noget, hvorfor Rigsarkivaren efter det nu oplyste maa anse det tilraadeligst og værdigst at lade Sagen i dens nuværende Form falde. Et helt andet Spørgsmaal er det selvfølgelig, hvorvidt der ikke, naar gunstig Leilighet indtræder, bør aabnes Underhandlinger med Sverige om Udlevering til Norge af samtlige de dette Rige udelukkede vedrørende Arkivalia i det svenske Udenrigsministeriums Arkiv og deriblandt ikke mindst de Sverige overhovedet ikke vedkommende Protokoller, Dokumenter og Karter angaaende Grændseforholdene mellom Norge og Russland-Finland.”³³

Utenriksdepartementet likte ikke innholdet i denne siste parentes. Det hadde til hensikt å bruke Riksarkivarens uttalelse overfor svenskene, derfor ble Hertzberg bedt om å sende inn uttalelsen uten den siste parentes. Hertzberg gjorde som han fikk beskjed om, men føyde til i følgebrevet til departementet at han fortsatt var av den samme mening.

Saken stilles foreløpig i bero

I brev av 5. juni 1907 til legasjonen i Stockholm ble saken stilt i bero. Riksarkivarens forkortede uttalelse ble oversendt. Minister Vogt ble bedt om å underrette den svenske utenriksministeren om at saken fra norsk side for tiden ikke ville forfølges, men at den norske regjeringen forbeholdt seg retten til ikke bare å ta opp spørsmålet om utlevering av de to kartene fra

³² Hertzberg skrev at kartene ble avlevert til Riksarkivet i 1872, kart nr. 1 (grenserøys 349-63) fikk katalognummer 2f og kart nr. 2 (grenserøys 343-349) fikk nr. 1g. Det siste stemmer, men kart nr. 1 ble ikke avleverert i 1872. Det ble sendt direkte fra Indredepartementet til Stockholm i 1886. Katalognummer 2f må ha blitt satt på en kopi i påvente på at det originale kartet skulle komme tilbake fra Stockholm.

³³ NRA, Utenriksdepartementet, eske 4989, dossier P5 AI 14/06, bd. I, s. 57-65.

1826, men overhodet alle dokumenter som utelukkende vedrørte Norge i svenske arkiver, ved en senere anledning. Også Riksarkivaren fikk beskjed om at saken foreløpig ble stilt i bero.

Den 7. juni informerte minister Vogt utenriksminister Trolle om den norske regjeringens holdning. Allerede den 21. juni var den svenske reaksjonen klar. Utenriksminister Trolle hadde under en samtale tatt opp saken. Hva mente Norge med å forbeholde seg retten til å kreve kartene tilbake i et offisielt brev når Sverige offisielt hadde motsatt seg kravet? De prinsipielle grunner som lå til grunn for kongens beslutning, måtte man da respektere. Hvordan skulle man senere kunne ta opp denne saken som allerede var avgjort av kongen? Sverige måtte gi et klart svar på skrivelsen av 7. juni.

Vogt fortalte om hvordan han i den utførlige samtalen som utspant seg mellom ham selv og Trolle, hadde anstrengt seg for å unngå at Sveriges holdning skulle låses for fremtiden. Han hadde så vel tatt opp det han mente talte for Norges utvilsomme rett i spørsmålet om kartene, og forsikret om at Norges forbehold om å ta opp spørsmålet senere på ingen måte gjorde det nødvendig at Sverige spikret fast en oppfatning som umuliggjorde en ordning i fremtiden. Vogt minnet ham dessuten om deres tidligere samtale om at det i hvert fall ikke ville nytte å få overlevert arkiver i bruddstykker. Trolle henviste imidlertid til det offisielle brevet av 15. februar, og mente at om Tyskland hadde avslått et svensk krav, ville man ikke prøvd å ta det opp på ny! Enden på samtalen ble imidlertid at Trolle skulle finne en forsiktig form på sitt svar. Vogt var ikke beroliget med dette, i det han mente at hr. Trolle fortjente mer ros for sin personlige rimelige oppfatning enn for sin fasthet og styrke.

Den svenske regjeringen holdt fast ved sitt i brev av 2. juli. Saken med de to grensekartene ble ansett som avsluttet, og alt som fantes i Sverige av traktater med kart og andre bilag, ”för framtiden skola i Sverige orubbade bibehållas.”³⁴

Så svært lenge hadde Utenriksdepartementet ikke tenkt å la saken ligge. Nå var linjen mer i retning av å hevde den prinsipielle retten til traktatdokumenter generelt, og ikke primært de to kartene. I et pm av 13. juli 1907 viste Ræstad til Handelsdepartementets anmodning fra 1903 til Utenriksdepartementet i Stockholm om å få en fortegnelse over originale

---

³⁴ NRA, Utenriksdepartementet, eske 4989, dossier P5 AI 14/06, bd. I, s. 115.

overenskomster mellom Norge og fremmede land, og noterte at henvendelsen aldri var blitt besvart. I 1903 var det videre utarbeidet en fortegnelse over de originale traktatdokumentene som fantes i Norge. Når traktatsamlingen ved 3. kontor i Utenriksdepartementet var ferdig, kunne man få en oversikt over de gjeldende traktater som fantes i Sverige.

Ræstad foreslo at saken skulle fremlegges i begynnelsen av 1908 slik at man kunne overveie om det skulle utarbeides en slik oversikt og sende den til Stockholm for å sammenholde den med originaldokumenter i det svenske utenriksdepartementet.

En overraskende vending

Mens Ræstad forberedte neste utspill i saken mot svenskene, dukket noe ganske uventet opp. Et brev fra Utenriksdepartementet til Herr Distriktsingeniøren for Trondhjemske Kommandodistrikt, datert lille julaften 1909 åpner slik:

”Dette departementet har bragt i erfaring, at Dr. Rolf Thommessen³⁵ under studier i Distriktsingeniørarkivet i Trondhjem i indeværende maaned er blitt oppmerksom paa to der oppbevarede grensekarter for det nordlige Norge, undertegnet av den norske kommissær Mejlænder og av den russiske kommissær Galamin ved opgangen av den norsk-russiske grænse i aaret 1826.”

Utenriksdepartementet ønsket opplysning om kartene, og bad om at de ble sendt til departementet, hvor de rettelig hørte hjemme. De ønsket også opplysninger om hvordan kartene var kommet til distriktsingeniøren for om mulig å etterspore andre savnede dokumenter. Saken måtte gis fortrolig behandling siden det hadde vært ført en korrespondanse med den svenske regjering om kartene.

De to kartene ankom departementet kort tid etter, og Rolf Thommessen fikk takkebrev. Det viste seg virkelig å være de to ettersøkte kartene. Det var ikke tvil om at det var originaler. Distriktsingeniøren visste ikke hvordan kartene var kommet til hans arkiv fordi de eldre arkivsakene var sendt til Riksarkivet. Han mente imidlertid at siden det militære ingeniørvesen for Finnmark lå under ingeniørdetachmentet i Trondhjem inntil 1903, hadde

---

³⁵ Rolf Thommessen var kunsthistoriker og fra 1910 redaksjonsmedarbeider i farens avis ”Tidens tegn”, hvor også Ræstad var engasjert fra 1910. Rolf Thommessen ble senere redaktør samme sted.

kartene rimeligvis vært deponert der for at man skulle ha dem for hånden nordafjells.

Altså hadde svenskene hatt rett i at det foruten det russiske eksemplar, var laget to eksemplarer, hvorav det ene var kommet til Norge. De innkomne kartene var påført Finansdepartementets journalnr. 1018 D for 1826. Dette journalnummeret er blant dem det er referert til tidligere i saken om kartene. Problemet var at i journalen stod det bare om en skrivelse av 30./18. september 1826 fra Mejlænder, som meddelte på hvilken måte grenselinjen mot Russland kunne oppgå og røysene settes i stand, og denne skrivelsen var ikke å finne i Finansdepartementets arkiv i Riksarkivet. Ved nærmere ettersyn stod det også 4 B i journalen, som må bety at det lå fire bilag med skrivelsen, sannsynligvis de to kartene og de to protokollene. Dette var ikke notert tidligere, men uansett fantes intet i journalsakene under nr. 1018. Det er, når man ikke vet det, heller ikke så opplagt at kartene og protokollene fra 1826 skulle ligge ved en skrivelse som gjaldt hvordan grensene kunne oppgå i 1827. Det eneste sporet var 4 B. Det ser ikke ut til at svenskene noensinne ble informert om funnet.

Kartene ble avlevert fra Utenriksdepartementet til Riksarkivet den 3. februar 1910.³⁶ Ved samme anledning ble Riksarkivet bedt om å undersøke om protokollene skulle finnes blant de eldre arkivsakene fra Trondhjemske distriktsingeniørarkiv, samt prøve å finne ut hvordan kartene kom til dette arkivet, eventuelt annet som kunne være av interesse for saken.

I en intern anmerkning skrev sekretær Eivind Blehr³⁷, at han ikke regnet med at Riksarkivet ville ta seg betalt for denne undersøkelsen. Det ville være urimelig, men hvis så var, fikk han selv, eller helst arkivaren i Utenriksdepartementet, Karl Hammer, foreta arkivundersøkelser selv.

Fra Riksarkivet innlöp svar etter to dager, uten regning. Det fantes ingen protokoller i arkivet etter Trondhjems distriktsingeniør, og det var umulig å si hvordan kartene hadde havnet der. Formodentlig var det skjedd under hånden som et privat utlån e.l.

---

³⁶ Kart nr. 1, røysene 349-363, har reg. nr. GA 217, kart nr. 2, røysene 343-346, har reg. nr. GA 216 i NRAs kartsamling.

³⁷ Senere handelsminister i Quislings regjering.

Sluttkommentarer

Grenseoppgangen i nord forløp konfliktfritt, og grensen har senere ligget fast, til tross for visse ekspansjonsplaner fra norsk side rundt 1920³⁸. Derimot var eiendomsretten til kartene spesielt, og til traktatene mer generelt, omstridt. Norge hadde, ulikt fra foreningstiden med Danmark, en selvstendig stilling i unionen med Sverige. Utenriksdepartementet var det eneste fellesdepartementet. Arkivspørsmålet var ikke så omfangsrikt i 1905 som i 1814. Det kan være en grunn til at det ikke ble noen avtale om det i Karlstad, men vel så viktig var det at Sverige, i motsetning til Danmark, ikke hadde tapt noen krig hvor seierherren kunne diktere bestemmelser om utlevering av arkiver.

Konflikten ble i første rekke håndtert av de to landenes utenriksdepartementer og deres respektive sendemenn. Riksarkivarene ble forespurt, og deres uttalelser ble brukt, særlig gjaldt det fra svensk side. Det er verdt å merke seg at den svenske riksarkivaren argumenterte prinsipielt i forhold til det nokså nye proveniensprinsippet, det vil si vekt på arkivets opphav. Det passet også godt til den svenske politikken. Den norske riksarkivaren helte mer mot pertinensprinsippet, arkivets innhold, men uten å referere til noe prinsipp i det hele tatt. De ulike arkivteoretiske prinsippene var ikke med fra begynnelsen av i den dansk-norske arkivsaken. Noen direkte kontakt mellom de to landenes riksarkivarer finnes det ikke spor av i tiden rundt 1905. Den norske riksarkivaren fikk ikke se den svenske riksarkivarens uttalelse eller vice versa.

Svenskene stod sterkest, arkivene befant seg fysisk i Stockholm, og de kunne argumentere trygt med bakgrunn i en solid arkivtradisjon og proveniensprinsippet, nordmennene stod svakest. Deres sterke nasjonale følelser var ikke egnet til å bevege svenskene. Arkivspørsmålet viser til fulle den gjensidige sårheten og avvisningen i forholdet mellom det offisielle Norge og Sverige.

Det ble stille i saken frem til 1922. Dels hang det sammen med det kontante avslaget fra svensk side i form av den kongelige resolusjonen, dels må funnet av kartene i Trondhjem ha virket som en demper på engasjementet i å drive inn arkivsaker mer generelt fra Sverige. Det viste seg vel også at i det daglige arbeidet klarte man seg godt med det man hadde av dokumenter.

---

³⁸ Knut Einar Eriksen og Einar Niemi: *Den finske fare. Sikkerhetsproblemer og minoritetspolitikk i nord 1860-1940*, Tromsø 1981, s. 155-178.

Da spørsmålet om traktatene ble reist igjen i mellomkrigstiden, var grensespørsmålet i nord aktuelt, og de nasjonale følelsene var fortsatt hete. Ingen løsning kom før etter den andre verdenskrigen. I 1951-52 ble en serie traktater overlevert fra Sverige til Norge under stor medieoppmerksomhet og stemning av nordisk forbrødring. Med traktatene kom også svenskenes eksemplarer av grensekartene. I det norske riksarkivet finnes det derfor i dag to originale sett av disse kartene.

”Kataloger – det er overhodet det stadig gjenvendende spørsmål”

Krava frå brukarane om betre arkivinformatjon ca. 1910-1980

Frå byrjinga av 1900-talet fram til om lag 1980 engasjerte både riks- og lokalhistorikarar seg sterkt i spørsmålet om korleis ein skulle gjera innhaldet i arkiva lettare tilgjengeleg. I det følgjande skal me relativt detaljert følgja denne kampen for betre arkivinformatjon frå det første norske historikar-møtet i 1910 fram til rundt 1980.¹

Katalogar og arkivlister no og før

Både arkivinstitusjonar og arkivskaparar treng å ha oversikt over det arkivmaterialet dei har ansvar for. Krav om utarbeiding av arkivlister er i Noreg no fastsett i *Forskrift om offentlege arkiv* frå 1999.² Ein arkivkatalog har fullstendige arkivlister vanlegvis på arkivstykknivå, men også ei innleiing med kort historikk om arkivskaparen med opplysningar om administrative endringar, utgreiing om korleis arkivet er bygd opp, opplysningar om eventuelle kassasjonar og vilkår for å bruka arkivsakene.³ I

¹ Sitatet i tittelen: Fr. Scheel: Våre arkiver og den lokalhistoriske forskning. Foredrag på det bygdehistoriske kursus i Opdal 1925. I: *Heimen* II, 1926, s. 18.

Temaet for denne artikkelen er tidlegare sporadisk handsama i Halvard Bjørkvik: Landslaget for bygde- og byhistorie. I: Halvard Bjørkvik mfl.: *Lokal historie i forskning og kulturarbeid gjennom 200 år* (1970) og i Egil Nysæter: Frå institusjon til paraplyorganisasjon. Landslaget for lokalhistorie 1970-1995. I: Egil Nysæter, Dagfinn Slettan, Harald Winge (red.): *I arbeid for lokalhistorie og kulturvern. Landslaget for lokalhistorie 75 år 1920-1995* (1995). Sjå også Harald Jørgensen: *Nordisk arkivkundskab nr. 7: Nordiske arkivers publikationsvirksomhed* (1978) s. 50-52; Andres A. Svaldestuen: [Norge]. Arkivinstitusjonenes publiseringspolitikk. I: *De 13 nordiska arkivdagarna 5-7.8.1981. Mötesrapport* (1982) s. 194-201; Andres A. Svaldestuen: Noen hovedlinjer i Riksarkivets historie 1817-1992. Administrasjon og organisasjon. I: *Arkivmagasinet* 2/1992 s. 25; Ola Bjerkås: Arkivene i forskning og kulturelt liv. I: *Rapporter til De 17. nordiske arkivdagene i Hamar 10.-13. august 1994* (1994) s. 103-104.

² *Forskrift om offentlege arkiv av 11. desember 1998 nr. 1193. I: Arkivlova med forskrifter. Utg. Kulturdepartementet 1999.*

³ Katalog er ikkje nemnt i Arkivforskrifta, jf. likevel omtale i Ivar Fønnes: *Arkivhåndboken for offentlig forvaltning* (2000) s. 293-294. Sjå også delkapittel 5.9 i Dag Mangset: *Pressens arkiver. En veiledning* (1994) s. 34-36 og under avsnittet

moderne norsk arkivterminologi vert no så å seia berre omgrepet 'katalog' brukt, medan tidlegare også 'registratur' vart ein del nytta.⁴

Alt i mellomalderen vart det laga lister over innhaldet i arkiv. Frå 1494 finst det eit "Registrum om the breffwe som ligge oppa Akersshws kronenn ere arørendes", som det skulle vera ein kopi av i Mariakyrkja i Oslo.⁵ Rundt 1600 skal det ha vore laga ei liste over ein del av arkivet på Akershus, og frå 1622 er det bevart eit register (Akershusregisteret 1622) over innhaldet av seks kister og to skrin med brev som då fanst same stad. Frå 1600-talet og framover vart det vanleg ved embetsmannskifte å setja opp designasjon eller registratur over arkivsaker som vart avleverte til den nye embetsmannen. I ei erklæring til kongen i 1732 skreiv stathaldar Rantzau om "det saakaldede Archiv" på Akershus slott at det var "ligere en Svinesti end et Archiv, Papirerne i Skarnet og i Fleng henkastet uden Orden og uden, saavidt endnu er funden, allerminde Registratur".⁶ Han fekk difor ein kommisjon til å utarbeida det såkalla Akershusregisteret av 1734. Også i 1792 vart det laga eit slikt register.⁷

Det var mellom anna denne arkivmassen frå "Rigs-Archivet", i tillegg til arkiv avleverte frå Danmark 1820-1822, som ved ordning og katalogisering vart gjort tilgjengeleg utover 1800-talet. Men hovudprinsippet var då som no – slik det går fram av instruksen for stiftsarkivaren i Trondhjem frå 1854 – at ved avlevering skulle arkivskaparane senda avleveringsliste saman med arkivsakene til arkivinstitusjonen. Arkivarens "væsentligste Arkivarbeide" skulle bestå i oppstilling av arkivsakene etter lista, gjennomgåing av arkivet med tanke på eventuelle manglar og anten i hovudregistranten "eller på løse, hensigtsmæssig ordnede Katalog-Sedler at antegne de Arkivalier, som

---

Samlingar og katalogar i Egil Nysæter: Registrering, innsamling og bevaring av kjeldemateriale, i Ivar G. Braaten, Birger Lindanger, Egil Nysæter (red.): *Handbok i historielagsarbeid* (1999) s. 140-141.

⁴ Ein diskusjon om desse omgrepa finst hos Atle Steinar Nilsen: Registratur, nøkkelen til bruk av arkiv. I: *Norsk arkivforum* nr. 2 (1980) s. 66-73.

⁵ *Diplomatariim Norvegicum VI*, nr. 619, s. 652-653.

⁶ M. Birkeland: *Om arkivvæsenets ordning samt indberetning og forslag 1878 vedkommende de til udgivelse af historiske kildekrifter bevilgede midler. En afbrudt begyndelse til Aarsberetninger fra Det norske Rigsarkiv*. Udgivet af Rigsarkivet (1879, 1934) s. 38-40.

⁷ Helge Kongsrud: Hovedtrekk av Riksarkivets bestandshistorie inntil 1817. I: *Arkivmagasinet* 2/1992 s. 10-11.

have mere end almindelig administrativ, historisk eller topografisk Betydning, og som ikke særskilt er antydede i de modtagne Fortegnelser”.⁸

Men som i dag: idealet var vanskeleg å leva opp til. Avleveringslistene var nesten aldri i ein slik stand at dei kunne tena som fullgode katalogar verken for arkivpersonalet eller brukarane. Med andre ord måtte det ofte mykje ordnings- og katalogiseringsarbeid til før arkiva var godt nok tilgjengelege. I instruksen for riksarkivaren frå 1904 heitte det at han skulle sjå etter ”at de i Arkiverne anbragte Sager er omhyggeligt ordnede og let tilgjængelige”. I dei tilsvarande instruksane for stiftsarkivarane i Bergen og Trondhjem vart det slått fast at ”Det er Arkivarens Hovedopgave at blive fuldstændig kjendt i sit Arkiv og gjøre det let tilgjængeligt ved Undersøgelser saavel af administrativ som af videnskabelig Art. Det er hans Pligt successive at gjennemgaa de forskjellige Dele af Arkivet i det enkelte samt at udarbeide nye og fuldstændige Registraturer over samme”.⁹

Opninga av arkiva – dei første krava om lett tilgjengelege katalogar

Det var i kjølvatnet av arkivlovgjeving under den franske revolusjon – dekreet av 7. september 1790 og lov av 7. messidor år II (25. juni 1794) – at arkiva rundt i Europa etter kvart vart allment tilgjengelege for både forskarar og folk flest.¹⁰ For Noreg sitt vedkomande hjalp i første omgang dei nye synspunkta på arkivtilgangen lite. Det skulle gå lang tid før det nye riksarkivet, som var formelt oppretta i 1817, men først kom skikkeleg i gang med arbeidet i 1835, hadde fått nokolunde orden og oversikt over arkivmassane. Først i riksarkivar Langes tid, 1845-1861, vart det grunnleggjande arbeidet med ordning av arkivet gjort.¹¹ Heller ikkje var det lett for publikum å nytta samlingane på Akershus, sjølv om arkivet var ope fem timar kvar dag. I 1852 er det opplyst at arkivet er så fullt at ”Arbejdspladsen i Contorværelserne, hvori alene Ild tør benyttes, er som Følge heraf efterhaanden blevet saa indskrænket, at det kun er med Vanskelighed, at en enkelt Fremmed her kan faae Plads til at benytte

⁸ Som note 6: s. 75.

⁹ Arkivarinstruksane frå 1904, sjå Jørgen H. Marthinsen: *Norske arkivbestemmelser 1817-1983* (1983) s. 19-23.

¹⁰ Nils Nilsson: *Arkivkunskap* (1973) s. 9.

¹¹ Ordningsarbeidet tok for alvor til etter at Bech byrja som assistent i 1835. sjå Lajos Juhasz: Dominicus Nagel Bech – Den første norske arkivar, I: *Arkiv* 13. bd., 1990, s. 2. Langes tid, sjå Ottar Dahl: *Norsk historieforskning i det 19. og 20. århundre* (1990) s. 77.

Archivet til Undersøgelser for Administrationen eller Videnskaben".¹² Dette vart straks betre då Riksarkivet frå 1866 fekk lokale i den nye Stortingsbygningen.

Etter kvart gjorde nye katalogar det lettare å finna fram i arkivmassen. For brukarane var det også svært viktig at det vart oppretta stiftsarkiv i Trondhjem i 1850, Bergen i 1885 og i Kristiania for resten av landet i 1914. Dermed var også eit viktig grunnlag lagt for den lokalhistoriske granskinga som for alvor tok til rundt 1900. Det innvarsla ei ny tid også for Riksarkivet, som fram til 1914 fungerte som stiftsarkiv for dei tre sørlegaste stifta. Slik skildra Fredrik Scheel, som då var statsarkivar i Hamar, denne overgangen i eit foredrag i 1920:

Forholdsvis sjelden kom det besøk i Riksarkivet og da enten av bønder, som skulde ha rede paa sine rettigheter, eller ogsaa av en historisk professor, eller en og annen personalhistorisk vanegjenger. Denne tilstand varte, saavitt jeg har hørt, ennu ut i 1890-aarene. Men hvad skjer saa for en snes aar siden, dvs. skjer fra et arkivalisk standpunkt: Op ad den trange vindeltrappe og inn på den lille lesesalen strømmer en ny skare geskjeftige mennesker. Det var *bygdehistorikerne* som holdt sitt inntog.¹³

Men arkivlistene eller katalogane fanst som regel berre i eitt eksemplar ved vedkomande arkivinstusjon og då gjerne oppbevarte i eit eige katalogskap, som ved Statsarkivet i Oslo i 1920-åra: "Publikum har ikke adgang til katalogskapet, men alle katalogene er tilgjengelige på lesesalen ved henvendelse til inspektøren."¹⁴

Alt i 1907 fekk Riksarkivet trykt ei *Kort oversigt over de i det norske Rigsarkiv samt Stiftsarkiverne i Trondhjem og Bergen beroende arkivsager* som var eit hefte på 17 sider forfatta av Gunnar Tank.¹⁵ "Opprinnelsen til det er eiendommelig", kunne Fredrik Scheel fortelja deltakarane på det bygdehistoriske kurset i Oppdal i 1925: "Der var kommet et spørsmål fra Italien om hvad våre arkiver inneholdt; man grep da anledningen til å sette det på prent med engang. Men jeg har aldri sett nogen bruke denne oversikt.

---

¹² Haagen Krogh Steffens: *Den norske centraladministrations historie 1814-1914* (1914) s. 95.

¹³ Fr. Scheel: Arkivene og lokalhistorien. Foredrag paa det lokalhistoriske landsmøte i Kristiania 1920. I: *Heimen* I, 1923, s. 109.

¹⁴ Fr. Scheel: Kataloger i Statsarkivet i Oslo. I: *Heimen* II, 1929, s. 355.

¹⁵ Jan H. Olstad: Riksarkivet II. I: *Heimen* IX, 1952, s. 183.

Den burde nok slåes efter i mere enn man gjør. Men den er for kortfattet til å være nogen virkelig veileder.”¹⁶

Det første norske historikarmøtet vart halde i Bergen, samtidig med den store Landsutstillinga i juli 1910, etter eit initiativ frå stiftsarkivar Just Bing. Dåverande stiftsarkivar i Trondhjem, Kristian Koren, heldt foredrag om arkivpublikasjonar. Koren ”uttalte sig bl.a. for nødvendigheten av at Riksarkivet lod sine registraturer utgi i trykken, og i diskussjonen sluttet flere herrer sig til denne tanke”. Ein av dei var overrettssakfører J. K. Bergwitz, som ”fandt hr. Korens foredrag udmerket”. Men han ”paaviste en del mangler ved arbejdsordningen i riksarkivet og fremhævet særlig mangelen paa registraturer. Selv om man ikke hadde raad til at trykke registraturerne, maatte det kunne skaffes et par avskrifter til bruk for dem som skal arbeide i arkivet”.¹⁷ Det vart også hevda at dei katalogane som trass alt fanst, ”endog hemmeligholdtes eller ialfald kun delvis forelagdes de Besøkende”.¹⁸

Kritikken vart slått stort opp i avisene med sensasjonelle overskrifter som ”voldsom Kritik”, ”Forholdene er umulige” o.l. Dette utløyste ein avisdebatt der kravet om katalogar berre var eitt av fleire spørsmål som vart tekne opp. I eit svar på kritikken peika riksarkivar Ebbe Hertzberg på at når det galdt katalogane, var det først i seinare tid at dei ”var brakt i saavidt betryggende Stand, at de kan ansees som trykfærdige”. Så snart det fanst midlar til det, ville arbeidet med trykking ta til. Ikkje minst funksjonærane i arkivet ønskte, i følgje Hertzberg, ”at have en paalidelig trykt Registratur”.¹⁹

Historieprofessor Alexander Bugge viste i eit innlegg særskilt til tilhøva ved det engelske riksarkivet, der trykte eller handskrivne katalogar og register var i slik stand at gjestene utan hjelp kunne orientera seg i arkivet.²⁰ I eit omfattande tilsvar til Bugge sa arkivar E. A. Thomle i Riksarkivet seg samd i at arkiva ikkje hadde den status og dei ressursar dei burde ha. Men han var usamd i at dette var arkiva si eiga skuld. Om kravet om betre katalogar svara Thomle følgjande:

---

¹⁶ Fr. Scheel: Våre arkiver og den lokalhistoriske forskning. Foredrag på det bygdehistoriske kursur i Opdal 1925. I: *Heimen* II, 1926, s. 19.

¹⁷ Det norske historikermøte i Bergen juli 1910. I: *Historisk tidsskrift*, Femte række, Første bind, 1912, s. 327.

¹⁸ Referert av Yngvar Nielsen: Forholdene ved Riksarkivet. I: *Morgenbladet* 17.08.1910.

¹⁹ Ebbe Hertzberg: Forholdene ved Rigsarkivet. I: *Morgenbladet* 11.08.1910.

²⁰ Alexander Bugge: Da Forholdene i Riksarkivet ... I: *Morgenbladet* 31.08.1910.

Hvad Mangelen paa Kataloger angaar, da er det en fuldstendig Overdrivelse, naar det fremstilles saaledes, at Arkivet skulde mangle saadanne. For alle Avdelinger i Arkivet foreligger der fuldt brukelige haandskrevne Kataloger. Noget andet er det naturligtvis, at systematisk Katalogisering ikke er gennemført for det hele Arkiv. En saadan Katalogisering staar jo i den nøieste Forbindelse med Ordningen av Arkivet og hertil kræves baade Tid og Arbeide. Trykte kataloger findes vistnok ikke. Men det kan ikke indsees, at dette Spørsmaal egentlig kan være av synderlig Betydning for Publikum. Dertil kræves i ethvert Fald særskilt Bevilling, da man ingen lovlig Adgang har til at benytte en Bevilgning, der er git i et Øiemed, i et ganske andet.²¹

Med tilvising til den ”fremkomne kritik over Riksarkivets virksomhet” ved historikermøtet i 1910 sende riksarkivaren ein lengre skrivelse til departementet i november 1910 om Riksarkivets tilstand som vedlegg til budsjettforslaget for 1911/12.²² Her vart det gjort greie for utviklinga dei siste tretti åra med vekt på at Riksarkivet no var blitt ein institusjon ”av ganske andet omfang og opgave end det var for en menneskealder siden”. For det første hadde arkivet teke mot ei mengde arkivsaker frå tida 1814-1850; særleg departementsarkiv, men også kyrkjebøker og rettsarkiv. Dette hadde ført til ein sterk vekst i talet på spørsmål frå administrasjonen og det rettssøkjande publikum. Samtidig hadde den veksande historiske – og særleg lokal-historiske – interessa gjort sitt til å auka talet på lesesalsgjester frå rundt 1000 i 1888 til meir enn 6000 i 1909. Det siste året var det i tillegg også 3000 ettermiddagsgjester. I heile dette tidsromet var det berre 8-9 stillingar i arkivet.²³ Dette hadde ført til forverra arbeidsvilkår. Mellom anna var det stadig blitt mindre tid til ”arkivfunktionærernes leilighetsvise syslen med forberedelse av deres egne publikationer” sjølv om slikt arbeid etter riksarkivarens meining var nyttig for arkivet. Det vart også peika på vanskar med å halda på kvalifisert personale på grunn av dårlege lønstilhøve.

På bakgrunn av denne utviklinga vart det så gjort greie for problema med å få gjort katalogane lett tilgjengelege. Spørsmålet om kor detaljerte katalogane burde vera, vart drøfta. Ei for detaljert registrering ville ikkje løna

²¹ E.A. Thomle: Om Arkivvæsenet. I: *Morgenbladet* 18.09.1910.

²² St. prp. 1911, nr. 1, Hovedpost V, kap. 10, Om bevilgning til arkivvæsenet. Bilag: Skrivelse fra riksarkivaren om den paa historikermøtet i Bergen sommeren 1910 fremkomne kritik over Riksarkivets virksomhet. Jf. Det andre norske historikermøte, Kristiania juli 1912. I: *Historisk tidsskrift* Femte række, Andet bind, 1914, s. 404.

²³ Andres A. Svaldstuen: Noen hovedlinjer i Riksarkivets historie 1817-1992.

Administrasjon og organisasjon. I: *Arkivmagasinet* 2/1992 s. 19. Riksarkivarens tal i 1911 var 6-7.

seg, ofte ville det vera "hensigtsmæssigt" å overlata nærgranskninga til brukaren sjølv. Men målet var likevel at "et arkivs kataloger maa meddele fuld veiledning til at finde frem i dets forskjellige afdelinger, underafdelinger og disses indhold av protokoller og pakker". Eit stort problem ved eventuell trykking av katalogane var at "store deler av et offentlig arkiv til stadighet er forandringens lov underkastet". Katalogane måtte reviderast når arkivsaker kom til rette, og det kunne henda at den tidlegare ordninga ikkje var brukande og at det var naudsynt med nyordning. Endeleg vart det peika på at endringar av distriktsgrensene måtte undersøkjast dersom ikkje brukarane skulle verta villeia. Alt i alt ville "en trykning av katalogerne, saaledes som de for tiden er redigert, alene komme til at gjøre nytte foreløbig, og det kan derfor spørres, om der bør anvendes en saadan utgift paa disse, efter sit eget væsen, ufærdige fortegnelser". Dette var litt andre tonar enn i riksarkivarens avisinnlegg tidlegare same år.

Men likevel ville det etter riksarkivarens mening "altid være til adskillig nytte baade for arkivets funktionærer og for dets besøkende, at de av katalogerne, som med størst tryghet kan benyttes, foreligger i en hændig trykt skikkelse", og han gjorde difor framlegg om 400 kr. til trykking av katalogar. Summen burde ikkje setjast høgare på grunn av at "trykningen maa ske med forsigtig utvalg". Riksarkivet fekk no framover årleg desse øymerka midlane, og det første arbeidet vart sett i gang. For kyrkjebøkene for stifta Kristiania, Hamar og Kristiansand hadde arkivar E. A. Thomle til bruk i arkivet alt utarbeidd ein katalog som amanuensis S. H. Finne-Grønn fekk i oppdrag å gjera klar for trykking. Dette var eit omfattande arbeid:

Det viste sig, at man ikke kunde indskrænke sig til en revisjon af den foreliggende fortegnelse. Hver enkelt kirkebok maatte paany gennemgaaes og dens indhold undersøkes. Ogsaa de forhaandenværende oplysninger om delinger av prestegjeld, opprettelse af nye præstegjeld o. s. v. maatte kontrolleres og gjøres fuldstændige.²⁴

Trykkinga av katalogen tok til 1912/13 og vart fullført i 1915. Det var "en praktisk og meget brukt bok".²⁵

---

²⁴ *Norsk arkivregistraturer. Bind 1. Fortegnelse over kirkebøger i stiftsarkivene i Kristiania* (1915), s. III-IV.

²⁵ Fr. Scheel: *Arkivene og lokalhistorien. Foredrag paa det lokalhistoriske landsmøte i Kristiania 1920. I: Heimen I, 1923, s. 112.*

Lokalhistorikarane organiserer seg og stiller krav til arkiva

Mange av dei nye akademiske historikarane etter 1900 engasjerte seg sterkt i det lokalhistoriske arbeidet. Det same gjorde også mange arkivarar. Seinare professor i historie Oscar Albert Johnsen skreiv i åra 1901-1902 med stipend formidla av Den norske historiske forening *Hurum Herred. En historisk-topografisk Beskrivelse* (trykt 1903). Dette var den første bygdeboka som ”mest heilt ut bygde på *arkivstudiar*”.²⁶ Få år etter kom det bygdebøker av Lorens Berg, Olaf Olafsen og Jacob Aaland. I 1906 vedtok Den norske historiske forening å setja ned ein komité som skulle førebu ei eventuell utviding av verksemda til å omfatta også lokalhistoria. Samstundes vedtok foreininga å gjeva ut eit ekstranummer av *Historisk tidsskrift* med artiklar og avhandlingar om lokalhistoriske emne (utgjeve i 1909). Komiteen av 1906 vart oppløyst etter at den hadde utarbeidd ein plan for bygdehistorisk arbeid med m.a. stoffinnsamling for større område (amt, len, futedøme) med tanke på eitt band for heile området og eitt for kvar kommune.

Lokalhistorie var ei viktig sak også for historiemøtet i Bergen i 1910. Jubileumsåret 1914 førte til ein ekstra framskuv for den lokalhistoriske interessa. Svært mange kommunar ønskte seg jubileumsbøker, og Den norske historiske forening meinte det var naudsynt med fagleg rådgjeving. Resultatet vart nedsetjing av Landskomiteen for lokalhistorie av 1913 med hovudoppgåve ”at skape bedre arbeidsvilkaar for den lokalhistoriske forskning, særleg gjøre det lettere for granskerne at finde veien frem til det viktigste kildestof og at bruke det paa rett maate”.²⁷ Alt året etter kunne komiteen leggja fram heftet *Arbeidsveiledning i lokalhistoriske Undersøkelser for Begyndere* av bygdehistorikaren Lorens Berg. Det hadde vore ønskje om at Riksarkivet kunne få utarbeidd eit avsnitt om arkiva, men utan resultat. Likevel inneheld rettleiinga ei oversikt over det viktigaste lokalhistoriske kjeldestoffet i arkiva. Statsarkivar Einar Jansen meinte i eit foredrag i 1941 at Bergs veiledning, som kom i andreutgåve 1925, stort sett

---

²⁶ Lars Reinton: *Den lokalhistoriske rørsla og den moderne bygdehistorie 1900-1920*. I: Halvard Bjørkvik mfl.: *Lokal historie i forskning og kulturarbeid gjennom 200 år* (1970), s. 41.

Koren, Kristian: Riksarkivets svar paa landsmøtets henstilling av 6. juli 1920. *Heimen I*, 1923, s. 95-106. – Jf.

²⁷ Halvard Bjørkvik: *Landslaget for bygde- og byhistorie*. I: Halvard Bjørkvik mfl.: *Lokal historie i forskning og kulturarbeid gjennom 200 år* (1970), s. 145.

framleis gav god oversikt over det lokalhistoriske kjeldematerialet.²⁸ Eit anna viktig konkret resultat av Landskomiteens verksemd var at den i 1914 også sette i gang registrering av skifteprotokollane i stiftsarkiva med støtte frå amta. Det må også nemnast at Landskomiteen ivra sterkt for ei betre ordning og sikring av dei lokale arkiva: kommunale arkiv og prestearkiv.

Med basis i Landskomiteen og Vestlandske Historielags Fællesforening (leia av Just Bing) vart Landslaget for bygde- og byhistorie skipa i 1920 som ei samanslutning først og framst av historielaga i landet, men også med by- og bygdeboknemnder og arkivinstitusjonar som medlemmer. Landslaget var frå første stund ein pådrivar for betre arkivtilhøve. På skipingsmøtet var det foredrag om *Arkivene og den lokalhistoriske forskning* av Fredrik Scheel og Lorens Berg.²⁹

Etter Scheel si meining var grunnen til at arkiva var oppretta "*først og fremst fordi administrationen og retslivet trenger dem*". Og dette trass i at både riksarkivarane og fleire av funksjonærane var framståande historikarar. Scheel peika på at den aukande interessa for lokalhistorie dei siste 10-20 åra hadde ført til "at det opstod en friktion mellem bygdehistorikerne og Riksarkivet". Han trudde at "de som ene og alene klager over arkivene, bør huske paa, at forholdet mellem arkivene og bygdehistorikerne dog har to sider". Begge partar hadde lidd under at lokala var mindre gode, at personalet lenge var utilstrekkeleg og i nokon grad av at "disciplinen, den arkivaliske bygdeforskning, var saa ny".

Scheel meinte elles at det burde vera måte med alt. Sjølv om arkiva inneheldt umåteleg mykje stoff for bygdehistoria, så måtte ikkje "arkivene bli alt". Ein måtte ikkje gløyma tradisjonen, dialekten, byggjeskikken og folks tenkjemåte. I det heile burde ein "høre hvad erfarne folk har aa fortelle". Men likevel: arkiva var viktige. Han var difor allment samd med bygdehistorikarane: "Der maa utgives flere arkivregistraturer." Men på same måten som riksarkivaren i 1910 peika også Scheel på problemet med komande omordning av arkiva. Det galdt særleg for dei to viktigaste katalogane, nemleg katalogane over kanselliets og rentekammerets realistisk ordna avdelingar. Men han meinte likevel "at man ikke minst av hensyn til

²⁸ Einar Jansen: Ættehistorien i bygdebøkene. Foredrag ved 8. landsmøte for Landslaget for Bygde- og Byhistorie 12. august 1941. I: *Heimen* VI, 1942?, s. 5.

²⁹ Referat i: *Heimen* I, 1922, s. 26-27 m.a. av resolusjonen. Fr. Scheel: *Arkivene og lokalhistorien*. Foredrag paa det lokalhistoriske landsmøte i Kristiania 1920. *Heimen* I, 1923, s. 107-114.

bygdehistorikerne utenfor Kristiania, kunde bekoste nogen avskrifter av disse kataloger” som kunne vera tilgjengelege i statsarkiva. Med tilvising til statsarkivet på Hamar hevda Scheel at det ville vera ei forholdsvis lett sak å få trykt dei listene som arkivet hadde over sorenskrivararkiva. Også lister over amtsarkiva ville det vera nyttig å få trykt.

Lorens Bergs foredrag munna ut i eit forslag til uttale til Kyrkje- og undervisningsdepartementet. Allment vart det understreka at Landslaget såg det som ”en hovedopgave energisk å støtte alle rimelige krav, siktende på å få gjort vore arkiver – og da først og fremst hovedarkivene – mer praktisk brukbare for den store mengde arkivsøkende, som nu driver lokalhistorisk granskning. Undersøkelser i arkivene hemmes i høi grad ved en rekke mangler, som forringer utbyttet og forlenger og fordyrer arbeidet”. På denne bakgrunn vart det bede om støtte frå departementet for følgjande krav:

Arbeidet med utferdigelsen av en arkivlov fremskyndes. Ved en slik ordning ventes bl. a. oppnådd bedre ordning og sikrere opbevaring av de lokale arkiver ute i distriktene.

Det skaffes tilveie en oversikt over, hvor langt opordningsarbeidet og katalogiseringen er kommet i Riksarkivet (med spesifisert redegjørelse for de enkelte grupper av arkivsaker).

Opordnings- og katalogiseringsarbeidet påskyndes, helst efter en av departementet godkjent plan, siktende på å imøtekomme det praktiske behov.

Arkivene pålegges å sørge for, at både oversiktskataloger og spesialkataloger over de viktigere arter av arkivsaker blir let tilgjengelige for arkivsøkende ved å trykkes eller mangfoldiggjøres på annen vis.

Hovedarkivene pålegges å ta op registrering som et viktig gjøremål, helst efter en av departementet godkjent plan. Mest påtrengende er det å få registrert retsprotokoller, jordebøker og matrikler, utrykte kongebrev, enkelte samlinger m.m. En rekke sønnenfjellske fylker har gjort en god begynnelse ved siden 1914 på egen bekostning å holde gående registrering av skifteprotokoller; men skal arbeidet få tilbørlig fortgang og komme til å omfatte alle fylker, kreves vel kombinert stats- og fylkesbevilgning.

Til det økede arbeide med opordning, katalogisering og registrering må arkivene nogen år fremover få bevilgning til mer midlertidig arbeidshjelp.

Det vart ein livleg debatt om resolusjonen, som vart samrøystes vedteken. Formannen i Landslaget, Oscar Albert Johnsen, foreslo rett nok at pkt. 4 burde lyda slik: ”Arkivene pålegges å bringe sine kataloger i en sådan stand, at de kan offentliggjøres ved trykning og å la utarbeide veiledende arkivregistraturer til bruk for de arkivsøkende”. Men denne formuleringa vart forkasta mot 3 røyster. Ønsket om ”veiledende arkivregistraturer” var

nok utan tvil ei tilvising til dei grundige katalogane som danskane hadde gjeve ut.

Riksarkivaren uttalte seg om ønskja i resolusjonen i samband med budsjettforslaget for 1922/23.³⁰ Om katalogane heitte det:

Over alle de væsentlige dele av Riksarkivets samlede indhold findes der saaledes nu fuldt brukbare registraturer eller fortegnelser. Men alt saadant arbeide er foregaat til arkivets eget bruk og ut fra administrative hensyn og forutsætninger, som er og maa være eneraadende ved opstilling og ordning av alle slags embedsarkiver. Det arkivøkende publikums ønsker og krav om hjelpemidler av forskjellig art, avpasset for deres bruk, er kommet i anden række eller har tildels slet ikke kunnet komme i betragtning.

Alt her ser ein at riksarkivarens standpunkt var at arkiva måtte ordnast etter proveniensprinsippet ("ut fra administrative hensyn og forutsætninger"). Endå sterkare kom dette fram i kommentaren til pkt. 3, der lokalhistorikarane hadde ytra ønskje om at ordning og katalogisering måtte "imøtekomme det praktiske behov". Dette måtte "paa det aller bestemteste fraraades. Ældre tiders mangeartede forsøk i saa henseende er altfor avskrækkende".

Om hovudpunktet i denne samanhengen, pkt. 4 om trykking av katalogane, vart det først vist til Edvard Bulls synspunkt frå *Indledning til bygdehistorisk studium* (1920):

For at gjøre arkiverne nogenlunde let tilgjengelige, maa der skaffes ordentlige kataloger, og de vigtigste av dem maa trykkes; men her ligger vi endnu meget langt tilbake ..... Og selv de haandskrevne kataloger i arkiverne selv er i mange henseender meget mangelfulde; skal man i en nogenlunde overskuelige fremtid faa en bedring her, maa arkiverne faa ganske anderledes rummelige arbeidsvilkaar end de hittil har hat.

Riksarkivaren meinte ein her var ved spørsmålet kjerne. Katalogane i Riksarkivet hadde "aldrig været bestemt til andet end til kontorbruk, og de lider tildels ogsaa av mangler i denne henseende. At trykke dem i deres nuværende stand er ganske utilraadelig, hvad et foretat indledende forsøk noksom har vist. Det er dog intet til hinder for, at de som ønsker det, skriver av eller faar avskrift av de avsnit i registraturerne de maatte ha bruk for".

---

³⁰ Kristian Koren: Riksarkivets svar paa landsmøtets henstilling av 6. juli 1920. *Heimen* I, 1923, s. 95-106.

Men det var svært ønskeleg å få ”bearbeidet registratorene vidare ..., baade for at faa dem trykt og i det hele gjøre dem mere brukbare for publikum. Men det maa ske uavhengig av det administrative arbeide, som arkivet nu har at utrette. For at komme noget paa vei i saa henseende maa man derfor ha egne funktionærer, som udelukkende kan anvende sin tid paa saadant arbeide”.

Riksarkivarens konklusjon var at ein trong fire nye arkivarar som utan å ta del i dei daglege forretningane, kunne utarbeida nye katalogar og setja dei gamle i betre orden og stand. Dei fire stillingane var tenkt å arbeida med arkiv eldre enn 1814, departementsarkiv etter 1814, militærarkiv og spesialsamlingane. Men departementet var negativt. Tvert imot vart personalsituasjonen forverra då Riksarkivet midt på 20-talet måtte tåla inndraging av eit førstearkivarembete. ”Under disse forhold anser Riksarkivaren sig ikke i stand til at stille i utsigt trykning av registraturer”, heitte det i ei utgreiing om ”katalog- og registraturvesenets fremgang” frå 1927 som Landslaget hadde bede om.³¹ Derimot fekk lokalhistorikarane gjennomslag for at lesesalane burde opnast kl. 9 i staden for kl. 10. Dette vart gjennomført som ei prøveordning i 1923.

Kommunearkivkatalogar og handboksplanar i mellomkrigstida

Kravet om trykte katalogar var oppe på Landslaget sine landsmøte i 1924, 1927 og 1930, i tillegg til at spørsmålet vart drøfta på styremøte og ved direkte kontakt med riksarkivaren. I 1924 var det slektshistorikaren P. R. Sollied som oppfordra styret til å arbeida for at katalogane ”blev trykt eller mangfoldiggjort ved maskinavskrifter”.³² Fredrik Scheel, som frå 1922 var statsarkivar i Oslo, framheva både då og i eit foredrag på det lokalhistoriske kurset i Oppdal i 1925 vanskane med trykking, men øvde også sjølvkritikk på vegne av arkiva: ”Å forberede og trykke en katalog, slik at man kan være tilfreds med den, er et stort arbeide for et litet personale, og det er kostbart. Men det kan hende, at denne forestilling har stått vel levende for oss i arkivene. Statsarkivene kunde kanskje, med hensyn til trykte kataloger, lære litt av *kommunearkivene*.”³³

³¹ Fra arkivene. I: *Heimen* I, 1927, s. 173-176.

³² Beretning om Landslagets virksomhet 1/7 1924–30/6 1927. I: *Heimen* II, 1927, s. 121.

³³ Fr. Scheel: Våre arkiver og den lokalhistoriske forskning. Foredrag på det bygdehistoriske kursus i Opdal 1925. I: *Heimen* II, 1926, s. 19.

Scheel tenkte nok her først og framst på Tønsberg by ”som mig bekjent hittil har gjort mest for sitt arkiv”. Byen hadde i 1924 engasjert Eugen Orholt som hadde ordna arkivet og skrive ein katalog som vart trykt i 1929/30. Scheel meinte at kommunane burde følgja Tønsberg sitt eksempel og ”la en mann, som har gjort slikt arbeide før, ordne dem [arkivsaken] og skrive en liten katalog, som straks bør gå i trykken”.³⁴ Alt i 1911 hadde Bergen kommune fått utgitt ein katalog over Stadsport-arkivet, som inneheldt Bergen bys arkiv fram til ca. 1837. Det var seinare bibliotekar Anton Mohr Wiesener som hadde ordna arkivet og laga katalogen. Wiesener var også forfattar til ein trykt katalog frå 1913 over Bergens Museums manuskriptsamling. Elles er eit par andre trykte kommune-arkivkatalogar kjende frå denne tida: Haugesund (1933) og Porsgrunn (1940).³⁵

Det var likevel mange arkivarar, som lik Thomle i 1910 (sjå ovanfor), var negative til trykking av katalogane. Ein av dei var arkivar A.V. Ullmann ved Statsarkivet i Oslo som på Landslagets landsmøte i 1927 meinte at ”det var unødvendig og mindre heldig å trykke katalogene”.³⁶ Ullmanns sjef, Fredrik Scheel, nestformann i Landslaget frå 1927 og til sin død i 1932, var som me har sett, nokså velvillig til kravet om å gjera katalogane lettare tilgjengelege. Til bruk i arkivet lét han skriva av enkelte av Riksarkivet sine katalogar, og som ein prøve gjorde han i 1927 katalogane for amtsarkiva i Vestfold klare til trykking.³⁷ I 1929 trykte han ei enkel liste over katalogane i statsarkivet i tidsskriftet *Heimen*. Den einaste sjølvstendige arkivkatalogen frå Riksarkivet som vart trykt i mellomkrigstida, kom ut i 1934. Det var Valborg Sønstevalds *Registratur over manntallene 1663-1666 og 1701 i Det norske Riksarkiv* som vart gitt ut i dels trykt, dels hektografert utgåve.

Viktigare på lengre sikt var Landslagets initiativ til ei handbok i norsk lokalhistorisk forskning.³⁸ Lorens Berg si vesle bok frå 1914 var utseld i 1923, og ei ny utgåve vart sendt ut i 1925. Men det var sterke ønskje om ei større og meir oppdatert vitenskapleg handbok. I 1927 vart det lagt fram ein

---

³⁴ Smst. s. 20.

³⁵ Margit Westbø: *Registratur over Haugesund byarkiv* (1933). *Katalog for Porsgrunns byarkiv* (1940).

³⁶ Landsmøtet i Tønsberg 15. og 16. august 1927. I: *Heimen* II, 1927, s. 134.

³⁷ Fra arkivene. I: *Heimen* I, 1927, s. 175.

³⁸ Om handbokprosjektet, sjå Halvard Bjørkvik: *Landslaget for bygde- og byhistorie. I: Halvard Bjørkvik mfl.: Lokal historie i forskning og kulturarbeid gjennom 200 år* (1970), særleg s. 156-157, 160.

plan for ei handbok i elleve deler. Del VIII skulle ta for seg arkiv og bibliotek: "Her redegjøres for kataloger, registraturer o.a. hjelpemidler til å finne frem i samlingene samt for prestearkivene og kommunalarkivene og deres behandling."³⁹ Då Landslaget sitt styre våren 1928 peika ut forfattarar til handboka, opplyste Scheel at han og professor Sigurd Kolsrud "allerede for lengere tid siden hadde planlagt å utgi en håndbok i arkivkunnskap, og at det fremdeles var deres hensikt å holde frem dermed".⁴⁰ For ein stor del ville ei slik bok koma til å ta for seg dei same emna som Landslaget si handbok. Styret vedtok difor å utsetja utarbeidinga av handboka til Scheel og Kolsrud sitt arbeid var ferdig, og det vart inngått eit samarbeid slik at bidraga frå dei to også kunne nyttast i handboka.

Men Scheel døydde i 1932 utan å etterlata seg noko manuskript. Det var også problem med å få dei andre forfattarane til å gjera seg ferdig. Det fanst ikkje pengar verken til å betala forfattarar eller til å få ut boka. Handbokprosjektet vart difor førebels skrinlagt. Men mange av dei bidraga som alt var klare, vart trykt i *Heimen*. Mellom desse var Oscar Albert Johnsens *Innføring i kildene til Norges historie* som kom i tidsskriftet 1936-39 og i bokform 1939.

Framlegg om oversiktskatalogar – handboksarbeid og trykte katalogar

Også Landslaget for bygde- og byhistorie var inne i ei krise i trettiåra. Organisasjonen fekk etter kvart nok med å halda det gåande. Det var ikkje tid for nye initiativ. Samtidig vart det konstatert at klagemåla mot arkiva hadde hjelpt. Det var framleis smått med trykte katalogar. Men alt i 1930 vart det rapportert i Landslagets årsmelding at "arkivenes katalog- og registraturvesen har gjort gode fremskritt i de senere år"⁴¹ og i 1939 vart "arkivenes egne registraturer"⁴² omtala som mange og fyldige.

Likevel meinte framleis både lokalhistorikarar og mange arkivfolk at "trykte kataloger kommer man i lengden ikke utenom". Det var statsarkivar Einar Jansen i Bergen som uttalte dette i eit foredrag på Landslagets landsmøte i august 1941. Han gjekk ut frå at dette var ei sak som måtte vera

---

³⁹ Beretning om Landslagets virksomhet 1/7 1924–30/6 1927. I: *Heimen* II, 1927, s. 125-126.

⁴⁰ Beretning om Landslagets virksomhet 1 juli 1924–30. juni 1930. I: *Heimen* III, 1930, s. 32.

⁴¹ Smst. s. 33.

⁴² O.A. Johnsen: *Innføring i kildene til norsk historie*. I: *Heimen* V, 1939, s. 146.

ei av dei første som no ville koma opp på dagsorden for Arkivverket. Han bad om at lokalhistorikarane sa frå om kva katalogar dei helst såg vart trykt. For statsarkiva sitt vedkomande meinte han det ville vera ein fordel samtidig å ta ”de tilsvarende arkivserier for *alle* statsarkiver, så vi får vite enten hvad der i disse oppbevares av sorenskriverarkiver eller av kirkebøker, eller om det var noe annet man vilde foretrekke”.

Sjølv hadde han sendt Riksarkivet og dei fire andre statsarkiva eit samandrag av katalogane over sorenskrivararkiva i Statsarkivet i Bergen, og han rekna med at dei andre arkiva ville visa dette samandraget til dei som måtte ha interesse av slike opplysningar. Han la til at dersom eit slikt arbeid vart drive systematisk ”så iallfall arkivene visste mer om hverandre, vilde det være etslags surrogat for trykte kataloger. Hvad mener d’herrer bygdehistorikere om en slik plan?” Han skulle gjerne ha arbeidd vidare på same måte med andre delar av arkivet i Bergen, men daglege forretningar, nye avleveringar og ”alt det som henger sammen med krig og krise – dette og annet har lagt helt beslag på vårt fåtallige personale”.⁴³ På denne bakgrunn var det forståeleg at Jansen eit par år seinare var sterkt rosande i si melding av Cato Krag-Rønnes lærebok i ættegransking. Spesielt begeistra var han over at boka inneheldt både ein omfangsrik registratur over arkivalia og i samantrengt form ”den første trykte kirkebokkatalog for hele landet”.⁴⁴

Spørsmålet om trykte katalogar var elles ikkje særleg aktuelt på 1940- og 50-talet. Derimot skjedde det ein del når det galdt allmenne rettleiingar om innhaldet i arkiva. Anders Todal, statsarkivar i Trondheim, sine foredrag på eit lokalhistorisk kurs vart trykt i *Bygdesogekurset i Trondheim 1948* (1950). I *Heimen* i 1952 skreiv dåverande førstearkivar ved Riksarkivet, Jan H. Olstad, ei innføring om Riksarkivet. Òg i Bergens historiske forenings skrifter 1956/57 hadde arkivar Ragnvald Samdal ein relativt grundig artikkel om Statsarkivet i Bergen. Det må også nemnast at første utgåva av *How to trace your ancestors in Norway* kom i 1959 med statsarkivar Gunvald Bøe og Jan H. Olstad som forfattarar. Ei svært nyttig oversikt over

---

⁴³ Einar Jansen: Ættehistorien i bygdebøkene. Foredrag ved 8. landsmøte for Landslaget for Bygde- og Byhistorie 12. august 1941. I: *Heimen* VI, 1942?, s. 7-9.

⁴⁴ Einar Jansen: Melding av Cato Krag-Rønne: Ættegransking. Momenter til en første orientering (1943). I: *Heimen* VI, 1944, s. 303.

mikrofilma arkivsaker, utarbeidd av førstearkivar Thorsten Eken, vart trykt i *Heimen* i 1966.⁴⁵

Etter krigen tok Landslaget opp att planane om den lokalhistoriske handboka.⁴⁶ Men arbeidet måtte starta på ny. Saka vart reist på landsmøtet i 1948 og ei plannemnd vart nedsett i 1950. Nemnda tenkte seg eit handboksverk i fem mindre band. Band III skulle innehalda "Arkivkunnskap". I november 1952, etter at departementet hadde løyvt startmidlar, vedtok styret å ta til med dette bandet først "av di det hastar mest". Etter avtale med riksarkivar Asgaut Steinnes, som var villig til eit nærare samarbeid om boka, vart arkivar Alf Kiil tilsett for å skriva bandet.⁴⁷ Han tok til med arbeidet i 1953; men året etter vart Kiil statsarkivar i Trondheim. Arbeidet gjekk difor seinare enn venta. Det var opphavleg avtalt at Kiil også skulle skriva om Riksarkivet, men han sa i 1957 frå om at han ikkje kunne greia meir enn bolken om statsarkiva.⁴⁸ Denne bolken vart som kjent til boka *Arkivkunnskap. Statsarkiva* (1969). Det viste seg vanskeleg å finna nokon som kunne ta på seg å skriva om Riksarkivet. Det var også andre ting som tala for å venta litt med denne bolken, heitte det i årsmeldinga frå Landslaget i 1958. Sannsynlegvis tenkte ein her på Riksarkivets byggjeplanar. Dermed valde ein i staden å starta arbeidet med *Historisk leksikon*, som Norsk lokalhistorisk institutt vart ferdig med i 1974.

Kyrkjebokkatalogen frå 1915 hadde fått serietittelen *Norske arkivregistraturer*. Men først i 1963 kom det eit framhald, men no under nemninga *Foreløbige arkivregistraturer*. Det var ein katalog til stathaldararkivet 1572-1771 (med slottslovarkivet) og ein samlekatalog over dei 243 privatarkiva som Riksarkivet då hadde. I forordet i den første katalogen vart det opplyst at planen var å få ut alle dei viktigaste registraturane i Riksarkivet. Men først i 1973 kom neste nummer i serien: ei samling av registraturar over arkiv etter kriseinstitusjonar 1807-1814 (1817). Utgjevinga var gjort mogleg etter at Landslaget for bygde- og byhistorie, der riksarkivar Dagfinn Mannsåker var styremedlem, hadde

---

⁴⁵ Thorsten Eken: Levering av fotografiske kopiar av tilfang i Riksarkivet. Mikrokopiar av mikrofilm. I: *Heimen* XIII, 1966, s. 497-521, 547-552.

⁴⁶ Om handboksarbeidet etter krigen, sjå Halvard Bjørkvik: Landslaget for bygde- og byhistorie. I: Halvard Bjørkvik mfl.: *Lokal historie i forskning og kulturarbeid gjennom 200 år* (1970), særleg s. 185-187.

⁴⁷ Melding om verksemda i Landslaget 1952-55. I: *Heimen* X, 1955, s. 122.

⁴⁸ Handbok i lokalhistorisk gransking. Plan for handbok i lokalhistorisk gransking. I: *Heimen* XI, 1958, s. 1-9.

sendt brev til departementet om auka løyvingar til trykking av katalogar. I 1982-83 gav Riksarkivet ut to nye band i denne serien: statsarkivar Egil Øvrebøs katalog til lensrekneskapane. Men no var med rette ordet *Foreløpige sløyfa*.

I forordet til registraturen frå 1973 vart det opplyst at den hadde vore ferdig i reinskraft alt i 1936. Dette fekk historikaren Helge Salvesen til å utbryta i sin omtale i *Heimen*: "Ærlig talt, er det akseptabelt at et så viktig manuskript må vente oppimot 40 år fra det er ferdigskrevet og til man finner å kunne la det trykke?". Til dette svara riksarkivar Mannsåker: "Jau, det må nok folk fint akseptera i framtida også. Likesom andre riksarkiv har det norske hundrevis av ferdigskrivne katalogar, og berre ein liten brøkdel av dei kjem nokon gong til å bli utgjevne på trykk, av økonomiske grunnar. Katalogane er primært laga for å kunne brukast på staden, i Riksarkivet." Men han la til at det var å ønskja at katalogane kunne bli spreidde: "Dei viktigaste bør prentast, og vi må berre vona at Riksarkivet får auka løyvingar og arbeidskraft til det i framtida." Men han peika på at løysinga no måtte bli kopiering eller mikrofilming.⁴⁹

I etterordet til si bok nemnde Alf Kiil at boka ikkje kunne erstatta ein katalog, og at meir detaljerte opplysningar om arkivseriane og jurisdiksjonsendringar burde koma i "særskilde oversiktskatalogar". I ei svært rosande melding av boka i *Heimen* kommenterte statsarkivar Kjeld Helland-Hansen i Kristiansand dette slik: "Måtte det ikke bare være en ønskedrøm at denne håndbok for statsarkivene snarest blir fulgt av det nødvendige supplement, oversiktskataloger over de serier som hvert enkelt statsarkiv gjemmer".⁵⁰ Han tok også opp denne saka i styret i Landslaget for bygde- og byhistorie då spørsmålet om å få trykt fleire katalogar vart drøfta i 1971. I 1976 la han fram ein disposisjonsplan for ein slik oversiktskatalog. Styret ba han i møtet 12. mars 1976 om å arbeida vidare med saka og gjera planane meir konkrete. Men berre få dagar seinare døydde Helland-Hansen uventa. Formannen tok så i 1977 kontakt med statsarkivar Egil Øvrebø i Bergen. Han gjorde framlegg om at det vart utarbeidd slike katalogar for kvart statsarkiv. I 1979 gjorde han sjølv ferdig eit utkast til ein oversiktskatalog for Statsarkivet i Bergen. Styret drøfta saka same året og slutta seg til Øvrebøs tanke om at det vart gjeve ut enkle katalogar for kvart

⁴⁹ Helge Salvesen: Kriseinstitusjoner i Norge 1807-1814. I: *Heimen* XVI, 1975, s. 753-754. Dagfinn Mannsåker: Utgjeving av arkivkatalogar. I: *Heimen* XVII, 1976, s. 125.

⁵⁰ Kjeld Helland-Hansen: Melding av Alf Kiil: Arkivkunnskap. Statsarkiva (1969). I: *Heimen* XIV, 1969, s. 605-606.

statsarkiv i staden for ei stor samla utgåve. Samstundes ville ein argumentera i brevs form til Arkivverket for løyvingar til dette arbeidet. Men denne saka vart ikkje seinare følgd opp av Landslaget. Ein viktig grunn til dette var nok at Landslaget på denne tida vart mindre oppteke av arkivspørsmål på grunn av ei større organisasjonsendring. Dessutan var det då arbeid i gang med få ei samla oversikt over katalogar, register og andre hjelpemiddel i Arkivverket etter initiativ av det allmennvitskaplege forskingsrådet.⁵¹

Universitetshistorikarane krev betre oversikt over innhald i arkiva

I 1971 oppretta styret i Noregs allmennvitskaplege forskingsråd (NAVF) ein komité "for å utrede problemene forskere ved universitetene utenfor Oslo har når det gjelder adgang til forskningsmateriale innenfor de humanistiske og samfunnsvitenskapelige fagområder" (NAVF's primærkjeldekomité). Den sterke utbygginga av særleg dei historiefaglege miljø hadde ført til aukande behov for lettare tilgang til arkiva utanfor vedkomande universitetsby.

Komiteen, som leverte si innstilling i 1972, peika på at det ofte var slik at forskningsmateriale i prinsippet nok kunne vera tilgjengeleg, men likevel i praksis var utilgjengeleg anten fordi ein ikkje viste at materialet fanst, eller fordi det var i ei slik forfatning, dvs. uordna, at det forskingsøkonomisk var utilgjengeleg. Det som måtte til, var betre registrering og katalogisering. Det var ofte vanskeleg å orientera seg i samlingane: "Det viser seg å være et meget stort behov for kataloger og registeranter på de aller fleste nivåer, dvs. fra de mest sammenfattende oversikter over arkivbestanden til de mest detaljerte registraturer." Arbeidet med dette vart ikkje drive med tilstrekkeleg kraft. Personmangel og kummerlege lokale måtte ta skulda for at arbeidet ikkje var kome lenger. Det trongst etter komiteen si meining større løyvingar for å betra tilhøva.⁵²

Primærkjeldekomiteen kom med ei rekkje forslag om korleis avstanden mellom forskarane og kjeldene kunne reduserast. Når det galdt katalogar og kjeldeoversikter gjekk komiteen inn for at det burde utarbeidast ein bibliografi over trykte eller på andre måtar mangfaldige katalogar og

⁵¹ Egil Nysæter: Frå institusjon til paraplyorganisasjon. Landslaget for lokalhistorie 1970-1995. I: Egil Nysæter, Dagfinn Slettan, Harald Winge (red.): *I arbeid for lokalhistorie og kulturvern. Landslaget for lokalhistorie 75 år 1920-1995* (1995) s. 47.

⁵² *Innstilling fra NAVF's Primærkildekomité* (1972) s. 31-32.

oversikter. Dessutan burde institutta, med tanke på ei betre ordning med korttidsutlån av arkiv saker, skaffa seg kopiar av den eldre katalogmassen i Riksarkivet. Riksarkivaren ville for framtida også syta for at alle nye katalogar vart stensilerte og fordelt til universitetsbiblioteka utanfor Oslo. Men desse forslaga fekk likevel ikkje så mykje å seia. For det første fordi det ville vera lita hjelp i ein bibliografi sidan så få katalogar var trykte, og for det andre viste det seg vanskeleg for Riksarkivet å oppfylla kopieringslovnadene.⁵³

Etter forslag frå Primærkjeldekomiteen sette NAVF ned eit utval som skulle greia ut bruk av maskinleselege media for å spreia kjeldene. Utvalet drøfta i innstillinga *EDB og primærkilder* (1977) også datamaskintilgjengelege katalogar og register. Det vart mellom anna vist til prosjektet *EDB og manuskriptregistratur*, som då var i slutfasen. Utvalet si oppsummering på dette punktet var "at det synes å være et sentralt innsatsområde å skape et automatisert informasjonssystem for primærkilder". Men det vart ikkje fremja noko konkret forslag om dette.⁵⁴

Eit gjennomgåande trekk i høyringssvara til Primærkjeldekomiteen var sterke ønskje frå fagmiljøa om betre informasjon om det primærmateriale som fanst, og betre tilgjenge til eksisterande katalogar og register. På denne bakgrunn foreslo John Herstad, som då var professor i Tromsø og medlem av forskingsrådet, at NAVF burde få utarbeidd ei oversikt over trykte og utrykte arkivkatalogar med hovudvekt på dei statlege arkivinstitusjonane. Styringsgruppa for prosjektet, med Herstad som formann og riksarkivar Mannsåker og Børge Bernhardt frå Riksbibliotektenesta som medlemer, engasjerte i 1979 førstearkivar Egil Nysæter til katalogarbeidet. Utgiftene til

---

⁵³ *Innstilling fra NAVF's Primærkildekommité* (1972) s. 63-64. J. "P.M. om Arkivverkets utlånspraksis, servise for utenbysbuande granskarar m.m." (vedlegg) utarbeidd av komitémedlem og førstearkivar i Riksarkivet, Lars Hamre. Kopiering av katalogar i Riksarkivet: Status i 1978 var at berre 22 av 66 katalogar var kopiert. Opplyst i Anne Hals: EDB-registrering av kataloger og primærkilder. I: *Norsk arkivforum* nr. 2 (1980) s. 95-96. Sjå også Riksarkivarens tanker i jubileets tegn. Intervju med John Herstad ved Harald Hals. I: *Arkivmagasinet* 2/1992, s. 51. Katalogane i Riksarkivet vart mikrofilma på slutten av 1990-talet.

⁵⁴ EDB og primærkilder. Innstilling fra NAVFs utvalg for EDB og primærkilder (1977) s. 24-27. Jf. *Innstilling om samkatalog for håndskriftmateriale fra utvalg oppnevnt av Riksbibliotektenesten 18. juli 1972*. Innstilling avgitt 19. juni 1974. Skrifter fra Riksbibliotektenesten Nr. 3, og *Innstilling II om samkatalog for håndskriftmateriale fra utvalg oppnevnt av Riksbibliotektenesten 18. juli 1972*. Avgitt: 18. januar 1978. Skrifter fra Riksbibliotektenesten nr. 13. Oslo 1978. 40 s.

prosjektet vart i hovudsak dekkja av NAVF. NAVF's EDB-senter for humanistisk forskning hadde ansvaret for å overføra manuskriptet til maskinleseleg form og gjera katalogen ferdig til trykking. Katalogen vart trykt i 1982 med tittelen *Norske arkivkatalogar. Oversikt over katalogar, register, mikrofilm, kjeldeutgåver m.m. i offentlege norske arkiv*. Ei ny og utvida utgåve kom i 1992, og i 2001 vart delar av katalogen i delvis revidert form inkorporert i Arkivnett Noreg.⁵⁵

Også ei rekkje andre viktige tiltak vart anten igangsett eller fullført på 1970-talet. Norsk lokalhistorisk institutt si registrering av utrykte kart i arkiv og samlingar resulterte i samkatalogen *Gamle norske kart* (1979-1985) med eitt band for kvart fylke. Privatarkivkommisjonen starta i 1972 arbeidet med ein samkatalog for privatarkiv i offentleg og privat eige. Alt i 1976 låg det føre ei stensilert utgåve. Som eit resultat av prosjektet *EDB og manuskriptregistratur* fekk Riksarkivet utarbeidd eit framhald av privatarkivkatalogen frå 1963 saman med ein omfattande brevregistrant. Som sluttsteinar på ulike registrerings- og innsamlingsprosjekt gav Norsk privatarkivinstitut ut katalogar over kvinnehistoriske arkiv (1978), vitskaphistoriske arkiv (1982) og fråhaldsarkiv (1985). Dei to første var utarbeidd av Gro Hagemann og den siste av Kåre Olsen. Sams for dei fleste av desse prosjekta var at dei var støtta av NAVF eller Norsk kulturråd.

Avslutning

Rundt forrige hundreårsskifte auka talet på arkivbrukarar sterkt. Arkivverket, og då særleg Riksarkivet, hadde opplagt for lite ressursar til å yta god nok service til dei mange nye granskarane. Men det var også nokså sterk motstand innan arkiva mot å omprioritera for å kunna betra tilstanden. Særleg sterke var klagene frå brukarane over eit mangelfullt katalogverk som berre var tilgjengeleg i arkiva, og knapt nok der. Katalogane burde trykkast, meinte brukarane, og også mange arkivarar. Først ute med krav om betring av tilhøva var rikshistorikarane. Men etter at lokalhistorikarane organiserte seg frå 1920, var det Landslaget for bygde- og byhistorie som var den sentrale pådrivaren for betre arkivtilhøve. Det galdt i første omgang krav om trykking av enkeltkatalogar. Men resultatet vart magert. Det kom berre nokre få trykte katalogar som regel utjevne tidleg i embetstida til

---

⁵⁵ Om bakgrunnen, sjå *Norske arkivkatalogar. Oversikt over katalogar, register, mikrofilm, kjeldeutgåver m.m. i offentlege norske arkiv* (1982, 1992) s. 5, og Riksarkivarens tanker i jubileets tegn. Intervju med John Herstad ved Harald Hals. I: *Arkivmagasinet* 2/1992, s. 52.

kvar riksarkivar. Etter kvart vart krava frå lokalhistorikarane endra i retning av oversiktskatalogar og arkivhandbøker. Landslagetts initiativ til ei handbok i lokalhistorisk forskning resulterte såleis i ei grunnleggjande bok om arkivskaparane i statsarkiva.

Utbygginga av universiteta utanom Oslo på 1960- og 1970-talet førte til nye katalogkrav. Det allmennvitskaplege forskingsrådet engasjerte seg sterkt i denne saka. Forsøket på å få kopiert dei viktigaste katalogane var ingen suksess. Derimot lukkast ein i å få fram ei samla oversikt over katalogverket tidleg på 1980-talet. Samtidig fekk arkiva dei første datamaskinane og ein starta på arbeidet med å utvikla katalogprogram. Dei siste tjue åra har brukarane ikkje aktivt fremja krav om betre arkivinformatjon. Den viktigaste grunnen til dette er nok at både Riksarkivet og dei andre arkiva på ein heilt annan måte enn før har vist vilje til å prioritera arbeidet med katalogar og arkivhandbøker.⁵⁶

---

⁵⁶ Om utviklinga etter 1980, sjå Ola Bjerkås: Arkivene i forskning og kulturelt liv. I: *Rapporter til De 17. nordiske arkivdagene i Hamar 10.-13. august 1994* (1994) s. 103-114. Jon Atle Haugen: Arkivenes plass i den informasjonsteknologiske utviklingen. I: *Rapporter til 19. Nordiske Arkivdage år 2000* (2000) s. 128-132, 143-145.

Riksarkivet og okkupasjonstidsarkivene

Riksarkivets handtering av okkupasjonstidsarkivene er et ofte omtalt, men mangelfullt beskrevet tema. Siden vi fremdeles – mer enn 50 år senere – drar med oss ugjorte ordnings- og registreringsoppgaver fra den tiden, kan det ha sin verdi å forsøke å bringe større klarhet i Riksarkivets situasjon under og umiddelbart etter okkupasjonen, samt arkivenes skjebne i årene som fulgte.

Okkupasjonstidsarkivene kan grovinndeles i tre hovedkategorier. For det første er det tale om arkiver etter organer som hadde eksistert før okkupasjonen, som fortsatte mer eller mindre uendret gjennom okkupasjonsårene og som også fortsatte i de reetablerte departementer og departementskontorer etter frigjøringen. For det andre var det tale om nye arkivskapere, så vel i det okkuperte Norge som under norske myndigheter i eksil, men som likevel hadde sin fortsettelse eller direkte arvtakere etter frigjøringen. Flyktningeadministrasjonen i Sverige og Oppgjørsavdelingen her hjemme er eksempler på store arkivskapere i sistnevnte kategori. Dette var arkiver som Arkivverket ikke umiddelbart behøvde å befatte seg med, siden det fantes administrasjonsorganer med direkte ansvar og bruk for dem - i de nevnte tilfellene henholdsvis Sosialdepartementet og Justisdepartementet.

Endelig er det tale om de arkivskapere som i hovedsak oppsto under okkupasjonen, og som definitivt opphørte ved krigens slutt. De rene norske NS-organene og de tyske okkupasjonsorganene tilhørte denne kategorien. De arkiver disse organene etterlot seg, skulle i prinsippet straks ordnes og avleveres til Arkivverket, og i det alt vesentlige til Riksarkivet. Her oppsto det imidlertid store forsinkelser av to grunner. Politi- og påtalemyndighet – norske som allierte – hadde behov for arkivene i forbindelse med rettsoppjøret med Tyskland og Tysklands norske medhjelpere. Men den viktigste forsinkelsesgrunnen var Arkivverkets manglende ressurser – i magasinplass, bemanning og midler i det hele – til å handtere de store dokumentmengder det var tale om.

Arkivevakueringene

Innledningsvis bør det understrekes at okkupasjonsårene og tiden som umiddelbart fulgte, for Arkivverkets vedkommende – og spesielt for Riksarkivets del – bærer preg av en nesten kontinuerlig flyttesjau. Den begynte i november 1941 og ebbet ikke ut før i 1946-1947.

Som sikringstiltak mot krigens ødeleggelser ble de eldste delene av Rikarkivets arkivbestand, blant annet diplomsamlingen og lensregnskapene – henimot 200 hyllemeter i alt – allerede i november-desember 1941 flyttet fra Bankplassen 3 til kjellergangen under Universitetsbiblioteket og til kjelleren under Slemdal folkeskole. Noe gikk også allerede da til gruvene ved Kongsberg. Etter bare et halvt års tid måtte Slemdal-kjelleren tømmes, da tyskerne overtok skolen. Både materialet fra Slemdal og det som var lagret under UB, ble da fraktet til Slagen gravkapell i Sem i Vestfold.

Neste flyttesjau fant sted i mai 1942. Siden 1929 hadde Riksarkivet hatt et tilleggsmagasin i Observatoriegt. 6. Også dette var lokaler som okkupasjonsmakten overtok, og de 1450 hyllemeterne arkivsaker som fantes der, ble da plassert på Deichmanske biblioteks loft. Det dreide seg først og fremst om sentraladministrasjonens krisetidsarkiver 1914-1929. Dette var en heldig flytting, skulle det vise seg. Noen måneder senere, 25. september 1942, ble nemlig Observatoriegt. 6 truffet av en bombe og delvis ødelagt. I forbindelse med den store arkivevakueringen året etter ble så materialet på Deichmanske rundt årsskiftet 1943-44 transportert ut av Oslo til 20 forskjellige steinkirker, gravkapper og museer rundt omkring på Østlandet.

Den store hovedevakueringen i 1943 omfattet både Arkivverkets saker og sentraladministrasjonens egne, ennå ikke avleverte arkiver. I februar-mars 1943 fikk riksarkivar Asgaut Steinnes utvirket en ekstrabevilgning på 180 000 kroner til evakuering av arkivmateriale fra Oslo, Hamar, Kristiansand, Bergen og Trondheim. Som oppbevaringssted for det som skulle evakueres fra Riksarkivet og de fem statsarkivene, ble det våren 1943 sprengt ut et stort fjellmagasin i Kongens gruve ved Kongsberg. Her ble det innredet både kontor- og lesesalsplasser. Elektrisitet, vann og ventilasjon ble lagt inn. I juni samme året ble om lag 900 hyllemeter dokumenter transportert dit, vel 2 km inn i fjellet ved Saggrenda og 180 meter under jorda. Slik oppsto den filialen av Riksarkivet som fikk navnet "Arkivkontoret i

Kongens gruve.” Sammen med det som tidligere var plassert andre steder, var nå $\frac{3}{4}$ av Arkivverkets arkivbestand evakuert.¹

Sentraladministrasjonens egne arkiver ble imidlertid ikke evakuert til Kongens gruve. Totalt dreide det seg om over 4600 kasser – og dermed et tilsvarende antall løpende meter med dokumenter. Arkivmaterialet ble, i likhet med den første evakueringen fra Riksarkivet, plassert i kirker og gravkapeller i østlandsområdet. Noe ble også kjørt til Nore kraftverk. De siste lassene gikk fra Oslo i januar 1944.

Så skjedde det, lørdag 26. august 1944, at Gestapo stengte Riksarkivet og arresterte de to som da hadde lesesalsvakt, Jan Henrik Olstad, senere statsarkivar i Hamar, og Catharina Johanna Hofgaard. Olstad ble sittende til freden, mens Hofgaard slapp ut sist i februar 1945. Den 29. september 1944 ble også riksarkivar Steinnes arrestert.² Dessuten hadde Gestapo under sine besøk i Riksarkivet flerret opp 600 arkivpakker, som nå måtte pakkes om. Selv om mesteparten av evakueringsarbeidet på det tidspunktet var unnagjort, argumenterte Riksarkivarens stedfortreder, førstearkivar Peter Johan Agerholt, i et langt brev til Inneriksdepartementet 24. januar 1945 likevel med at evakueringsarbeidet led under Riksarkivarens opphold på Grini.³ De vel 4000 metrene som var evakuert, utgjorde bare 1/7 av det som burde trygges, mente Agerholt. Om brevet var utslagsgivende kan vi ikke vite, men Steinnes ble sluppet fri vel tre uker senere, 19. februar 1945.

Etter frigjøringen skulle alt det evakuerte arkivmaterialet transporteres tilbake igjen. I begynnelsen av juni 1945 var Kongens gruve tømt. Den første institusjonen utenfor Arkivverket som fikk sine arkiver tilbake, var Universitetet. Allerede 18. mai 1945 ble Universitetets 123 kasser i Romedal kirke returnert til Oslo. De øvrige statsinstitusjonene ba imidlertid ofte om å få tilbake bare utvalgte deler av det evakuerte. De vegret seg mot å ta tilbake alt – de hadde ikke plass. På den annen side ville kirkene naturlig nok gjerne bli kvitt arkivkassene. Noen syntes til og med det var noe mystisk ved dem. Den 26. november 1945 skrev formannen i Rakkestad menighetsråd til Justisdepartementet og ba om at sakene måtte fjernes så snart som mulig. Rakkestad kirke hadde nemlig under okkupasjonen fått lastet inn 3-4 billass med kasser, som menighetsrådsformannen hadde liten tro på kom fra Riksarkivet, ”[...] da der hadde vært med tysker som skulde

¹ Årsmelding fra Riksarkivaren (RA) 1943-1944.

² O. Kolsrud, Da Gestapo kom til Riksarkivet, *Arkivposten* 2/1976: 3-7.

³ RA kopibok 1945: 32-36.

ha sagt at man ikke måtte velte på kassene[...]” Menighetsrådsformannen fikk et beroligende svar fra Rikspolitisjefen om at det faktisk var Riksarkivet som sto bak.⁴

Løsningen ble å frakte det arkiveierne foreløpig ikke så seg i stand til å ta tilbake, til Kongens gruve, hvor plass nå var frigjort. Slik ble Kongens gruve etter krigen atter fylt med henimot halvannen kilometer arkivmateriale.

Også Observatoriegt. 6 ble tatt i bruk på ny. Etter bombingene høsten 1942 hadde nemlig tyskerne ført opp et nytt bygg på den samme tomta. Det dreide seg om et tilbygg til KNA-huset i Parkveien 68. Med samtykke fra Kirke- og Finansdepartementet ble tilbygget høsten 1945 innredet til magasin for de arkivene som tidligere hadde vært i det gamle huset der. Dermed fikk Riksarkivet atter en underavdeling i Observatoriegata.⁵

Det sier seg selv at evakueringen og tilbakeføringen av så store arkivmengder var en sterk belastning på de 10-15 ansatte i Riksarkivet. De fem statsarkivene hadde omtrent like mange ansatte til sammen, slik at Arkivverket sett under ett langt fra var dimensjonert for de arbeidsoppgavene som okkupasjonsårene medførte. Selv om det ble trukket inn ekstrahjelp – blant annet ble førstefullmektig H.E. Pedersen ved Statsbanene engasjert som Riksarkivets transportsjef – falt nødvendigvis det meste arbeidet på Arkivverkets egne folk. Foruten riksarkivaren selv var det særlig førstearkivarerne Agerholt og Trøtteberg og arkivar Olstad som ledet arbeidet, i perioder med hjelp av de to arkivarvikarene cand.philol. Magne Skodvin (1942-1944) og lektor Einar Blix. Etter frigjøringen i 1945 kom cand.mag. Carlo Larsen til.

Det er grunn til å ta med at ikke noe arkivmateriale gikk tapt under hele denne omfattende evakuerings- og tilbakeføringsprosessen, bortsett fra en enslig protokoll for 1917 fra Handelsdepartementet. Den ble stjålet ved innbrudd i kirken Handelsdepartementets saker var evakuert til. Men én gang var det nære på at det skulle gått verre. Hole kirke ble rammet av

---

⁴ Rikspolitisjefen, R2, Sak 231, jnr. 4853/45; 488/46.

⁵ RA årsmelding 1945-1946.

lynnedslag og kom i brann dagen etter at Riksarkivet hadde stuet arkivkasser inn i gravkapellet der. Sakene måtte da på ny flyttes.⁶

En ting var strabasene med de evakuerte arkivene. I tillegg ventet andre store oppgaver våren og sommeren 1945: arkivene etter de norske eksilmyndighetene skulle føres hjem, og ikke minst hadde den tyske okkupasjonsmakten og quislingadministrasjonen med partiet Nasjonal Samling etterlatt seg betydelige arkiver. Hvor skulle man gjøre av materialet? Tre uker etter frigjøringen, 28. mai 1945, hang førstearkivar Trætteberg over telefonen i et forsøk på å skaffe underjordisk magasinplass gjennom Justisdepartementet. Verken ekspedisjonssjef Nygaard eller byråsjef Sverdrup Thygeson i Justisdepartementet var å treffe. Forværelset der viste til departementets politiavdeling, som viste til Norske Hovedkvarter på Festningen, som på sin side viste til Distriktskommando Østlandet. Her fikk Trætteberg kontakt med kaptein Eriksen, som hadde forbindelse med Hjemmestyrkene. Han lovet å undersøke mulige lokaler, men understreket at "den slags rom tilhører de militære dvs. Den allierte ledelse."⁷

De beslaglagte tyske arkivene

Oppi alt dette mottok Riksarkivaren i begynnelsen av juni 1945 en henvendelse fra 2. kontor i Forsvarets ovekommando (FO II) med spørsmål om Arkivverket kunne avse en person til katalogisering og arkivering av tyske dokumenter. For Riksarkivet var situasjonen den at bare to av dets fem arkivarer var tilgjengelige, nemlig Eivind B. Jerve og Jonas Jansen. Rolv Laache hadde permisjon på tiende året for å skrive en avhandling om Henrik Wergeland. Lars Hamre vikarierte for Laache, men var innkalt til militærtjeneste. Det samme var Jan Olstad etter sitt Grini-opphold. Jens Arup Seip hadde halv tjenestefri til vitenskapelig arbeid. I tillegg rådde riktignok Riksarkivet over førstearkivarene Peter Johan Agerholt, Hallvard Trætteberg og Magnus Robberstad. Disse var uaktuelle i denne sammenhengen, antakelig fordi de hadde lederfunksjoner i Riksarkivet.

Steinnes stilte seg likevel positiv til anmodningen fra FO II og foreslo i sitt svar 12. juni at arkivar Jonas Jansen burde settes på arbeidet. På den annen side opplyste Steinnes at Riksarkivets personale allerede i forveien var utilstrekkelig til de ekstraordinære arbeider som for tiden pågikk, og ba om

⁶ RA, Husarkivet, eske Eb-224, Evakuering 1943-1955. Udatert rapport fra Riksarkivets transportsjef; H. Trættebergs konsept til evakueringsberetning juli 1946.

⁷ Ibid. H. Trættebergs notat 28.5.45, "Underjordiske rom som RA kan få."

at Olstad og Hamre måtte bli fritatt for militærtjenesten inntil videre. Steinnes forlangte dessuten at det måtte bevilges tilleggs godtgjørelse for Jansen samt lønn til vikar dersom Jansen skulle ta på seg oppdraget.⁸ FO II syntes Riksarkivarens forslag ble for komplisert, og foreslo i stedet at Jan Olstad, som tjenestegjorde som fenrik ved Distriktskommando Østlandet (D.K.Ø), skulle beordres til tjeneste ved FO II. Saken gikk helt opp til generalmajor W. Hansteen i Forsvarets overkommando. Han anså det for å være en viktig sak at beslaglagte tyske arkiver ble ordnet av kyndig personell og anmodet Hærens overkommando om å ta spørsmålet om overføringen av Olstad til FO II opp med Distriktskommando Østlandet. Men D.K.Ø ville ikke gi slipp på fenrik Olstad. Forsøket på å få til et samarbeid mellom Arkivverket og Forsvaret løp dermed i denne omgang ut i sanden.

Nå lå ikke de tyske arkivene under FO II på denne tiden, men der forberedte man mottagelsen av dem. Øverste myndighet i Norge det første halve året etter frigjøringen var den allierte – det ville si den britiske – militære ledelsen, for så vidt det dreide seg om forholdet til tyskerne. Den britiske militærledelsen i Norge, Headquarters Allied Land Forces Norway, var igjen underlagt Supreme Headquarters Allied Expeditionary Force (SHAEF). SHAEF opprettet Documents Pools, som i alle tidligere tyskokkuperte områder skulle sikre seg arkiver og dokumentasjon med tanke på et rettslig oppgjør med tyske krigsforbrytere. Under Documents Pool ble det etablert *Documents Sections* i de forskjellige frigjorte statene, også i Norge. Sjefen for Documents Section i Norge var den britiske kaptein Millins, som igjen var underlagt Chief of Intelligence, oberst Spence. Arbeidsfordelingen i Norge etter frigjøringen var slik at de allierte ved britene i første omgang skulle ta seg av det tyske materialet, mens norske myndigheter ved Rikspolitiet skulle ha ansvaret for å sikre de norske NS-arkivene.

Documents Sections oppgaver var følgende:⁹

Å sikre alle dokumenter som tyskerne hadde etterlatt seg og forhindre at dokumenter av verdi ble ødelagt.

Ta ut av det innsamlede materialet alle dokumenter som hadde vesentlig verdi eller øyeblikkelig interesse og gjøre dokumentene tilgjengelige for dem som hadde bruk for dem.

---

⁸ RA kopibok 1945: 367-368.

⁹ Rapport 13.8.1945 fra Documents Sections norske liaisonoffiserer.

Foreta en grovsortering av det materialet som ble igjen etter 2. slik at folk med spesialkunnskap kunne gå løs på det.

Når Documents Section anså seg ferdig med materialet, skulle det overlates norske militære myndigheter ved FO II.

Men også FO II kom allerede fra første stund etter frigjøringen i besittelse av tyske arkiver. I en brevveksling med britene i slutten av 1945 angående gjennomgangen av "Enemy Documents" slo FO II ved oberstløytnant Roscher Lund fast at dokumenter også ville bli samlet inn "through the police and through F.O. II's own organization."¹⁰ Roscher Lund foreslo en rutine for dokumenthåndteringen. Dokumenter som en anså å være så viktige at de skulle sendes til England, skulle først gå til FO II for kopiering. Dokumenter som etter Allied Forces Headquarters vurdering var av militær interesse for de allierte, skulle likeledes først gå til FO II for registrering. Deretter skulle "all documents of military value" gå tilbake til Allied Forces Headquarters.

En måned senere kunne kaptein Kvam ved FO II melde til rikspolisjef Andreas Aulie "[...] at dokumentkontoret han arbeidet ved har samlet en mengde dokumenter som har betydning for rettsoppgjøret, så vel for krigsforbrytelsessaker som angiveri og annen landssvik." På oppdrag fra rikspolisjefen konfererte Per Brunsvik, med bakgrunn i motstandsbevegelsen, deretter med kaptein Kvam og fungerende sjef for dokumentkontoret kaptein Røise.¹¹ De to kapteinene i FO II ønsket å stille sitt materiale til disposisjon for politiet. Det dreide seg ifølge kaptein Røise om dokumenter som var beslaglagt på forskjellige tyske kontorer over hele landet, dels før og dels etter frigjøringen. Han antok det ville ta ca. to måneder å gjennomgå materialet dersom en satte tre mann på det. Røise mente dessuten at FO II gjennom sin kontakt med Documents Section skulle kunne ordne med utlån til Rikspolisjefen av materiale derfra. På dette grunnlaget foreslo Brunsvik at det burde settes to grupper på tre mann til å arbeide med det tyske materialet. Den ene gruppen kunne da arbeide med det som FO II selv hadde beslaglagt, den andre med det som engelskmennene hadde i sin besittelse.

---

¹⁰ RA, Documents Section, pakke 2. Documents Directives and Instructions. Lt. Col. T.P. Spens til Roscher Lund 20.5.45; FO II v/Roscher Lund til Spens 24.5.45.

¹¹ RA, RPS R2, Sak 231 Pol. Jnr. 1151. P.Brunsvigs notat 28.6.45, "Dokumenter beslaglagt i tyske kontorer."

Som bindeledd mellom Headquarters Allied Land Forces Norway og de norske militære myndigheter var det etablert en egen Militærmisjon (Norwegian Military Mission) under ledelse av generalmajor Oscar Strugstad. Under Militærmisjonen sorterte en rekke liaisonoffiserer. Ved Documents Section fantes fire slike, nemlig løytnantene Olge J. Adamson og Eilif Dahl (den senere botaniker) og fenrikene John Sanness (Studentersamfunnets formann våren 1940 og senere historiker) og Knut Thommassen. Den 13. august 1945 leverte de en rapport om sitt arbeid i forbindelse med at deres oppdrag nærmet seg slutten. Innen utgangen av august regnet de med at det meste ville være gjort, slik at arkivene kunne overlates FO II. Det dreide seg foreløpig om 600 hyllemeter, som de antok ville øke til 1000 når alt materiale fra de forskjellige sonene var kommet inn. Det mest omfangsrike var arkivet etter Organisation Todt med 300 hyllemeter. Deretter kom Reichskommissariat med 70 hyllemeter og Deutsche Handelskammer in Norwegen og Deutsche Zeitung in Norwegen med 30 hyllemeter hver. De viktigste dokumentene var plukket ut, pakket i en egen serie på 1532 pakkenumre og oppført på egne såkalte SHAEF-lister. "SHAEF-serien" utgjorde ca. 20 hyllemeter. Også SS- og Polizeigericht Nord og A/S Nordreederei hadde etterlatt seg 20 hyllemeter hver. Endelig fantes en samling bøker og trykksaker på 40 hyllemeter.

Liaisonoffiserene Adamson, Dahl, Sanness og Thommassen mente i sin rapport til Militærmisjonen at materialet etter hvert burde spres til eventuelle interesserte og listet opp 30 forskjellige norske instanser – fra Generalstaben til Veidirektøren, fra Prisdirektoratet til LO. Som nummer 30 var også Riksarkivet nevnt. Fra Militærmisjonen gikk rapporten til Forsvarsdepartementet 15. august, som igjen distribuerte den videre til samtlige departementer, til Sjøforsvarets og Luftforsvarets overkommandoer og til Hærarkivet 28. august.

Lars Kiærland ved Hærarkivet var skeptisk til en slik oppsplitting av arkivene. I brev til Forsvarsdepartementet 4. september advarte han mot forslaget. Kiærland mente det riktige måtte være å sentralisere arkivsakene til Oslo og under kontroll av arkivetaten. De samme synspunkter ga også visierikspolitisjef O. Svendsen noe senere uttrykk for.¹²

Arkivverket ble nå på nytt trukket inn. Den 8. september drøftet riksarkivar Steinnes saken med Roscher Lund i FO II. Steinnes mente at den heldigste

---

¹² RA, Forsvarsdepartementet (FD), Avd. I, mappe 139.3.

ordningen ville være at Rikarkivet så fort som mulig overtok dokumentene og dermed ledelsen av en eventuell fordeling. Problemet var imidlertid Riksarkivets mangel på lagringsrom og personell. FO II stilte seg velvillig og antydte at lokalene i Klungenberggt. 7, hvor dokumentene nå var, samt en del av det norske personalet som for tiden arbeidet i den allierte Documents Section, midlertidig kunne stilles til rådighet. Også general Wilhelm Hansteen i Forsvarets overkommando sluttet seg til en slik løsning i brev til FO II 12. september.¹³ Den 21. september hadde Steinnes en ny konferanse med FO II, denne gangen med kaptein Røise. Riksarkivaren sendte ham tre dager senere et fire siders P.M. om overføringen til Riksarkivet av arkiver som tyskerne hadde etterlatt seg.

Riksarkivaren stilte på ny sine betingelser. For at arkivene ”i sin nåværende stand skal kunne bli overført til Riksarkivet og der gjort tilgjengelig for praktisk og vitenskaplig bruk” måtte Riksarkivet bli tilført ressurser. For det første måtte Riksarkivet få lokaler til disposisjon hvor arkivene kunne bli oppbevart, ordnet og benyttet. For det andre måtte det stilles midler til rådighet slik at arkivene innen et rimelig tidsrom kunne bringes i full arkivmessig stand og de nødvendige registraturer utarbeides. Steinnes anslo en utgiftsramme på 40 000 kroner. Dessuten gjentok han sine krav fra 12. juni. Dersom Riksarkivet skulle avse en av sine faste arkivarer til å lede arbeidet, måtte Olstad og Hamre bli dimittert. Jens Arup Seip var nå helt ute av bildet. Fra 1. september vikarierte han ved Universitetet i Oslo for professor Sverre Steen, som i august hadde trådt inn som medlem av Undersøkelseskommisjonen av 1945.¹⁴

Dette var krav som Forsvaret ikke kunne gå med på. FO II presiserte sitt standpunkt i brev til Steinnes 4. oktober. Når arkivene overgikk fra de allierte til FO II, ville alle løpende utgifter i forbindelse med det videre arbeidet bli dekket av de militære myndigheter, men bare i en kort overgangsperiode. Det var bare en meget liten del av den samlede dokumentmasse som hadde militær interesse. Den varige ordningen, som burde etableres så fort som mulig, var at Riksarkivet overtok dokumentene, ”[...] som så vidt vi forstår er den eneste institusjon som kan komme på tale.” FO II avsluttet med å påpeke at

”Fra det øyeblikk Riksarkivet også formelt overtar dokumentene, slutter alt militært personale, og alle utgifter til personale, lokaler etc. overtas av

---

¹³ Ibid.

¹⁴ RA kopibok 1945.

Riksarkivet. Hvordan Riksarkivet skal skaffe sig personale og dekke utgiftene til fortsatt drift vedkommer ikke FO II. Spørsmålet om å få frigjort arkivarer som er innkalt til militærtjeneste må reises overfor de rette militære myndigheter og spørsmålet om utgiftene overfor de bevilgende myndigheter.”¹⁵

I slutten av oktober mottok FO II brev fra general Andrew Thorne, Commander-in-Chief Allied Land Forces Norway, med beskjed om at så snart alt det materialet som var ønsket fra anglo-amerikansk side var skilt ut, skulle resten overføres til norske myndigheter på tre betingelser. For det første måtte norske myndigheter garantere at Tyskland ikke fikk tilgang til dokumentene uten samtykke fra ”the appropriate Anglo-American Authorities,” dernest måtte dokumentene forbli tilgjengelige ”for further Anglo-American examination should this be desired,” og endelig måtte The Enemy Wartime Publications (Requirements) Committee ha anledning til å velge ut bøker for reproduksjon eller til å forsyne seg av dubletter, dersom slike fantes.¹⁶

Oberstløytnant Roscher Lund i FO II kommenterte betingelsene i et notat til Forsvarsdepartementet 14. november og fant betingelsene greie. Han gjorde samtidig oppmerksom på at de britiske militære myndigheter ville opprettholde en ordning med britiske liaisonoffiserer ved Documents Section inntil 1. januar 1946. Det mest hensiktsmessige var derfor at FO II sto for administrasjonen av dokumentene inntil da. En varig ordning “[...] eventuelt med Riksarkivet, kan det da forhandles om når dokumentene er kommet under norsk administrasjon,” avsluttet han.¹⁷

Samme dag hadde riksarkivar Steinnes et nytt møte med representanter for Forsvaret. Til stede var oberst Bull fra Forsvarsdepartementet, kaptein Kiærland fra Hærarkivet og kapteinene Røise og Krohn fra FO II. Her presiserte Steinnes på ny hva Riksarkivet trengte for å ta i mot arkivene. Han poengterte at dokumentene var krigsbytte, og at det dessuten var vanlig praksis at det departement som overleverte dokumenter til Riksarkivet, bestred engangsutgiftene med å bringe dem i arkivmessig stand. Han anmodet FO II om å søke å beholde lokalene i Klingenberggt. 7 til Riksarkivet fikk ordnet med leie av en underkjeller i Kirkegt. 14-16-18. Inntil det ble oppnådd samtykke fra de bevilgende myndigheter til å oppføre

---

¹⁵ RA, Husarkivet, eske Ec 76, ”Tyske arkiver.”

¹⁶ RA, Documents Section, pakke 4. Documents Section og FO II. Korrespondanse m.m. ”The Disposal of German Documents Captured in Norway.”

¹⁷ Ibid. Document Directives and Instructions, 2nd Cover.

husleien på Riksarkivets budsjett, måtte midler til betaling av husleie bli anvist av Forsvarsdepartementet. I denne omgang oppnådde han imidlertid bare et løfte fra oberst Bull om at mulighetene for frigivelse av Olstad og Hamre ville bli undersøkt.¹⁸

Kaptein Krohns notat fra dette møtet med riksarkivaren 14. november 1945 gikk til statsråden, den tidligere lederen for Milorg, Jens Christian Hauge. Han hadde tiltrådt som ny forsvarsminister bare vel en uke tidligere som medlem av Gerhardsens andre regjering 5. november. Den nyslåtte forsvarsministeren syntes det var liten mening i at alle utgiftene skulle belastes Forsvarsdepartementets budsjett, men refererte likevel saken i regjeringskonferanse 20. november ”på vegne av Kirkedepet,” opplyste han i en påtegning på notatet. Kirkeminister Fostervoll hadde nemlig vært fraværende under regjeringskonferansen. Men her er det noe som ikke stemmer. Enten har ikke referenten oppfattet hva Hauge sa under regjeringskonferansen, eller så har den ferske statsråden sagt én ting i regjeringsmøtet og noe annet i sitt departement. I referatet fra regjeringskonferansen 20. november 1945 står nemlig følgende:

”Forsvarsministeren meddelte at en fra de allierte nå mottok store mengder av arkivstoff, som ville bli overført UB. For å dekke utgiftene til sortering av dette stoff må det bevilges 40 000 kr. som han ville føre opp på Forsvarsdepartementets budsjett.”¹⁹

I referatet fra regjeringskonferansen finnes det således ingen reservasjon mot at utgiftene skulle tas på Forsvarsdepartementets budsjett. Dessuten hadde det inntil da aldri vært snakk om at arkivene skulle sendes til Universitetsbiblioteket (UB). Mest sannsynlig er det at statsråden ikke helt så noen forskjell her, men blandet arkiv og bibliotek sammen. Men da Hauge i begynnelsen av desember 1945 gikk videre med saken til Finansdepartementet, presiserte han at han i regjeringskonferansen hadde lovet å ta de 40 000 kronene på Forsvarsdepartementets budsjett ”på vegne av Kirkedepartementet.” Samtidig gjentok han overfor Finansdepartementet at han fant det lite rimelig at FD skulle bestride samtlige utgifter, da det bare var ”en ubetydelig del av dokumentene som er av interesse for forsvaret.”²⁰

---

¹⁸ Ibid. Documents Section og FO II. Udatert notat ”Document Section” av J. Krohn.

¹⁹ RA, Statsrådsekretariatet, Referat fra regjeringskonferanse 20.11.1945, sak nr. 27, ”Tysk arkivstoff.”

²⁰ RA, FD Avd. I, mappe 139.3. Gjenpart av brev fra Hauge til Finansdepartementet 8. desember 1945.

Hvordan saken videre ble behandlet er uklart. Antakelig har det hele deretter foregått muntlig. Resultatet ble imidlertid at pengene aldri ble bevilget.

I begynnelsen av november kom en representant for det britiske Foreign Office til Oslo for å vurdere hvilke dokumenter det fremdeles var aktuelt å skille ut for evakuering til Storbritannia, for videre utnyttelse der av German Economic Department under Foreign Office. Han kunne rapportere hjem at han hadde fått forsikring om at "[...] the Norwegians propose to store all the remaining documents in the State Archives where they will be catalogued by experts [...]"²¹ Den 30. november 1945 sendte sjefen for Headquarters British Land Forces Norway brev til FO II med følgende ordlyd:

"In view of the impending departure of BLF NORWAY and the agreement whereby the library of the Force Documents Pool is to be taken over by the State Archives through your Branch, would you please, with the State Archives, make the necessary arrangements to implement this undertaking as soon as possible."²²

Uenigheten mellom Riksarkivet og Forsvarsdepartementet ble således ikke formidlet videre til de allierte. Det var det kanskje heller ingen grunn til, men resultatet ble at Norges hovedallierte fremdeles ved månedsskiftet november/desember 1945 var av den oppfatning at arkivene nokså umiddelbart skulle overføres til Riksarkivet. Den 15. desember mottok oberst Vilhelm Evang på Norges vegne Documents Sections arkivsamlinger i Klingenberggt. 7, som dermed ble til *FO IIs dokumentavdeling*. Snart fikk imidlertid Forsvaret bruk for lokalene til andre formål, og "Arkivene vart sumaren 1946 [...] flytta frå gode lokale i Klingenberggata 7 til ein brannfarleg bygning på Hovedøya. Riksarkivet fekk ikkje noko med dei å gjera," rapporterte riksarkivar Steinnes resignert i Arkivverkets årsmelding 1945-1946.

De arkivsakene FO II overtok 15. desember 1945 omfattet ca. 1100 hyllemeter tyske arkiver, 12 kasser kart og tegninger, 18 kasser trykksaker, 1 kasse NS-materiale samt Documents Sections eget arkiv, deriblant

---

²¹ RA, Documents Section, pakke 2, Document Directives and Instructions. L.R. Pooler "Report on visit to Headquarters, British Land Forces, Norway," datert 19.11.1945.

²² Ibid. pakke 4, Document Directives and Instructions, 2nd Cover. "Handing over of Force Document Pool Library to State Archives."

kataloger og fotokopier. Senere kom en del kartoteker til, først og fremst kartotek over ansatte i Organsation Todt (OT-kartoteket), kartoteket fra Effektkontoret i Oppgjørsavdelingen og kartoteket over hjemsendte tyskere i 1946. Selv om overføringen av arkivene fra Forsvaret til Arkivverket av praktiske og økonomiske grunner åpenbart ville bli forsinket, var det likevel aldri noen tvil om at det var til Arkivverket de i tidens fylde skulle.

NS-arkivene

Parallelt med beslagleggelsene av tyske arkiver i regi av den allierte Documents Section våren og sommeren 1945, foregikk beslagleggelsene av norske NS-arkiver i regi av Rikspolitiet. Det formelle grunnlaget for beslagleggelsene var først og fremst – i den grad det ikke ble å betrakte som krigsbytte – § 14 i Landssvikanordningen av 15. desember 1944. Den slo kort og godt fast at alt som tilhørte NS eller NS-tilknyttet organisasjon skulle inndras. Londonregjeringen hadde også vedtatt en anordning som gjorde arkivødeleggelser straffbart. Denne anordningen som nok var ment preventivt, kom så sent som 13. april 1945, og fikk neppe noen virkning eller anvendelse i praksis.²³

Mesteparten av partiet Nasjonal Samlings sentralledelse holdt til i Rådhusgt. 17 i Oslo. Der var både Generalsekretariatet med partiarkivet og medlemskartoteket, Riksorganisasjonsavdelingen og Riksøkonomiavdelingen. Rikspolitiet rykket inn her umiddelbart etter frigjøringen, og etablerte det man kunne kalle en dokumentasjonssentral for landssviketterforskerne ved alle landets politikamre ("NS-kartoteket").

NS-arkivene omfattet ikke bare arkivene etter partiet Nasjonal Samlings mange ulike organer, men også arkivene etter statlige organer som i hovedsak var skapt av NS-regimet under okkupasjonen. Det gjaldt særlig Førerens og ministerpresidentens kanselli, Kultur- og folkeopplysningsdepartementet, Politidepartementet og Departementet for arbeidstjeneste og idrett. Men også enkelte deler av slike administrative konglomerater som Innenriksdepartementet og Næringsdepartementet hadde en tilsvarende karakter. Kanselliet var blitt opprettet da Vidkun Quisling ble innsatt som regjeringssjef 1. februar 1942, og holdt til på Slottet. De nevnte departementene, med unntak av Næringsdepartementet, var derimot blitt etablert allerede i forbindelse med nyordningen 25.

---

²³ O. Kolsrud, "Den glemte arkivloven fra 1945." *Arkivposten* 4/1988: 147-150.

september 1940. En frivillig Arbeidstjenesten (AT) var blitt etablert av Administrasjonsrådet etter tysk press i mai 1940. AT-ledelsen ble imidlertid etter 25. september innkorporert i det nye Departementet for arbeidstjeneste og idrett som en egen avdeling der. Departementet ble nærmest et NS "ungdomsdepartement", og AT fikk etter hvert et halvmilitært preg.

Departementet for arbeidstjeneste og idrett hadde tilhold i Hieronymus Heyerdahlsgt. 1 sammen med Hirdens flykorps og NS Studentfylking. Her rykket blant andre Erstatningsdirektoratet, Riksadvokaten og Oslo politikammers landssvikavdeling inn etter frigjøringen. Kultur- og folkeopplysningsdepartementet hadde sine lokaler i Folketeaterbygningen, Nytorget 2, sammen med NS Rikstrykkeri. Dette var lokalene etter Arbeiderpartiet, og nå flyttet partiledelsen tilbake dit sammen med Arbeidernes presskontor, Arbeidernes ungdomsfylking, Arbeidernes opplysningsforbund, ukebladet Aktuells og avisen Frihetens redaksjoner. Politidepartementets adresse var Akersgt. 44. Sentrale NS-organer som Frontkjemperkontoret befant seg i Stortingsgt. 12 (hvor Norsk Speiderforbund var fordrevet fra), Hirdstaben i Tollbugt. 10 (Den militære høyskole og Krigsskolens lokaler) og Germanske SS Norge på Drammensveien 105.

Det beslaglagte materialet skulle politiet utnytte i landssviketterforskningen. I samme hensikt ble et stort antall private firmaarkiver også beslaglagt og samlet inn.

Mye av dette ble etter hvert plassert ved Oslo politikammer på Victoria Terrasse, hvor arkivene etter Quislings statspoliti allerede befant seg. Men det var slett ikke plass til alt der. Samtidig vokste nye arkivmengder fram, etter hvert som rettsoppgjøret kom i gang. De omfattende AT-arkivene fikk for eksempel en spesiell behandling.

AT-arkivene

Allerede 25. mai 1945 ga politiet Riksarkivet fullmakt til å rydde opp i arkivene etter Kultur- og folkeopplysningsdepartementet i Folketeaterbygningen, og i juni ble 36 kasser fraktet derfra til Riksarkivet på Bankplassen. Den 9. juni ba Riksarkivet om at fullmakten måtte utvides til å gjelde også AT-arkivene, og at fullmakten måtte bli utstedt for førstearkivar H. Trætteberg, arkivarene J. Jansen og J.A. Seip, arkivfullmektig Riksen og cand.mag. Carlo Larsen, noe politiet gikk med på. Den 3. juli fikk

Riksarkivet deretter ATs avviklingsstyres samtykke til å overta det som var igjen av arkivene etter Departementet for arbeidstjeneste og idrett.

Avviklingsstyret kunne nemlig opplyse at en god del av arkivet var brent: fire personer hadde før frigjøringen fått beskjed om å brenne arkivsaker. Blant annet var arkivet etter Planavdelingen (eller Sambandsavdelingen), som var det eneste politiske kontor i AT, i sin helhet tilintetgjort. Tre dager senere var Hallvard Trøttestad, Carlo Larsen og Sigfred Riksen til konferanse i AT-departementets tidligere lokale i Hieronymus Heyerdahlsgt. 1. Der fikk de vite at da Riksadvokaten og Erstatningsdirektoratet rykket inn i lokalene umiddelbart etter frigjøringen, ble skaper og rom tømt for å gi plass, noe ble også da brent, og restene kom i kaos. Noe ble flyttet til et lager i Storgt. 38, noe til Sentralbankgården i Kirkegt. 14-16-18 og noe til Avviklingsstyrets kontorer i Kr. Augustsgt. 15B. Videre var materiale overlatt både til Kriminalpolitiet og Norges Idrettsforbund. Dessuten ble det opplyst at man likevel ikke var rede til å gi slipp på arkivene. Først ville Avviklingsstyret og politiet gjennomgå dem. Avviklingsstyrets representant ble bedt "[...] inntrengende om å ta hensyn til proveniensprinsipp og Riksarkivets metoder for behandling av arkivsaker, hvilket han lot til å forstå," forteller Trøttestad.²⁴

Det meste av AT-arkivene – både departementets, sentralledelsens og distriktavdelingens saker – ble nå samlet i to brakker ved Sjømannsskolen på Ekeberg. Resten forble i sjettede etasje i Storgt. 38. Vel et år senere, i oktober 1946, henvendte Forsvarsdepartementet seg til Riksarkivet med spørsmål om en endelig plassering av AT-arkivene. Da Avviklingsstyret snart skulle avslutte sitt arbeid, anså departementet det som heldig og rasjonelt om Riksarkivet kunne finne en utvei. Bakgrunnen for henvendelsen var et brev fra Avviklingsstyret til Forsvarsdepartementet 7. august. Der het det at de verdifulle verkstedslokalene i Storgata burde brukes til noe bedre enn lagerplass for AT-arkivene, og brakkene ved Sjømannsskolen måtte en regne med at Distriktskommandoen – som midlertidig hadde stilt lokalene til disposisjon – før eller senere ville ha frigjort. Avviklingsstyret anslo at det dreide seg om 50-60 billass med dokumenter, og at Arkivverket under hånden hadde avvist å ta i mot materialet "grunnet mangel på bevilling."²⁵ Forsvaret solgte imidlertid snart etter brakkene på Ekeberg til Oslo kommune, og den 30. januar 1947 fikk

²⁴ RA, Husarkivet, Institusjonsmappe Arbeidstjenesten, jnr. 813/1945, Avviklingsstyrets brev 3. juli 1945 og Trøttestads notat 6. juli 1945.

²⁵ Ibid. Jnr. 1010/1946.

Riksarkivet beskjed om at AT-arkivene kunne "bli hevet ut om noen uker."²⁶

Den 19. februar 1947 inspiserte Hallvard Trætteberg og Carlo Larsen brakkeene på Ekeberg. De anslo arkivmengden til å være langt mindre enn Avviklingsstyret hadde oppgitt – kanskje ikke mer enn 20 lastebillass. Da man regnet med ca. 40 hyllemeter pr. lastebillass, ville det likevel være tale om et sted mellom 700 og 800 hyllemeter. Trætteberg antydte at det kanskje kunne la seg gjøre å kassere 75% av dette.²⁷ I så fall ville AT-arkivene komme ned i en mengde på under 200 hyllemeter. Men før betryggende kassasjoner kunne foretas, måtte arkivene bringes i orden. Riksarkivet tok kontakt med Kiærland i Forsvarsarkivet, som mente at det nå fantes ca. 500 ledige hyllemeter i Forsvarsarkivet på Akershus slott. Her kunne AT-arkivene midlertidig plasseres for ordning, registrering og forberedelse av eventuelle kassasjoner.²⁸ Men heller ikke denne gangen ble det stilt midler til rådighet for noen arkivfaglig behandling av arkivene. De ble i stedet kjørt til ny lagring i brakker på Smestad, i Hoffsvæien 59. AT-arkivene viste seg da å utgjøre 25 lastebillass. I midten av mai 1949 – to år senere – fikk Riksarkivet telefon fra kaptein Eikeland ved Statsbanenes Militærkontor. Han opplyste at AT-arkivene nå var sortert, og at det meste var kassert, slik at arkivet var redusert til 50-60 små kasser svarende til brevskuffstørrelse. Alt hadde nå plass i et skur tett inntil Luftvernsregimentets administrasjonsbygning på Smestad. Men arkivene sto ikke trygt. Rommet var ikke ildsikkert, og vedkommende avdeling ville dessuten ha det til annet bruk. De ønsket å putte senger og kontormøbler inn der. Kunne Riksarkivet ta saken?

Riksarkivet hadde fremdeles ikke lyktes i å løse plassproblemet, men om et års tid håpet man det skulle gå i orden med leie av lokale i et privat boligbygg som skulle oppføres i Oscars gate 8 B. Her kunne det bli tale om 1000 kvadratmeter fordelt på kjeller og underetasje. Forsvarsdepartementet hadde sagt seg meget interessert i en slik løsning, i brev til Riksarkivet 23. mai 1949. I et langt brev til Kirkedepartementet 8. juni ba Steinnes inntrengende om at en måtte nytte denne sjansen. Da kunne man få plass både til 5000 hyllemeter arkiver og nødvendig arbeidsrom. En kunne da plassere både de tyske arkivene, Forsvarets arkiv (som Hærarkivet nå het), arkiver etter nedlagte institusjoner i Sverige og England 1940-1945,

²⁶ Ibid. Trætteberg notat 30.1.1947.

²⁷ Ibid. Trættebergs rapport 19. februar 1947.

²⁸ Ibid. Jnr. 225/1947.

arkivene fra Kongens gruve samt Kjeldeskriftinstituttets trykksaker der. Men riksarkivaren understreket samtidig overfor departementet at en slik løsning ikke måtte føre til noen utsettelse av planene om nytt riksarkivbygg. Selv 5000 hyllemeter monnet lite når en visste at det fantes 20-30 tusen hyllemeter arkivsaker som ventet på å bli avlevert til Riksarkivet fra sentraladministrasjonen så snart byggesaken var løst.

Finansdepartementet og Kirkedepartementet ga Riksarkivaren fullmakt til å ta opp forhandlinger med A/S Oscarsgt. 8 B om leiekontrakt. Men da det kom til stykket, unnlot Kirkedepartementet å føre opp de nødvendige midler på budsjettet, så også dette prosjektet strandet. Riksarkivet henvendte seg deretter til Justisdepartementet med spørsmål om det fantes lagerplass på Ilebu fengsel, men også her var svaret negativt.²⁹

AT-arkivene ble stående i skuret på Smestad i nesten ti år til. I desember 1957 fikk Riksarkivet brev fra oberst Finn Nagell i Luftvernartillerigruppe Østlandet. Han opplyste nå at skuret var i ferd med å falle ned og skulle rives. Samtlige vinduer var slått ut, og uvedkommende hadde hatt adgang. Nagell antok at AT-arkivene nærmest var å betrakte som herreløst gods, men da det her utvilsomt var tale om historiske dokumenter, antok han videre at Riksarkivet var rette vedkommende til å ta seg av saken. I slutten av november 1958 ble AT-arkivene fraktet fra Hoffsvveien 59 til Store Østre magasin på Hovedøya.³⁰ Det dreide seg da om i underkant av 50 hyllemeter.

Landssvikarkivene

Brorparten av de arkivene Rikspolitiet samlet inn våren og sommeren 1945 ble etter hvert plassert i Oslo politikammers lokaler, i kjelleren på Victoria Terrasse. Bibliotekar ved Universitetsbiblioteket, cand.mag. Rolf Haffner, som hadde sittet på Grini de siste årene av krigen, ble engasjert som Landssvikavdelingens arkivar i juli 1945.³¹ Tre år senere var rettsoppgjøret

²⁹ Ibid. Journalsaker. Jnr. 48/1950. Justisdepartementet til RA 9. januar 1950.

³⁰ Ibid. Institusjonsmappe Arbeidstjenesten. Jnr. 564/1949; 1461/1949; 1533 og 1712 /1958. Det hører med her å nevne at et kartotek over AT-personell ble oppbevart i Sikkerhetsstaben (Kirkegt.) fram til omkring 1976. Da ble det hentet av undertegnede og plassert i Hjemmefrontmuseets lokaler på Festningen ("Skarpenorts kruttårn"). Antakelig står det der ennå. Jeg kan ikke se å ha laget noe notat eller rapport om denne overføringen, dessverre.

³¹ Rolf Haffner var født i 1908 og ble ansatt ved Universitetsbiblioteket i 1935. Den 17. september 1942 ble han arrestert av Gestapo for å ha skjult en radio tilhørende Salve Hernæs Ugland. Ugland døde i Natzweiler 12. mai 1944, mens Haffner ble sittende på Grini til han ble sluppet fri en uke før frigjøringen, 30. april 1945. I 1958 ble han

kommet så langt at politiet fant tiden inne til å kvitte seg med det de ikke lenger mente å ha bruk for. Det dreide seg om vel 50 ulike arkiver eller arkivserier, både tyske arkiver, som Reichskommissar, SS- und Polizeigericht Nord og Deutsche Handelskammer in Norwegen; norske departementsarkiver som Kirkedepartementet, Innenriksdepartementet, Næringsdepartementet og Kultur- og folkeopplysningsdepartementet, samt en lang rekke NS-arkiver, som Føreren og ministerpresidentens kanselli, Statens filmdirektorat og Statspolitiet. Dessuten befant av en eller annen grunn også arkivet etter Administrasjonsrådet fra 1940 seg i politiets varetekt på Victoria Terrasse.

I brev til Riksarkivet 15. mai 1948 ba Haffner om at en person fra Riksarkivet måtte komme og se på materialet. Landssvikavdelingen sto foran sin avvikling og ville vite om Riksarkivet ønsket å ta ut noe for overføring dit. Det ser ikke ut til at Riksarkivet svarte skriftlig på denne henvendelsen, for henimot to år senere – 8. mars 1950 – sendte Haffner et nytt brev i sakens anledning. Avviklingen av Landssvikavdelingens arkiver var betrodd Haffner, og han ba om en konferanse med den av Riksarkivets arkivarer som hadde ansvaret for okkupasjonstidens arkiver. Konferansen fant sted 23. mars, og to dager senere, lørdag 25. mars, inspiserte arkivarene Gunvald Bøe og Carlo Larsen arkivene, som dels befant seg i kjelleren under Victoria Terrasse 5-7, dels i et par rom i 1. og 2. etasje. Selv om det var vanskelig å beregne hvor store mengder det dreide seg om, antok Bøe og Larsen at det var et sted mellom 200 og 300 hyllemeter. Det ble slått fast at arkivene hørte hjemme i Riksarkivet, men at man for tiden ikke kunne ta imot dem da det ikke fantes plass. De to kassene med Administrasjonsrådets arkiv kunne imidlertid overtas straks.³²

Lørdag 21. oktober 1950 hadde Dagbladet et oppslag under overskriften ”*Krigstidens verdifulle arkiver spredt for alle vinder.*” Her ble både Haffner og Steinnes intervjuet, sammen med rektor Magnus Jensen ved Hjemmefrontens historieinstitutt, oberstløytnant Vilhelm Evang i Forsvarsstaben og politimester Kristian Welhaven ved Oslo politikammer. Riksarkivar Steinnes innrømmet at situasjonen var fortvilet. Siden 1945 hadde han arbeidet med spørsmålet om å få samlet og ordnet stoffet fra okkupasjontiden, men hadde stadig støtt på vansker. For kort tid siden

---

fakultetsbibliotekar ved Det matematisk-naturvitenskapelige fakultetet, en stilling han hadde til 1965.

³² RA, Husarkivet, eske Ec 58. Institusjonsmappe ”Landsvikarkivene”, jnr. 519/1948; 308, 371 og 1490/1950.

hadde han også blitt bedt om å overta arkiver etter en av de norske institusjonene i Stockholm, men visste ikke hvordan det skulle skaffes plass. Politimester Welhaven lovet at han øyeblikkelig ville ta opp spørsmålet angående de arkiver av historisk verdi som politiet hadde i sin varetekt, slik at de kunne bli brakt i best mulig stand. En måned senere henvendte Justisdepartementet seg til Riksarkivet på vegne av Oslo politikammer med et spørsmål om Riksarkivet ønsket å overta noe av landssvikavdelingens arkiver og dokumentksamlinger.

Riksarkivet befant seg i en ganske håpløs situasjon. Ingen av de bestrebelsers riksarkivar Steinnes hadde gjort for å skaffe arkivplass, hadde ført til noe. Tvert i mot, Riksarkivet var i stedet i ferd med å miste et av de lokalene de tross alt hadde, ja selv tomte der det var planer om å reise et stort nytt riksarkivbygg, nemlig Observatorieggt. 6. I et brev til Kirkedepartementet 5. februar 1950 påpekte forsvarsminister Jens Christian Hauge at dette var Forsvarets eiendom, og skulle brukes til andre formål. "Spørsmålet om utflytting av Riksarkivets saker er dog ikke dagsaktuelt, idet de militære planer for innredning av bunkeren ikke vil være ferdige før om et par måneder," forsikret statsråden. Dette brevet må ha vært som et slag i ansiktet på riksarkivaren. Inntil da hadde både Finansdepartementet, Kirkedepartementet og Riksarkivet gått ut fra at eiendommen tilhørte Direktoratet for fiendtlig eiendom. I brev til Kirkedepartementet ti dager senere ba Steinnes om at departementet måtte gjøre det som gjøres kunne for å få trukket tilbake den militære rekvisisjonen av bygget i Observatoriegata 6. Dersom dette ikke var mulig, lanserte han tanken om å få tildelt lokaler i Akershus landsfengsel, som skulle legges ned fra 1. juli 1950. Der kunne man få plass både til de arkivsakene som nå var lagret i Observatoriegata 6 og i Kongens gruve, og til de arkivene som var tenkt plassert i provisorisk magasin i Oscarsgate 8 B. Men heller ikke dette forslaget ble møtt med særlig velvilje. Forsvaret hadde et meget sterkt behov for lokaler, og kunne foreløpig ikke ta standpunkt til spørsmålet om å la Riksarkivet få disponere noen del av Landsfengslet, het det i Forsvarsdepartementets svar til Kirkedepartementet 1. august.³³

Forespørselen i november 1950 om Riksarkivet kunne motta arkiver fra Landssvikavdelingen kom således på et særdeles uheldig tidspunkt. Oscarsgate hadde slått feil, Ilebu hadde slått feil, Akershus landsfengsel hadde slått feil, og Observatoriegata var i ferd med å gå tapt. Svaret måtte

---

³³ Ibid, Jnr. 166/1950. Brev til Kirkedepartementet 15. februar 1950; eske Ec 69, mappe "Tyske arkiver," jnr. 970/1950.

bli det samme som så ofte før: Riksarkivet hadde ikke plass. Men når dette problemet var løst, kunne en ta i mot de arkiver som var ønsket avlevert, ”såfram sakene er bragt i forskriftmessig orden,” presiserte riksarkivar Steinnes i sitt svar. Han advarte samtidig inntrengende mot at noen del av arkivene ble kassert, og gjentok at arkivene burde ordnes straks.³⁴ Resultatet ble at Riksarkivaren i mai 1951, etter forslag fra Oslo politikammer, samtykket i at universitetsbibliotekar Rolf Haffner atter ble engasjert for å ordne arkivene ved Oslo politikammers landssvikavdeling. Men samtidig erklærte riksarkivar Steinnes at utgiftene etter hans mening burde belastes Politikammerets budsjett. Han så det slik at det var Politikammerets oppgave å ordne og bringe i avleveringsferdig stand både Landssvikavdelingens eget arkiv og de arkiver som avdelingen hadde beslaglagt eller fått overført til bruk i sin virksomhet.³⁵

Nå kom det imidlertid et utspill fra historikermiljøet. I 1951 hadde Norges almenvitenskapelige forskningsråd (NAVF) opprettet et ”Institutt for norsk historisk forskning”- forløperen for Historisk institutt. Instituttet henvendte seg til Haffner og sa seg villig til å påta seg ordning og oppbevaring av de arkivene som lå i kjelleren på Victoria Terrasse inntil Riksarkivet kunne overta dem. Og overbibliotekar A.W.S. Munthe ved Universitetsbiblioteket lovet å stille et oppvarmet kjellerrom til disposisjon så lenge arbeidet med ordningen pågikk. Haffner tok saken opp med Oslo politikammer i brev 31. juli. Her erklærte han at instituttet hadde som formål å samle sammen materiale til krigstidens historie. Dette var en alt for snever beskrivelse av bakgrunnen for instituttet, men antakelig det som skulle til for å gjøre politimesteren interessert. Det er mulig denne forenklingen var helt bevisst fra Haffners side.³⁶ Kriminalsjef Fr. Kaltenborn svarte vel en uke senere og ba om Haffners medvirkning til at Forskningsrådet avga en skriftlig uttalelse om arkivenes gjennomgåelse og arkivering. Kriminalsjefen avsluttet med å påpeke at det fremdeles – tross gjentatte purringer – intet svar forelå fra myndighetene om den forelagte plan for arkivering m.v. Etter

³⁴ Ibid. Eske Ec 58. Jnr. 1490/1950. RA til Justisdepartementet 23. november 1950.

³⁵ Ibid. Jnr. 73 & 507/1951. RA til Kirke departementet 16. mai 1951. Ifølge Magne Skodvin (tlf.samtale 28.11.2000) var det førstebetjent Asbjørn Svenkesen ved Oslo politikammer som hadde kommet med forslag om å engasjere Haffner. Svenkesen hadde senere det daglige ansvaret for Landssvikarkivet på Victoria Terrasse helt til det ble overført til Riksarkivet høsten 1971.

³⁶ Institutt for norsk historisk forskning – som noen år senere ble til *Historisk institutt* – var et pilotprosjekt i forbindelse med Universitetets innføring av systemet med faglige institutter. Å argumentere med okkupasjonstidshistorien som forskningsfelt var antakelig taktisk klokt for å vinne fram i årene like etter krigen.

atter en uke svarte Haffner at Forskningsrådet, det ville i realiteten si Riksarkivet (understreket Haffner), ønsket å overta alt det som politiet hadde overtatt fra andre myndigheter, bortsett fra arkivet etter det nazistiske Statspolitiet. Samme dag sendte kriminalsjefen saken til Riksarkivet med anmodning om uttalelse.

I slutten av august 1951 hadde førstearkivar Jan Olstad telefonsamtaler med Magne Skodvin ved Institutt for norsk historisk forskning, med Munthe og Haffner ved Universitetsbiblioteket og med førstesekretær Fagereng i Justisdepartementet. Skodvin opplyste at Instituttet gjerne overtok alle arkiver fra krigstiden, og at særlig Arne Ording gikk hardt inn for det. Ifølge Skodvin hadde Vilhelm Evang i FO II i sin tid fått et brev fra Finansdepartementet om at man kunne brenne de arkivsakene en ikke trengte lenger. Skodvin var imidlertid sikker på at Evang ikke hadde latt noe brenne, og at han heller ikke ville gjøre det uten først å ta kontakt med Riksarkivaren. Etter disse samtalene svarte Riksarkivet i brev til kriminalsjef Kaltenborn 25. august 1951 at man ikke hadde noe imot at Instituttet for norsk historisk forskning inntil videre overtok arkivene, og at sakene ble flyttet over til Universitetsbiblioteket.³⁷

Haffner ga seg straks i kast med oppgaven og skilte i første omgang ut det materialet han anså for det historisk mest verdifulle. I september 1951 ble denne delen – ca. 100 hyllemeter – fraktet av Key's Transport- og flyttebyrå til rom U4 på Universitetsbiblioteket. Det resterende, anslagsvis 200 hyllemeter, ble foreløpig værende igjen på Victoria Terrasse. Halvannet år senere, 8. og 11. februar 1953, ble så denne etter Haffners vurdering mindre viktige resten kjørt til et lagerrom som instituttet hadde leid av Studentsamskipnaden i en kjeller i den nye studentbyen på Sogn.³⁸ Både Thomas Christian Wyller, Sverre Kjelstadli og Magne Skodvin ved Institutt for norsk historisk forskning hjalp til med transporten. Dermed oppsto "Sognsveien 85-arkivene." Både Sognsveiararkivene og det som instituttet hadde plassert på Universitetsbiblioteket, var nå i realiteten overført til Riksarkivet, foreløpig representert ved Institutt for norsk historisk forskning under Norges almenvitenskapelige forskningsråd.

---

³⁷ Ibid. Eske Ec 58, mappe "Landssvikarkivene." Jnr. 974/1951. RA til Oslo politikammer, Kriminalsjefen 25. august 1951.

³⁸ Ibid. Brev 28. mars 1953 fra Instituttet for norsk historisk forskning v/Dagfinn Mannsåker til Oslo kriminalpolitisk domsarkiv, Landssvikavdelingen v/herr Svenkesen.

Henimot fire år senere, 30. oktober 1956, foretok Einar Blix en inspeksjon av Sognsveiararkivene. Av de ca. 300 kassene han fant der, foreslo han at 49 ble overført til Lindøysund magasin på Hovedøya. Det dreide seg om 38 kasser med "fragmenter" av tyske arkiver og 11 kasser fra Forsyningsdepartementets arkiv. Transporten fant sted 7. januar 1957. Den 19. juli sørget så Einar Blix og Hans Ovin Andreassen for at også det resterende i Sognsveien 85 – i hovedsak NS-arkiver og beslaglagte privatarkiver – ble flyttet til Hovedøya.³⁹ Samlingen på Universitetsbiblioteket ble først langt senere, i oktober 1970 og januar 1971, flyttet direkte til Riksarkivet på Bankplassen. Det omfattet mellom 35 og 40 kasser med dokumenter som stammet både fra NS-partiorganer, NS-departementene og Statspolitiet.

Arkivene på Hovedøya

De henimot 1200 hyllemetrene arkiver Forsvarsstaben/FO II fraktet til Hovedøya sommeren 1946, ble plassert i Lavetthuset ved brygga. Siden Forsvaret ikke hadde kommet til noen ordening med Arkivverket, var det beslaglagte materialet fortsatt FO IIs ansvar. Herfra hentet Forsvarsstaben, Erstatningsdirektoratet og politiet i årene som fulgte de dokumenter de mente å ha bruk for. Ved årsskiftet 1949/50 anså imidlertid både politiet og FO II seg for å være ferdige med dokumentene. Det var særlig Erstatningsdirektoratet og Riksskattestyret som inntil det siste hadde hatt behov for dokumentasjon om den tyske økonomiske aktiviteten i Norge under okkupasjonen, og det var Erstatningsdirektoratet som nå satt med den beste oversikten over materialet. Den 7. mars 1950 ringte Erstatningsdirektoratet til Riksarkivet og orienterte om at de militære myndigheter ønsket å bruke også Lavetthuset til andre formål. Arkivene var i ferd med å bli flyttet og bragt i uorden. Avdelingssjef Egil Svensson i Erstatningsdirektoratet lurte på om Riksarkivet var interessert i å være med på en besiktigelse dagen etter. Den 8. mars reiste så førstearkivarene Trætteberg og Robberstad ut til Hovedøya sammen med representanter for Erstatningsdirektoratet, Justisdepartementet, politiet og Forsvarsstaben. Slik ble Riksarkivet på ny koblet inn i arbeidet med å bevare Documents Sections arkivbeslag fra 1945.

---

³⁹ Ibid. Eske Ec 69. "Sognsveien 85-arkivene." Ad tilgang 5 og 10/1957. Riksarkivet til Institutt for norsk historisk forskning 21.1. og 21.6.1957.

De militære ønsket så snart som mulig å ta hele Lavetthuset til kontorer og lager, og hadde allerede begynt ryddingen, slik at arkivene til dels var kommet i kaos. Blant dem som var med på besiktigelsen den 8. mars mente noen at arkivene nå kunne overgå til Riksarkivet, mens andre, blant annet representantene for politiet, mente at alt burde brennes da det ikke lenger var bruk for dokumentene. I brev til Forsvarsstaben 13. mars fant da riksarkivar Steinnes grunn til å minne om at dette siste i så fall ville være i strid med forutsetningene og avtalen med de allierte fra 1945. Nå viste det seg at Riksskattestyret var interessert i å holde arkivene intakt ennå i ett eller to år, og dette ble kanskje utslagsgivende.⁴⁰ I hvert fall ble det gitt henstand, slik at samlingen av tyske arkiver fremdeles fikk bero i Lavetthuset et par år til.

Den 23. november 1951 foretok Kiærland, som var innbeordret offiser i Riksarkivet, og Blix en ny inspeksjon av Hovedøya-arkivene. Blix skrev i sin rapport at arkivrommene ikke var dårlige til oppbevaring av arkivsaker, mugg merket de ikke noe til. Men arkivene var i uorden, "[...] i hvert fall etter at innholdet av 6 værelser er lagt på gulvet i de 4 gjenværende arkivrum."⁴¹ Og Kiærland, som nok var rystet over måten arkivene hittil var blitt behandlet på, skrev i sitt notat etter besøket at

"Det som er etterlatt i Norge av tyske arkivsaker fra okkupasjonstiden 1940-1945 omfatter en så skjebnetung og viktig periode i vårt lands historie at Riksarkivet både må ha plikt og rett til å kreve at der snarest foretas noe positivt for å få full rede på disse arkivene samt dra omsorg for at det som er igjen – av historisk verdi – blir ordnet og oppbevart på en betryggende måte."⁴²

Siden Forsvaret hadde krevd både Observatoriegata 6 og Lavetthuset ryddet for arkiver, var det nå innstilt på å bekoste flyttingen og innredning av alternative lagerrom. 2000 transportkasser gikk man også med på å skaffe tilveie for Arkivverket. Den 1. desember 1951 tok Kiærland sammen med en løytnant fra Forsvarsstaben alternative hus på Hovedøya i besiktigelse. Det dreide seg om store og lille Vestre krutthus, store og lille Østre krutthus og "Lagerhuset," eller "Kruttt- og ammunisjonshuset ved Lindøysundet." Han kom til at det på Hovedøya måtte kunne bli brukelige lokaler for lagring av inntil 4000 hm arkivsaker.

⁴⁰ Ibid. Eske Ec 76, mappe "Tyske arkiver." Trættebergs rapport 8. mars 1950; gjenpart av brev fra Skattedirektøren til Erstatningsdirektoratet 10. mars 1950; Riksarkivaren til Forsvarsstaben 13. mars 1950.

⁴¹ Ibid. Einar Blix' rapport 23.11.1951.

⁴² Ibid. Kiærlands notater 24.11. og 1.12.1951.

Forsvarets holdning til arkivene i Lavetthuset 1950-1951 innebar i realiteten at Documents Section-samlingen nå omsider gled over fra FO II til Arkivverket, slik forutsetningen fra først av hadde vært. Noen formell beslutning eller avtale om den faktiske overføringen kom imidlertid aldri i stand. Etter Trættebergs oppfatning overtok Riksarkivet de facto arkivene fra 8.3.1950, i og med den første inspeksjonen i Lavetthuset.

Omkring årsskiftet 1951/1952 innledet Riksarkivets folk, i første rekke Einar Blix, arbeidet på Hovedøya. I løpet av 1952 og 1953 ble Lille Østre og Lindøysund magasin tatt i bruk til krisetidsarkivene fra Observatoriegt. 6, og deretter ble OT-arkivene og Reichskommissars arkiver flyttet fra Lavetthuset til Lindøysundmagasinet.⁴³ I årene som fulgte kunne Riksarkivet takket være de gamle kruttmagasinene på Hovedøya ta i mot store avleveringer. I 1955 og 1956 avleverte Sosialdepartementet henimot 700 kasser, i hovedsak flyktningearkiver, og fra Riksrevisjonen kom Londonregnskaper. I første halvdel av 1957 ble Sognsveiarkivene kjørt til Hovedøya, og i desember samme året kom 1930-tellingen fra Statistisk sentralbyrå, ytterligere Londonregnskaper fra Riksrevisjonen og en rekke militær- og forsvarsarkiver. Disse arkivsakene ble dels plassert i Lindøysund, dels i Store Østre krutthus. For øvrig forsøkte man å samle militærarkivene i Lindøysundmagasinet, departementsarkivene i Store Vestre, mens krisetidsarkivene ble fordelt på alle fire magasinene. I alt var det plass til ca. 9000 hm i de fire magasinene på Hovedøya, og det var like mye som i selve Riksarkivet på Bankplassen.

Selv om de største overføringene til Hovedøya således fant sted på 1950-tallet, fortsatte man å plassere arkivsaker der helt til langt ut i 1970-årene, da i økende grad for å frigjøre plass på Bankplassen. Det var tilfelle blant annet da den siste utkjøringen fant sted 25. november 1976, som i hovedsak dreide seg om materiale fra General- og Admiralstaben for årene 1938-1940. Men noe ble også flyttet *fra* Hovedøya. Den 14. mai 1975 ble 103 kasser med Kirkedepartementets skolesaker flyttet fra Store Vestre til Y-blokka i Regjeringskvartalet.⁴⁴

---

⁴³ Ibid. Kiærlands notat 20.3.1954.

⁴⁴ Ibid. Protokoll over tilvekst til arkivene på Hovedøya m/bilag. Fram til innflyttingen på Kringsjø ble disse arkivene i Y-blokka Andres Svalestuens arbeidsområde. Han hadde kontoret sitt der.

Forsvarets arkiv

Den 15. juni 1945, bare noen dager etter at FO II hadde henvendt seg til riksarkivar Steinnes med anmodning om å avgi en person til å arbeide med de tyske arkivene, kom også Hærarkivet på Akershus festning med ønsker til Riksarkivet. Hærarkivet ba om at arkivar og fenrik Jan Henrik Olstad måtte bli innbeordret til tjeneste for å ta seg av de norske militærarkivene der. Steinnes svarte samme dag, og viste til at han i brev til Forsvarets overkommando tre dager tidligere hadde bedt om at Olstad måtte bli fritatt for militærtjenesten, da Riksarkivet trengte ham selv.

Hærarkivet, eller Norwegisches Heeresarchiv som det het under okkupasjonen, hadde blitt etablert av Wehrmachtbefehlshaber Norwegen fra 1. oktober 1940. Derpå hadde tyskerne latt samle inn militærarkiver fra hele landet og plassert dem på Akershus slott. Kaptein Lars Kiærland, som hadde vært innbeordret offiser i Riksarkivet fra 1922, ble sjef for Heeresarchiv inntil han rømte til Sverige i august 1943. Etter frigjøringen ble Kiærland atter beordret til å lede arkivet på Akershus, som nå fikk navnet Hærarkivet. De yngste delene av arkivmaterialet ble returnert til de respektive avdelinger i løpet av 1945-1946, mens materialet fra før 1911 ble værende igjen på Festningen. I 1946 ble Hærarkivet omdøpt til *Forsvarets arkiv*. Kiærland var fra oktober 1947 tilbake som innbeordret offiser i Riksarkivet, nå som major.

Innen Forsvaret øynet man etter frigjøringen en mulighet for å etablere et eget selvstendig forsvarsarkiv – ved siden av Riksarkivet. Dette kunne gjøres i sammenheng med organiseringen av et krigshistorisk institutt, hevdet oberst J.H. Schiøtz overfor Hærens Overkommando allerede i begynnelsen av juli 1945. Schiøtz hadde vært sjef for Forsvarets krigshistoriske avdeling siden 1934, men sittet i fangenskap fra 17. januar 1942 til freden. Eldre arkivsaker som var sendt Hærarkivet kunne da samlet gå over til en særskilt underavdeling under instituttet, anbefalte Schiøtz: "Dette vil i framtiden lette en meget ønskelig overføring av militære arkivalia fra Riksarkivet (og statsarkivene?) til Instituttet [...] og også bidra til å høyne dets vitenskaplige nivå."⁴⁵

---

⁴⁵ RA. Forsvarets krigshistoriske avdeling (FKA), eske 4. Kopibok 1945. Schiøtz til Hærens Overkommando 7.7.1945.

Schiøtz hadde antakelig i tankene en sammensmelting av Forsvarets krigshistoriske avdeling⁴⁶ og Instituttet for historisk forskning, som var blitt opprettet 7. november 1940 og inntil 1. mars 1945 ledet av Gudmund Didrik Schnitler. Da ble det lagt direkte inn under Føreren og ministerpresidentens kanselli.⁴⁷ Schnitler var blitt utnevnt til professor i historie i slutten av oktober 1940 av Quislings kirkeminister. Schiøtz mente at instituttet til tross for sin NS-bakgrunn ikke burde nedlegges, men tvert i mot utvides. Men det burde få et annet navn.

Hærens Overkommando var imidlertid skeptisk til en slik løsrivelse fra Arkivverket. HOK mente at de arkivene som ikke skulle tilbake til avdelingene, burde oversendes Riksarkivet inntil ordningen med oppbevaringen av eldre militære arkivsaker ble endelig fastsatt. Og uansett hvilken ordening som ble valgt, mente HOK at det måtte være best mulig samvirke mellom det militære historiske institutt og de sivile arkiver. Det er nærliggende å anta at det var Lars Kiærland, med sitt nære forhold til Riksarkivet, som påvirket HOK i en slik retning. Den 19. november ba Forsvarsdepartementet Kiærland ta saken opp med Riksarkivaren, og deretter komme med forslag til løsning.⁴⁸ I brev til Riksarkivaren en uke senere tok Kiærland avstand fra Schiøtz' tanke om et krigsarkiv som underavdeling av et forskningsinstitutt. Han mente at det eneste riktige måtte være at militærarkivene ble administrativt samlet under arkivetaten. Men han var på den annen side åpen for den noe spesielle løsningen å la en eventuell militær arkivavdeling sortere under Forsvarsdepartementet og samtidig ha Riksarkivaren som høyeste sjef.⁴⁹

---

⁴⁶ Forsvarets krigshistoriske avdeling var blitt opprettet under Generalstaben med Schiøtz som sjef fra 20.8.1934. Den produktive militærhistoriker Schiøtz satt som sjef til 1953, avbrutt av tysk fangenskap 1942-45. Etter 1945 og fram til 1980 var FKA et rettsted for historieinteresserte høyere offiserer, men knyttet fra 1948 også til seg faghistorikere. Fra 1964 var Olav Riste en av disse. FKA ble i 1980 til Forsvarshistorisk forskningssenter med Riste som forskningssjef. I 1989 ble Forsvarshistorisk forskningssenter omgjort til *Institutt for forsvarsstudier*, fortsatt med Riste som sjef. Fra 1996 er Instituttet ledet av en direktør, Rolf Tamnes, mens Riste fortsatte som forskningssjef.

⁴⁷ I brev til KUD 27.2.1945 bestemte Quisling "at Instituttets spesialoppdrag med innsamling, oppbevaring og bearbeiding av materiale om hendingene umiddelbart før og omkring 9. april 1940, samt konsulentvirksomhet for Granskingskommissjonen av 1943, overføres til Kansliet fra 1.3.1945." RA, FKA, eske 4. Kopibok 1945, Kansliets historiske avdeling til Schnitler 6.4.1945.

⁴⁸ RA. Husarkivet, Eske Ec 76. Uttalelse fra HOK til FD 7.8.1945.

⁴⁹ Ibid. Kiærland til Riksarkivaren 26.11.1945. RA jnr. 1312/1945.

I sitt svar til Kiærland tre uker senere var riksarkivar Steinnes helt klar. Han så ingen rimelig grunn til å behandle militærarkivene annerledes enn andre arkiver. Å gjøre de militære arkivene til en underavdeling under Krigshistorisk Institutt burde det ikke bli tale om, da det lå utenfor et forskningsinstituts oppgaver å fungere som arkivdepot.⁵⁰

Men Riksarkivaren sto svakt. Han hadde lite å tilby, både i form av mannskap og magasinplass. Og utsiktene til noen snarlig bedring syntes fjerne. Dessuten hadde Forsvarsdepartementet allerede mer enn to måneder tidligere tatt et innledende skritt i retning av en særordning for militære arkiver fra krigsårene. Den 15. oktober bestemte departementet under Oscar Torps ledelse – Jens Christian Hauge overtok tre uker senere – at arkiver vedrørende hjemmestyrkene og militære styrker i Sverige og England skulle sendes til Hærarkivet etter hvert som avdelingene ble oppløst. Arkivsaker vedrørende tyske myndigheter i okkupasjonstiden, Arbeidstjenesten og andre institusjoner fra okkupasjonsårene ble derimot forutsatt ”innsamlet ved Riksarkivaren eller andre sivile myndigheter.”⁵¹ Forsvarets arkiv kom til å bestå som en delvis selvstendig arkivinstitusjon til 1955. Da ble det formelt innlemmet i Riksarkivet.

Initiativet til innlemmelsen ser ut til å ha kommet fra Riksarkivaren – eller kanskje først fra Lars Kiærland. Kiærland hadde sluttet som fungerende sjef for Forsvarets arkiv i mai 1947, men samme høst deretter trådt inn igjen som innbeordret offiser i Riksarkivet. Våren 1954 opplyste Kiærland overfor riksarkivar Steinnes at Store Østre krutthus på Hovedøya ville bli ledig. Fra før av disponerte Riksarkivet Lille Østre og Lindøysund magasin. Store Østre, som var bygd i 1827, kunne antakelig innredes slik at det ble plass til et par tusen hyllemeter der. Forsvarets arkiv, som på dette tidspunktet omfattet om lag 1500 hyllemeter, var plassert dels i bygning 68 (Artilleriets gymnastikksal) og bygning 21 (nåværende Norges Hjemmefrontmuseum) på Akershus. Ingen av disse stedene egnet seg som arkivrom, hevdet Steinnes i brev til Forsvarsdepartementet 14. april 1954. Et nytt arkivmagasin i Store Østre ville gjøre det mulig for Riksarkivet å ta i mot de militære arkivsakene, slik at ordningen med et særskilt Forsvarets arkiv kunne falle bort. Forsvarsdepartementet erklærte seg enig. Sjefen for Forsvarsdepartementet var nå Nils Handal, og hans forsvarsråd var Jakob

⁵⁰ Ibid. Riksarkivaren til Kiærland 21.12.1945. RA jnr. 1387/1945.

⁵¹ Ibid. Eske Ec 76, mappe ”Tyske arkiver.” Gjenpart av brev fra FD til Hærarkivet 15. oktober 1945, RA jnr. 1153/1945.

Modalsli. I brev til Riksarkivaren 10. juni 1954 skrev Modalsli at "Forsvarsdepartementet er samd i at dei gamle militære arkivsakene no bør gå over til Arkivverket, soleis at skipnaden med et serskilt Forsvarets arkiv kan falla bort."

Den formelle datoen for nedleggelsen av Forsvarets arkiv og arkivenes overføring til Riksarkivet ble fastsatt til 1. juli 1955. Men den fysiske overføringen begynte før dette. Den 5. mars ble kontorarkivet til Forsvarets arkiv avlevert til Riksarkivet, og omtrent samtidig var bygning 68 tømt og materialet transportert til Store Østre krutthus på Hovedøya. Det viste seg imidlertid at det arkivmaterialet som var lagret i bygning 21, var av et atskillig større omfang enn opprinnelig antatt. Dessuten lå det uordnet og i store hauger. Men i løpet av januar 1956 var også bygning 21 tømt.⁵²

Fra Hjemmefrontens Historieinstitut til Norges Hjemmefrontmuseum

Ved siden av den allierte Documents Section/FO II, det norske Rikspolitiet, Hærarkivet og Forsvarets krigshistoriske avdeling dukket det opp en femte aktør utenfor Arkivverket med interesse for arkivmateriale våren 1945: Hjemmefrontens historieinstitut. Den 30. mai 1945 sendte Hjemmefrontens sentralledelse (SL) ut en instruks til alle medlemmer av de norske Hjemmestyrkene om sikring av historisk kildemateriale.⁵³ Her ble de bedt om å sende inn både det som fantes av kildemateriale fra deres virksomhet under okkupasjonen, og sine egne erindringer om det de hadde vært med på. "Fortellingen om Norges frihetskamp fra 1940 til 1945 vil bli en del av vår nasjonale kulturarv på samme måte som helhetsbildet av den annen verdenskrig vil bli felleseie for hele vår kulturkrets," het det innledningsvis. Innsamlingen og nedtegningen av historiske kilder skulle begynne straks og være foreløpig avsluttet innen 15. juli 1945. Med instruksene fulgte et omfattende skjema med 152 spørsmål som man ble bedt om å svare på. De utfylte skjemaene skulle sendes til Hjemmestyrkenes arkiv, Riksarkivet, Bankplassen 3. Det samme skulle distriktavdelingenes arkiver så snart avdelingene var avviklet.

Hjemmefrontens Historieinstitut ble etablert under ledelse av lektor Magnus Jensen og etter samråd mellom Hjemmestyrkenes Råd, Universitetet og Riksarkivet. I Riksarkivet later det til at Hallvard

⁵² Ibid. Eske Ec 51, mappe "Forsvarets arkiv." RA jnr. 494 og 682/1954; 309/1955; 568/1956.

⁵³ Ibid. Eske Ed 35, mappe Deponering, Norges Hjemmefrontmuseum.

Trætteberg var kontaktpersonen. Han avtalte med lektor Helge Sivertsen fra SL at skjemaene skulle oppbevares i vaskerommet ved 1. magasin, og at Odd Weidemann fra SL samt Karen Angell foruten Sivertsen skulle ha adgang til rommet.

Innsendelsen av spørreskjemaer gikk tregt. Ved utgangen av juli var det kommet inn til Riksarkivet fire pakker med til sammen 170 utfylte skjemaer, hvorav 60 var fra Ytre Vinje og resten fra Østre Toten, ifølge Trættebergs notater.⁵⁴ Det viste seg nemlig snart at spørreskjemaet vakte motstand. En rekke av spørsmålene gikk på den enkeltes politiske og organisasjonsmessige tilhørighet før krigen. Den 21. juni hadde SL funnet det nødvendig å gjøre delvis retrett. Det ble da gitt beskjed om at en ikke krevde svar på spørsmålene 12 til 29. Spørsmål 18 skulle likevel besvares. Det dreide seg om noe så uskyldig som medlemskap i idrettslag før 9. april 1940.

Riksarkivets befatning med Hjemmefrontens Historieinstitutt ble i første omgang av kort varighet. Dets arkiv ble snart flyttet til Roald Amundsens gate 1, hvor det ble værende til instituttet ble nedlagt i 1948. Da ble det i oktober atter flyttet til Riksarkivet som et depositum. Samlingen hadde da vokst til 16 kasser, 1 kartotekskap og 3 pakker, som nå ble ordnet og pakket av Gunvald Bøe og sekretær Gunnfrid Sivertsen. Det dreide seg etter hvert om i alt 160 nummererte arkivstykker, inndelt i fem hovedgrupper: I. Instituttets kontorarkiv, II. Hjemmefrontledelsens korrespondanse, avisutklipp, III. Sivilorganisasjonen, IV. Den militære organisasjon og V. Bilder og suvenirer.⁵⁵

Selv om instituttet var nedlagt, og det deponerte arkivet dermed herreløst, fortsatte det å komme inn materiale til Riksarkivet. I juni 1950 kom det fire kasser fra distrikt 11 (Moss). Riksarkivet tok da kontakt med den tidligere lederen for instituttet, Magnus Jensen, som nå var rektor ved Sinsen høgre skole, for å få bevilget penger til det nødvendige overtidsarbeid som ordningen av denne tilveksten ville medføre. Saken kom deretter opp på møte med representanter for Hjemmestyrkenes Råd. Her var forsvarsministeren, Jens Christian Hauge, til stede. Hauge mente at alt stoff som angikk Hjemmestyrkene burde overføres til Forsvarsdepartementet av sikkerhetsmessige grunner, kunne Magnus Jensen opplyse i sitt svar til Riksarkivet 12. september 1950. Det endelige utfallet ble imidlertid at en

⁵⁴ Ibid. RA jnr. 884, 892 og 900/1945.

⁵⁵ Ibid. RA jnr. 1108/1948; 806/1950; 1081/1951.

representant fra FO II – og ikke departementet – i slutten av desember 1950 hentet Hjemmefrontens historieinstituts arkivsamling i Riksarkivet.⁵⁶

Hjemmefrontens historieinstitutt, med utgangspunkt i tanken om en egen arkivbestand som utgangspunkt for et forskningsmiljø, var slik sett et mislykket prosjekt. Ideen med instituttet lå imidlertid nær opp til oberst Schiøtz' planer fra november 1945 om en arkivinstitusjon som en underavdeling under et militært forskningsinstitutt. Men en viktig – og antakelig avgjørende – forskjell var det: Schiøtz hadde villet bygge direkte videre på en NS-opprettet institusjon, noe som neppe var særlig tiltalende verken for Torp eller hans etterfølger Hauge. Derimot skulle Hjemmefrontens historieinstitutt vise seg å bli en direkte forløper for en institusjon med mer solide bein å stå på, nemlig Norges Hjemmefrontmuseum.

Spørsmålet om oppbevaringen av hjemmefrontarkivene ble på ny aktualisert midt på 1960-tallet. Det lå i sakens natur at skriftlig dokumentasjon med hjemmefrontsproveniensen fra okkupasjonsårene var særdeles sparsom. Det som fantes, stammet stort sett fra våren og sommeren 1945, og gikk gjerne ikke lenger tilbake i tid enn til de siste dagene eller ukene forut for kapitulasjonen. I slutten av september 1964 henvendte imidlertid tilsynslærer og kaptein Bredo Henriksen fra Skien seg til fylkesmannen i Telemark med spørsmål om hva han skulle gjøre med den dokumentsamlingen han satt med fra okkupasjonsårene. Det dreide seg om Sivilorganisasjonen i Telemarks illegale arkiv 1943-1945, og var dermed temmelig enestående. Henriksen antok at det museet man planla på Akershus festning, kunne ha interesse av kopier. Originalmaterialet mente han burde oppbevares enten ved Brekke museum eller på Skien offentlige bibliotek. Fylkesmannen sendte spørsmålet videre til Justisdepartementet, og Justisdepartementet sendte saken videre til Riksarkivet som formentlig rette vedkommende.

Riksarkivet svarte fylkesmannen 18. januar 1965. En kjente ikke til det forelå bestemmelser om ordning og oppbevaring av arkiver av denne art, men antok at materialet både hadde lokalhistorisk og rikshistorisk interesse, erklærte riksarkivaren. Det burde derfor oppbevares i Riksarkivet, i hvert fall inntil det ble foretatt en samordning av de forskjellige likeartede arkiver fra krigstiden 1940-1945. I juni 1965 ble arkivet gjennomgått av Paal Brunsvig, Kåre Norum, Tor Skjønsberg og Tore Gjelsvik, alle tidligere

---

⁵⁶ Ibid. RA jnr. 1133/1950; 1657/1951.

sentrale medlemmer av Hjemmefrontens ledelse, og aktive i oppbyggingen av et hjemmefrontmuseum. Deres konklusjon var klar: arkivet burde holdes samlet og "dets fremtidige plass er uten tvil Norges Hjemmefrontmuseum på Akershus Festning." I brev til Riksarkivet 25. juni erklærte Bredo Henriksen at spørsmålet om å overføre arkivet til Riksarkivet dermed bortfalt.⁵⁷

Dagfinn Mannsåker, som nettopp hadde tiltrådt som ny riksarkivar, tok kontakt med formannen i rådet for Norges Hjemmefrontmuseum (NHM) 10. august. Mannsåker regnet med at det framtidige samarbeidet mellom museet og Riksarkivet ville bli tatt opp til drøfting når en nå skulle organisere og utarbeide statutter for NHM. Han tilbød samtidig Riksarkivets råd og hjelp i konserveringsspørsmål, dersom museet skulle ønske det. Rådets formann, ingen ringere enn den tidligere statsråd og milorgsjef Jens Christian Hauge, svarte høflig, men avmålt. Hauge takket for interessen, og ville gjerne drøfte samarbeidet ved en passende anledning.⁵⁸

Skulle museet bli det man ønsket, nemlig både museum, forskningssenter og arkivinstusjon, var det imidlertid avhengig av et større utvalg av arkiver. Helt siden 1940-tallet hadde Forsvarsstaben hatt i sin varetekt arkivene etter FO II og FO IVs Londonarkiver, MI II og MI IVs arkiver fra Stockholm og arkivene etter Militærattacheen i Stockholm. Den 9. november 1965 ga Forsvarsstaben ordre om at major Kaj Martens og phil.dr. Olge Adamson skulle "[...] forstå ordningen og gjennomgåelsen av arkivene med særlig tanke på å få overført til Norges Hjemmefrontmuseum det som måtte være av interesse for dette museet." Det var altså her tale om til dels store dokumentmengder med utvilsom statlig proveniens. Det meste av dette hadde inntil da vært lagret i den gamle fengselskirken på Akershus festning, men noe ble også funnet på loftet i Bankplassen 2 (Forsvarsdepartementets bygning).⁵⁹

⁵⁷ Ibid. RA jnr. 1552/1964; 241 og 999/1965.

⁵⁸ Ibid. RA jnr. 1095 og 1189/1965.

⁵⁹ Olge Adamsons innledning til "Fortrolig katalog" over arkivene, skrevet i april 1968 ("Oversikt over de arkiver fra Den annen verdenskrig som har vært i FST/E's varetekt inntil 1968"). En god del av det materialet som er nevnt i katalogen kom likevel til Hjemmefrontmuseet først 10 år senere. Det hadde inntil da ligget i Etterretningsstabens lokaler i Platousgate. Det dreide seg om materiale registrert under punktene 7 og 8 i Adamsons katalog, samt to kartonger vedrørende Militærattasjeen i Stockholm (punkt 2 i katalogen). Dette ble hentet til Festningen 27. mai 1975 av undertegnede. Resten av Militærattasjeens arkiv var lagret i bygning 54 (Arsenalet) på Festningen, og ble flyttet til Kruttårnet i juni 1976.

At Forsvarsstaben slik kunne gi ordre om behandling og oppbevaring av arkivene etter nedlagte offentlige administrasjonsorganer, på tvers av praksis og regler for hvordan arkiver skulle behandles i Norge, og stikk i strid med daværende rikarkivar Steinnes' prinsipielle standpunkt fra desember 1945, forteller to ting. Arkivverket sto fremdeles svakt, særlig siden Riksarkivets byggesak ennå var uløst. Men vel så viktig er det trolig at Jens Christian Hauge, som den dominerende personligheten bak etableringen av NHM, og med hele den norske motstandskampens prestisje og autoritet i ryggen, hadde avgjørende innflytelse også her. Og som vi tidligere har sett, Hauge viste i hele sin tid som forsvarsminister liten forståelse for Arkivverket generelt og for Riksarkivet spesielt. Hans opptreden overfor Arkivverket mens han var forsvarsminister 1945-1951 preges av neglisjering på grensen til motarbeidelse. I den grad han interesserte seg for arkivspørsmål, er det snarere rimelig å se interessen i lys av oberst Schiøtz' tanker om en militær arkivinstitusjon ved siden av det ordinære arkivverket.

Det lå således helt fra starten av an til et spenningsforhold mellom NHM og Arkivverket. Dette ble synliggjort noen år senere, da spørsmålet kom opp om en mer forsvarlig oppbevaring av landssvikarkivene i politiets varetekt på Victoria Terrasse. I et notat til museets styre 12. juni 1970 viste styremedlem Lars L'Abée-Lund (nylig avgått kriminalsjef i Oslo og tidligere medlem av hjemmefrontledelsen) til arkivinstruksen fra 1961 og avleveringsreglene. Han pekte på at arkivsaker fra tiden etter frigjøringen nå suksessivt i årene framover ville bli overført til Arkivverket "hvis ikke museet tok spesielle forholdsregler". Men slike forholdsregler hadde L'Abée-Lund tatt, hevdet han. I 1967, mens han fremdeles var kriminalsjef, hadde han fått politimesteren i Oslos og Justisdepartementets samtykke til å overføre til museet det tyske og norske politis krigsarkiver og alle arkiver vedrørende rettsoppgjøret, og dette samtykket var ikke tilbakekalt, etter L'Abée-Lunds oppfatning.⁶⁰

Dersom det er riktig at kriminalsjefen hadde fått et slikt samtykke, hadde både politimesteren og Justisdepartementet overskredet sin kompetanse. Og på museets styremøte noen dager senere, 16. juni 1970, hvor riksarkivar Mannsåker var til stede, ble det klart at arkivene på Victoria Terrasse skulle

---

⁶⁰ RA Husarkivet, eske Ec 58 "Landssvikarkivet." Kopi av L'Abée-Lunds notat 12. juni 1970, oversendt førstearkivar Thorsten Eken fra Knut M. Haugland 27.7.1970.

avleveres til Riksarkivet og inntil videre *deponeres* i NHM.⁶¹ Det var nå ingen tvil om at Riksarkivet i løpet av 1970-tallet ville kunne flytte inn i nye lokaler på Kringsjø og dermed tilby langt bedre oppbevaringsbetingelser for arkivene enn det gamle krutthuset på Festningen ville være. Riksarkivet kunne av den grunn opptre med større selvfølelse enn tidligere, og Riksarkivaren vant lettere gehør for sine synspunkter. Dessuten var begge parter selvsagt opptatt av å få til et godt samarbeid, noe Hærens Overkommando hadde understreket nødvendigheten av allerede sommeren 1945.

Landssvikarkivene ble flyttet fra Victoria Terrasse til Akershus festning i løpet av oktober 1971 – januar 1972 og fulgte ganske selvfølgelig med til Kringsjø da Riksarkivet flyttet inn der høsten 1978.⁶² Senere har også andre deler av arkivene ved NHM blitt overført, blant annet arkivet etter Militærattasjéen i Stockholm. Men fremdeles finnes det offentlige arkivstykker og arkivserier så vel av norsk som tysk proveniens ved NHM. Flere av disse skaper brudd i arkiver og arkivserier i Riksarkivet. For ikke å slå bena vekk under NHM som et forskningssenter med okupasjonsårene som spesialfelt, er en blitt enig om foreløpig å la arkiver med slik offentlig proveniens forbli deponert ved museet. Slik sett er Norges Hjemmefrontmuseum et særtilfelle blant norske museer. Heller ikke Hjemmefrontmuseets søsterinstitusjon i Danmark, Frihedsmuseet i København, har en slik funksjon.

Sluttord

I årene som fulgte etter 1945 ble ikke Riksarkivet tilført de ressurser som kunne satt det i stand til å takle de store arkivproblemene som meldte seg, til tross for riksarkivar Steinnes og hans stabs iherdige anstrengelser. Dels skyldtes dette en generell undervurdering fra myndighetenes side både av arkivenes betydning og av ressursbehovet. Fra 1945 og utover ble Riksarkivet først anmodet om å avgi personell, dernest om å forlate arkivlokaler det hadde til disposisjon. Anmodningene kom i begge tilfellene fra Forsvaret, i det siste tilfellet fra forsvarsministeren selv, Jens Christian Hauge. Den eldgamle byggesaken sto fremdeles i stampe, og Riksarkivet ble i første omgang ikke tilvist alternativer. Det var en strid med ryggen mot

---

⁶¹ Ibid. Protokoll fra styremøte i Norges Hjemmefrontmuseum tirsdag 16. juni 1970.

⁶² Se også O. Kolsrud, Om landssvikarkivet, *Norsk Arkivforum* 12, Oslo 1996: 38-62.

veggen. Gruvene ved Kongsberg og deretter de gamle krutthusene på Hovedøya ble provisoriske nødløsninger i denne situasjonen.

Men en ser også at det forelå et ønske fra kretser innen Forsvaret om å bygge opp en egen arkivinstitusjon ved siden av Arkivverket, tuftet på Instituttet for historisk forskning og Hærarkivet fra okkupasjonsårene. Dette ønsket ble forsterket gjennom motstandsbevegelsens selvbevissthet etter frigjøringen, – og samtidig forvandlet til en plan om et eget motstandsarkiv knyttet til Hjemmefrontens Historieinstitutt og deretter til et eget hjemmefrontmuseum. Her var Jens Christian Hauge en sentral kraft, både som den legendariske Milorg-sjefen under okkupasjonen og som forsvarsminister 1945-1951. I den grad Hauge interesserte seg for arkivspørsmålet, var det i lys av et eget hjemmefrontarkiv som et monument over motstandskampen.

Det kan være grunn til å spørre om riksarkivar Asgaut Steinnes' kontante avvisning i desember 1945 av tanken om et eget norsk krigsarkiv var en klok beslutning. I den stemningen som hersket umiddelbart etter frigjøringen ville det antakelig vært lettere å få bevilgninger til arkivformål ved å knytte dem til forsvars-, okkupasjons- og motstandshistorien. Men Steinnes vurderte nok situasjonen slik at et eventuelt krigsarkiv ikke ville løse landets arkivproblemer, tvert i mot, det ville snarere skyve en fullgod løsning enda lenger ut i den fjerne framtid. Om dette var en riktig vurdering, er det ingen forunt å avgjøre. Det vi imidlertid har kunnet se, er at først ved realiseringen av et nytt og moderne arkivbygg på 1970-tallet ble Riksarkivet satt i stand til med større selvstendig kraft å ta fatt på de forsømte oppgavene i forbindelse med okkupasjonstidsarkivene. Provisoriene kunne avvikles, og de avleverte arkivene samles i fjellmagasinene på Kringsjø. Og i 1996, et halvt århundre etter frigjøringen, ble det etablert en egen forsvarsavdeling i Riksarkivet – RAFA – med Jørgen H. Marthinsen som den nye avdelingens første sjef.

Himmelbrevene

"Søndagsbrevene" som vernet oss mot kuler og krutt, hunger og pest

I Riksarkivet, i de tyske arkivene fra Den 2. verdenskrig, inne i en vernepliktsbok som en tysk soldat i Norge har hatt i lommen, har det ligget et sammenbrettet brev. Det er flekkete og medtatt. Det består av tre ark. Det har håndskrevet tekst, gotisk håndskrift. Overskriften er delvis borte. Det begynner slik:¹

"Haus- (und Schutz-)Brief.

Im Namen Gottes des Vaters des Sohnes und des heiligen Geistes so wie Christus am Ölberg stille stand, so soll alles Geschütz stille stehen, Wer diesen Brief bei sich hat den wird nichts schaden. Es wird ihn nicht treffen des Feindes Geschütz und Waffen."

Det er på norsk: I Guds, Faderen og Sønnens og Den hellige ånds navn, så som Kristus stod stille på Oljeberget, så skal alt skyts stå stille. Den som har dette brev hos seg, den skal ingenting skade. Fiendens skyts og våpen skal ikke treffe ham.

Av den videre teksten kan vi blant annet lese at brevet er sendt fra Himmelen, var skrevet med gullbokstaver og i 1724 funnet i Holstein. Jesus Kristus har skrevet det.

Dette er et **himmelbrev**. Begrepet er nærmest ukjent i dag, og ordet er gått ut av språket. Men en gang var det velkjent. Himmelbrev fantes, håndskrevne og trykte, bokstavelig talt i de tusen hjem i mange land i Europa, og etter alt å dømme var Norge intet unntak.

Kort fortalt er et himmelbrev et skriftstykk som sier seg å være kommet ned fra himmelen, som formaner til visse dyder og som lover vern og velsignelse til innehaveren eller huset der det finnes. Noen ganger er en stein falt ned fra himmelen, og i steinen var det et brev.

---

¹ RA. Tyske arkiver. Wehrpässe m.v., eske 77. I eget legg.

P.g.a. forskjellig håndtering av samlingen tyske vernepliktsbøker er brevet kommet vekk fra det Wehrpass det opprinnelig har ligget i.

Grunnen til at himmelbrevene nesten ikke finnes omtalt i de offentlige arkivene vi kjenner, må søkes i det forhold at de hørte hjemme i en folkekultur der fut og prest ikke helt nådde ned, og at de blomstret under nærmest illegale forhold. Ikke desto mindre var de uhyre utbredt. I enkelte land var de tidvis godkjent og brukt av prester og bisper. Etter at boktrykkerkunsten var blitt kjent og kommet i bruk, ble de trykt i store opplag, og en av de dyder mange himmelbrev oppfordret til, var å gjøre avskrifter og spre dem videre.

Et tysk oppslagsverk sier at himmelbrevene på 1700-tallet var de mest utbredte trykte skrifter i Europa.

Danske og norske himmelbrev var gjerne oversatt fra tysk og av utgiveren gitt en viss lokal koloritt. Det er ikke uten grunn at Ludvig Holberg omtaler dem som han gjør. I komedien "Barselstuen" beskriver han forholdet:

En kone, Arianke Bogtrykkers, er på besøk hos Barselsquinden og klager over at mannen, boktrykkeren, ikke får solgt gode danske bøker med fortjeneste. "De eneste Bøger som vi har Profit paa, ere de som vore Svende skriver selv; vor Dreng Lars satte forleden et Himmel-Brev over paa Dansk, hvoraf vi solgte over 4000 Exemplarier", sier Arianke.²

"Barselstuen" ble for første gang spilt i København i 1723.

Det skal ikke her gjøres forsøk på å skrive himmelbrevenes historie. Men det kan være grunn til å minne om dem, fordi de tilhører en fortid som bare ligger noen få generasjoner bak oss, da overtroen grodde friskt, og de fleste av våre forfedre hadde stor tro på skriftens ord, særlig de som stod på trykk. Og vi skal se på noen av de himmelbrev som er bevart i Norge og noe av det som har vært skrevet om dem.

Motivet for å utgi og spre himmelbrev har nok delvis vært fromt, ønsket om å spre kristelige og moralske dyder blant allmuen. Men det er fare for at hovedmotivet har vært av mer verdslig natur, nemlig rent kommersielt, som med tidligere tiders avlatsbrev eller "fliser av Kristi kors". Et himmelbrev trykt på et enkelt ark kunne selges for bare et par skilling, men når de ble trykt i noen tusen eksemplarer, ble det penger av det til boktrykkere og kremmere. Og når det lovte hell og lykke til huset eller bæreren, eller vern

² Ludvig Holbergs Comoedier, 3 Bog s. 302. Gyldendalske Boghandel, Kbh. 1922. - I Peder Paars nevnes himmelbrev flere steder.

mot kuler og sabler for soldaten, kunne selv fattigfolk overtales til å kjøpe det.

Fra steintavler til pergament

Det har vært forsket i himmelbrevenes opprinnelse og historie, og historien menes å være meget gammel. Religionshistorikere har interessert seg for den.

Himmelbrevene kan variere noe i form og innhold, men er stort sett skåret over samme lest. Et påfallende fellestrekk ved dem er det kraftige påbudet om å helligholde hviledagen, og utsagn om straff for å arbeide på søndagen. I det tyske brevet i Riksarkivet heter det:

"...es stand geschrieben wer am Sonntag arbeit der ist verdammt, ihr sollt an diesem Tage nicht arbeiten, sondern in die Kirche und (mit?) Andacht beten..."

Denne iherdige påpekingen av helligdagen har fått religionshistorikere til å se himmelbrevenes opprinnelse både i den jødiske sabbaten og i middelalderens kirkestrider om helligholdelse av hviledagen. De er også blitt kalt "søndagsbrev". Men himmelbrevene er også tenkt å ha sin opprinnelse i religiøse forestillinger fra oldtiden, eller i felles tankegods fra forskjellige religioner, der budskap kommer ned fra himmelen på leirtavler eller lignende, som den gammelegyptiske Dødeboken eller de to steintavlene på Sinais berg med de ti bud, skrevet av Gud, som 2. Mosebok forteller om (kap. 24 vers 12). Det store tyske religionshistoriske leksikon Die Religion in Geschichte und Gegenwart ser en slik sammenheng, men at de nyere "søndagshelligholdsbrevene" kan ha en vesteuropeisk bakgrunn, særlig fra Spania i det 6. århundre etter Kristus. Himmelbrev er kjent i England omkring 800-900 e.Kr. og på Island midt på 1200-tallet. Fra 12-1300-årene finnes det eksemplarer av himmelbrev i Italia, Tyskland og Østerrike. De har nå mer enn før preg av å være relikvier.³

Kulturhistorisk Leksikon har en liten artikkel, Himmelsbrev (på svensk), som bl.a. forteller at himmelbrevet opptrådte i kristen form ca. år 580 og ble fordømt som kjetteri av biskop Licianus (Licinianus) av Kartago. Lateransynoden i 745 i Roma stemplet også himmelbrev som kjetteri. Det er

---

³ Die Religion in Geschichte und Gegenwart, Bd. III, s. 29-35. Tübingen 1912.

i Norden spor av himmelbrevtradisjonen i middelalderen, men de egentlige himmelbrev kom her først etter reformasjonen.⁴

Blant fellestrekkene ved himmelbrev som er bevart i Norden - og det er mange, særlig i Danmark - er det at erkeengelen Mikael er kommet ned fra himmelen med dem, gjerne til Oljeberget, eller at de er funnet på Mikaelssberg, eller som i det tyske brevet i Riksarkivet at den hellige engel Mikael skal stanse alle våpen som kan ramme bæreren. Engelen Mikael er nesten alltid med - men undertiden er det engelen Gabriel.

Svært ofte er det også slik at brevet er overlevert en mottaker, i nyere tid gjerne på en landevei, spesielt i Holstein, av en mann som heter Just (Justus, den rettferdige). Just er antakelig Jesus eller en engel i forkledning. I enkelte tilfelle er det Just som mottar brevet. Brevet advarer mot vellevnet og fråtseri og mot pynt og stas, oppfordrer til omvendelse og til å søke kirken flittig og holde budene, og truer ellers med fortapelse. Det verner mot ild og vann og fienders våpen.

Fra Oljeberget til Holstein og Fyn

Tidsskriftet Dania hadde en større artikkel om himmelbrev i 1895, og det siteres der fra et himmelbrev i Romania - der slike skrifter kom i meget store antall - og fra et lignende i Lille-Russland (i.e. Ukraina).⁵

Det rumenske begynner slik, i den danske oversettelse:

"Dette brev blev fundet overfor de gamle paa Oljebjærgtet foran den hellige ærkeengel Mikaelss billed. Dette brev hang i nogle oljetræer...og disse ord vare skrevne i det:

Jesus Kristus, søn af Gud Fader i himlen. Jeg befaler Eder...I kristne, ikke at arbejde paa den hellige søndag, thi søndagen har jeg helliget..."

Det ukrainske begynner slik:

"Dette himmelbrev blev fundet i Britanien paa Oljebjærgtet foran den hellige ærkeengel Mikaelss billed". (*Britanien er en misforståelse av Bethanien*).

Også det befaler at søndagen skal overholdes og ikke noe arbeid utføres den dagen.

⁴ Kulturhistorisk Leksikon for nordisk Middelalder, bd. VI, s. 563-566. Oslo 1961.

⁵ Dania. Tidsskrift for Folkemål og Folkeminder. Tredie Bind, s. 193-228. Art. Himmelbreve af Kr. Sandfeld Jensen.

Begge brev sier at søndag må det heller ikke tas røtter opp av hagene. En skal sky det onde og gjøre det gode, og de som ikke gjør som befalt, skal straffes med hunger og pest, krig og gresshopper. Den som har brevet og ikke vil vise det fram, eller ikke tror på det, skal være forbannet og ikke få tilgivelse for sine synder.

Siden midt på 1800-tallet hadde himmelbrevene en særlig stor utbredelse i Romania. En rumensk forsker (Hasdeu) har regnet ut at det der bare i 1870-årene ble trykt og utgitt hele 80.000 eksemplarer.⁶

Forfatteren i Dania mener det ikke kan være tvil om at alle himmelbrevene stammer fra en felles original, og at det må være utgått fra en eller annen sekt som særlig var opptatt av å helligholde søndagen.

Det finnes tekster på ungarsk, tsjekkisk, polsk og russisk, likeså etiopiske, koptiske, syriske og arabiske utgaver, og en oldengelsk utgave skal finnes i Oxford. Det første tyske himmelbrev som kjennes (i 1895), nevnes av en historieskriver fra Strassburg som døde 1384 (Closener). En islandsk kilde (Islands Arboekr) fra 1648 forteller om et brev som dette året er kommet til Island. Det er skrevet av Jesus selv.⁷

Første himmelbrev trykt på svensk kom ut i Stockholm i 1574, bearbeidet av et tilsvarende dansk fra 1555.⁸

Svenske himmelbrev sier seg å være åpenbart i Båhus, mens mange av de danske - som de norske bygger på eller er oversatt fra - hevder å være falt ned i Holstein eller være funnet ved Asen (Assens) på Fyn, noen nyere også ved København. Et typisk utsagn er (Dania s. 210): "Dieser Brief ist vom Himmel gesandt und in Holstein im Jahre 1724 gefunden worden...". I det tyske brevet i Riksarkivet står det, "Dieser Brief ist vom Himmel gesand (sic) und 1724 in Holstein gefunden worden..." - altså med samme år og nesten ordrett likt.

De ble begge funnet svevende over døpefonten. De fløy vekk når noen forsøkte å gripe dem, unntatt i 1791 i Danias brev, i 1771 i Riksarkivets

---

⁶ Dania 1895, s. 208.

⁷ Dania 1895, s. 212-213.

⁸ Kulturhistorisk Leksikon for nordisk Middelalder, bd. VI.

brev, da en mann grep brevet med den tanke å skrive det av. - Det er tydelig at brevene har felles opphav.

Vern mot fiendens piler og kuler

Dania siterer også fra et eksemplar med overskriften "Haus- undersdirektør Schutzbrief" - som Riksarkivets tyske eksemplar. Det begynner på samme måte: "Im Namen des Vaters, des Sohnes u. des heiligen Geistes." Det er fra den første schleswigske krig, treårskrigen 1848-50, og det sier også at slik som Kristus stod stille på Oljeberget (i Danias eksemplar "im Oelgarten"), så skal også alle våpen stå stille og bæreren av brevet ikke treffes av fiendens skyts.⁹

I Håndbog for Danske Lokalhistorikere, redigert av den senere rigsarkivar Johan Hvidtfeldt, sies det at Himmelsbrief eller Haus- und Schutzbrief stadig er utbredt. Soldatene brukte dem som amuletter under treårskrigen (det er 1848-50), mange danske bar avskrifter i 1864 (den dansk-tyske krig), og tyske soldater gikk med slike under Den første verdenskrig og muligens også under Den annen.¹⁰ At noen gjorde det, viser Riksarkivets "Haus- und Schutz-Brief" fra krigen.

Danske Folkeminder fra 1877 siterer seks forskjellige himmelbrev, og om det ene sies det at forfatteren (Jens Kamp) har fått det av en bonde fra Roskildetrakten; han hadde det fra sin bror, som var husar i 1864 og hadde skrevet det av etter et brev som en av kameratene hadde. "Thi næsten alle ved den Eskadron, hvorved min Broder var, bar et Afskrift af dette Brev paa Brystet", fortalte bonden.¹¹

Himmelbrevene kalles ofte kistebrev, fordi de er blitt oppbevart i folks kister og gjerne limt oppunder lokket på kistene. Men de egentlige kistebrevene er av en annen kategori, et bilde, tresnitt, med et bibelsk eller verdslig motiv, moraliserende eller fortellende, og med en kort tekst, alt på et ettbladstrykk.

---

⁹ Dania 1895, s. 223.

¹⁰ Håndbog for Danske Lokalhistorikere. Red. Johan Hvidtfeldt. Udg. af Dansk Historisk Fællesforening 1952-1956. S. 272.

¹¹ Danske Folkeminder, Æventyr, Folkesagn, Gaader, Rim og Folketro. Samlede..af Jens Kamp. Odense, 1877. S. 314-320.

Det danske tidsskriftet Sprog og Kultur gjengir og omtaler en rekke slike i sitt bind 10, og blant disse også noen få himmelbrev.¹²

Førstearkivar Helge Kongsrud har gjort forfatteren oppmerksom på to brev fra 1400-tallet i Diplomatariet som riktignok ikke er himmelbrev, men som kanskje er beslektet. Det ene, fra ca. 1450, begynner med en avskrift av et avsnitt fra Johannes' evangelium og ender med å ramse opp alle Bibelens navn på Gud og Jesus: Messias, Sother, Emanuel, Sabaoth etc. etc. Brevet antas å ha vært produsert og solgt av en omreisende munk.¹³

Det andre lovpriser den hellige Dorothea og Christi kors og er fra omkring 1450 eller noe senere.¹⁴

Begge brevene er på latin og antas å ha vært båret som amuletter. Den samme lange sekvensen av hellige navn, i verseform, som det første brevet nevner, sang kong Sverre under sjøslaget ved Nordnes mens han gikk fram på dekket, med hendene mot himmelen og uten skjold.¹⁵

To norske himmelbrev fra 1648

Et av de eldste bevarte norske himmelbrevene er et fra 1648 i Riksarkivet. Helge Kongsrud har funnet det og kopiert det for forfatteren. (Se neste side.) Slik er teksten:¹⁶

"En Sand ferdig Copie

Udi en Stad Michel Borg henger It breff Hvilchen Ingen ved kommer med for gylte bogstaffuer Er det schreffuet och aff Gud ved Michael Engel Ned schichet Huem som Dette breff will vd schriffue Till den bøyer det sig ned och oplader det sig

Mend Huem som vill gribe der Effter for den flyer Den och bort, Huemb Som paa Søndagen Arbeyder Den Er fordømt

¹² Sprog og Kultur. Udgivet af Institut for Jysk Sprog- og Kulturforskning. Bind 10, 1941, s. 115-140: Danske Kistebreve. Af Johannes Evald Tang Kristensen.

¹³ Johannes' evangelium, kap. I, vers 1-14. - Dipl. Norv. bd. 7 nr. 441.

¹⁴ Dipl. Norv. bd. 12 nr. 266.

¹⁵ P.A. Munch, Det norske Folks Historie, Tredie Deel, Chra. 1857. S. 127. - Også denne henvisningen skyldes Helge Kongsrud.

¹⁶ Helge Kongsrud oppl.: Riksarkivet, Diplomsamlingen, Diverse, eske m. dokumenter (særlig diplomer på pergament), dep. fra De Sandvigske Samlinger. Esken merket "Skindbreve og andre gl. breve" og "Avd. 11. Nr. 398". Inne i lokket er skrevet "Berte Engebrets Datter 1842".

Arbeyder inttet om Søndagen Enten for Penning Sølff Eller gull mend flitigen
 gaee till Kierchen och høre guds ord
 I schal iche Smøche Eders Ansigt Eller kruse Eders Haar at bedriffue Synd och
 schal I ? aff Eders Rigdomb med deele de fattige och Arme, och at dette breff
 Er schreffuet med Min Almechtige Haand och fra mig Jesus Christus Nedsent
 at I iche gjør som de (v)fornuftige Diur
 I haffuer Sex dage vgen och Søndagen schall I Holde
 gaee til Kierchen høre guds ord bede at Eders Synder kunne bliffue forladne at
 ieg iche Straffuer Eder med Pæstelense Krig Hunger och Dyrtyd
 ieg beder Eder at I iche paa Søndagen gaee i Sus och Dus och at
 It hvert Mennische vng och gamel fortryder sine Synder
 den Ene schal den anden iche med sin tunge baguasche
 Suig och iche de arme fader løse Item Eders Næste saa giffuer ieg Eder
 Sundhed och fred
 huo som dette breff iche Troer hand Er fordømt och haffuer huerchen Lyche
 Eller velsignelse
 Jeg Jesus Christus haffuer det med Min Egen haand schreffuet
 hvem som dette breff haffuer och dølgger hand Er for bandet aff den Christne
 Kierche och aff Min almechtige haand forlat
 dette breff schal aff En anden vdschriffuis och om I haffuer bedreffuet saa
 Mange Synder Som Sand i haffuet och Stierner paa
 Himmelen Saa schulle de dog bliffue forladne
 huo som dette iche Troer hand schall døe och børnene schulle døe
 En anden døe
 ieg Spørger Eder paa den Yderste dag och I Kund iche Suare mig for Eders
 groffue Synder
 holder mine bud som ieg ved Min Engel Michael haffuer wdsent
 ANNO 1648"

Brevet inneholder de vanlige elementene:

Det er skrevet med gullbokstaver og nedsendt av Jesus ved engelen Mikael.
 Ingen kommer bort til det (Ingen ved kommer), uten den som vil skrive det
 av. Den som arbeider om søndagen, er fordømt. Gå flittig i kirken. Dere
 skal ikke smykke ansiktet eller kruse håret. Del med de fattige. Angre deres
 synder. Syndere kan bli straffet med pest og krig, hunger og dyrtid. Den
 som ikke tror på brevet eller skjuler det, er forbannet. En annen skal skrive
 av brevet, så skal syndene forlates om de er mange som sand i havet og
 stjerner på himmelen.

Merkelig nok finnes det enda ett himmelbrev fra 1648 i Riksarkivet -
 riktignok i fotokopi. Gjennom Agder Historielag fikk Norsk Historisk
 Kjeldeskriftinstitutt (nå Kjeldeskriftavdelingen) i 1939 lånt inn fra eieren i

Øvrebø et himmelbrev datert 22. juni 1648, og fikk det fotokopiert og skrevet av.¹⁷

Innholdet er det samme som det foran nevnte fra samme år, men de to er ellers nokså ulike. Brevet av 22.6.1648 er skrevet av en annen hånd, med en vakker og rutinert håndskrift, som av en profesjonell skriver. Teksten er også lengre og mer utbrodert. Innledningen begynner slik:

"Wdi den stad Mickelborig Hennger et Breff, Huilchenn Inngenn Mandt VedKommer, och udj dette staar schreffuit med, forgyldenn Bogstaffuer, och Er aff gudz Sønn Michaell Enngell Nedsennt..."

Engelen Mikael presenteres altså her som Guds sønn, vel ikke helt i pakt med teologien. Brevet bøyer seg ned og åpner seg for den som vil skrive det av, for andre som vil ta det, viker det bort. Det brevet engelen kommer med, åpner slik:

"Huemsom Om Sønndagenn Arbeyder, Hannd ehr fordømt, Arbeyder Innted paa Sønndagenn, enntenn for Sølff, Eller Guld, Eller Penndinge, menn Med Største Anndacht, gaar thill Kierckenn, och hørre Gudz Ord..."

Påbudene, løftene og truslene er ellers de samme som i det førstnevnte brevet, men i en litt annen form og med flere detaljer. En skal ikke smykke sine ansikter eller kruse sitt hår for derved å bedrive synd ved hofferdighet; en skal dele sitt gods med de fattige og trengende; syndene kan bli straffet "med Pestelenntze Krig Hunger och Dyrtyd". Den som har brevet i huset eller hos seg, skal ikke skades av torden og uvær, han skal bli hjulpen både fra ild og vann. Det slutter slik:

"Holder mine Bud som ieg med min Engell, Micaell Haffuer NedSent, och Aaben Barit ieg Jesu Christo, och ladet thill Siune udj Michelborig, iche Langt fra Thrøyborrig,
Actum Lund den 22 Junj 1648."

Om det er skrevet i Lund i Rogaland nær grensen til Vest-Agder, er ikke godt å si, men Thrøyborrig er trolig en variant av **Friborg**, hvor budskapet er kommet ned i enkelte andre himmelbrev.

---

¹⁷ Himmelbrev dat. 22. juni 1648, innlånt 30/9 1939 fra Albert Skarpengland, Øvrebø. Fotokopi og avskrift i Kjeldeskriftavd., RA. - Sitatene brukt her er fra avskriften, som er gjort i mai 1940 av M. Brinchmann.

I et islandsk himmelbrev heter det at Jesus selv har skrevet det i Michaelsborg, ikke langt fra Friborg.¹⁸

Det kan være en tilfeldighet, men er ellers påfallende at det også til Island skal være kommet et himmelbrev i 1648 (se foran) - det er året da Tredveårskrigen endelig tok slutt. Himmelbrevene blomstret opp i ufredstider.

Ikke smykke ansiktet, ikke krølle håret

Muligens fra omkring 1700 er et defekt himmelbrev som Riksarkivet har i en ufullstendig avskrift. Det er innlånt til RA fra Egenes i Kvinesdal i mars 1889.¹⁹

Brevet sier seg å være skrevet på Fyn en liten mil fra Assens, et sted som heter Myllerhus. Til en ved navn Selt kom det der en mann i brun kjortel. Da han kom for tredje gang, sa han at han var en Guds engel, og da han slo kjortelen til side, var han klar som et lys. Brevet har Gud skrevet på Mikael's Bjerg. Folk skal gå flittig i kirke, holde budene, ikke smykke sine ansikter og ikke bruke "de høie Toppe" (altså hårtopper), osv. De som tror på brevet, får evig velsignelse, de som ikke gjør det, får døden. Uten omvendelse vil verden ikke stå lenger enn i 3 år. Hvis man omvender seg, skal menneskenes alder bli 1000 år.

Trolig gjemmer det seg himmelbrev i forskjellige varianter i gårdsarkiv eller samlinger i statsarkivene, likeså i lokale museer; forfatteren har bare informasjon om noen enkelte slike.

Avdelingsarkivar Torbjørn Låg skrev i sin tid i Aust-Agder-Arkivet i Arendal en liten artikkel om himmelbrev i avisen Agderposten og fortalte der bl.a. om et slikt brev som var kommet til arkivet i et gårdsarkiv. Det er datert 27. januar 1742 og kom fra Fidje i Froland:

Her er det en mann ved navn Isak, i landsbyen Mysbyested en liten mil fra København, som tre ganger får besøk av engelen Mikael, som gir ham

---

¹⁸ Dania 1895, s. 213.

¹⁹ RA. Avskrifter og fotokopier av innlånte diplom. Etter defekt avskrift fra slutten av 1700-tallet. Innlånt fra Egenes i Kvinesdal mars 1889. - RAs avskrift visstnok av Hvidfeldt Kaas.

Helge Kongsrud har gjort forfatteren oppmerksom på den og kopiert den.

brevet, skrevet med gullbokstaver, med forbudet mot søndagsarbeid, forbud mot overdådighet, mot å smykke sine ansikter og krølle sitt hår osv. og påbud om å holde budene. Hvis menneskene ikke omvender seg, skal verden ikke bestå lenger enn 9 år, det blir sykdom og blodsutgytelse, og "Moderen skal ede sitt eget barn". De som omvender seg og tror, skal få sine synder tilgitt og vederfares alt godt, bevares fra ild og vann, og sverdet skal ikke bite på dem.

Aust-Agder-Arkivet har 5 himmelbrev - fra 1742, 1770 og 1843, og to udaterte.²⁰

Himmelbrev fra forskjellige deler av landet er gjengitt i tekst eller faksimile i historielagenes årsskrift.

Teksten til et himmelbrev, trykt i København i 1770, er gjengitt i sin helhet i *Ætt og Heim* 1965, utgitt av Rogaland Historie- og Ættesogelag i Stavanger, under tittelen "Hyrdebrev" fra 1770.²¹

Her er det slik at en mann som heter Just, bodde en mil fra Mikael's berg, og til ham kom det en lysende engel og gav ham et brev som han skulle gi til presten. Brevet som Just mottok, innledes slik: GIV AKT PAA DETTE BREV. Innholdet er det vanlige. Det begynner med helligholdelsen av sabbaten, formaner om ikke å pynte seg, holde budene osv., og truer de ugudelige, bl.a. at "Der skal saa blive saa stor Hunger og Ælendighed at en Moder skal æde sit eget Barn."

Det er ikke godt å si når denne siste elendigheten oppstod i himmelbrevens historie, om mødrene, men det er tydelig at den har fått utbredelse gjennom mange versjoner, både trykte og håndskrevne. Vi finner den også i *Tidsskrift for Valdres Historielag*, bind V, der Knut Hermundstad har gjengitt hele teksten til et himmelbrev han kom over i 1945. Brevet er fra Sparstad i Vang på Stee i Vestre Slidre.²²

---

²⁰ Agderposten 27.8.1983, art. Himmelbrev av Torbjørn Låg. - Himmelbrevene i A-A-Arkivet er 27.1.1742 i Arkiv 1/1982 II9; udat. i Dep. 1/1978 IV3; 1770 trykt i Kbh.; udat. oppr. fra gårdsarkiv, Moi i Bygland; 7.4.1843. De 3 siste i Lokalia AA himmelbrev. Oppl. av Torbjørn Låg 5.10.1983 i brev til forfatteren.

²¹ "Hyrdebrev" fra 1770. Innsendt av J.J. Jåthun. S. 91-92. - Helge Kongsrud gjorde forfatteren oppmerksom også på dette, som på en rekke andre mulige kilder.

²² *Tidsskrift for Valdres Historielag*, V (21-24), 1943-1946, s. 384-388.

Brevet er en avskrift datert 26. september 1843, av en avskrift fra 28. april 1782 - begge gjort på Sparstad i Vang i Valdres. Brevet sier seg å være skrevet av Gud med gullbokstaver og "henger i Sante Germans Kiærke Paa Mekkelbørg". - "St. Germans kirke", "Kirken St. Germania" o.l. finner en ofte i innledningen til himmelbrevene.

Himmelbrev i lokalhistoriske årbøker

I første hefte av bind VI av Valdres Historielags tidsskrift har Knut Hermundstad en lengre artikkel om himmelbrev, og som vedlegg til heftet er faksimile i full størrelse av Sparstadbrevet.²³

I dette heftet har Hermundstad også utskrift av et himmelbrev som er trykt i Sivert Aarflots trykkeri på Volda i 1811, trykt etter et tidligere trykt eksemplar.

Årbok for Fosen 1985 har en artikkel av bygdebokforfatteren Kolbjørn Aune: Eit himmelbrev frå Åstfjorden. Her gjengis i faksimile både det trykte brevet fra Åstfjorden - en fjordarm ved innseilingen til Trondheimsfjorden - og det foran nevnte fra S. Aarflots Bogtrykkerie på Volda, som også har vært gjengitt i Tidsskrift for Sunnmør historiske lag i 1911.²⁴

Begge disse trykte brevene er innrammet av blomsterranker med basunengler på toppen. Åstfjordbrevet har håndskrevne påskrifter fra tidligere eiere, fra 1855 og fra april 1813.

Statsarkivar Nils Johan Stoa fortalte i 1987 om et himmelbrev i håndskriftsamlingen i Fylkesmuseet i Telemark, Skien, og fikk det kopiert for forfatteren.²⁵

Eksemplaret i Skien, som er fra Bøle i Gjerpen, er ganske medtatt. Teksten i det trykte brevet viser seg å være nesten nøyaktig lik teksten i Åstfjordbrevet i Årbok for Fosen, i typografisk oppsett og linje for linje, med bare ubetydelige ortografiske ulikheter ("Skriften" i det ene, "Skrivten" i det andre). Rammene rundt teksten er ulike. Det ene må være kopi av det andre, eller de har et felles forbilde.

²³ Tidsskrift for Valdres Historielag, 1947 (bd. VI, 1947-1951) s. 11-21, m. vedlegg.

²⁴ Årbok for Fosen 1985. Kolbjørn Aune, Eit himmelbrev frå Åstfjorden, s. 95-100.

²⁵ Himmelbrev fra Bøle i Gjerpen. Telemark fylkesmuseum, Handskriftsaml. (HD) nr. 290. (Gave 1945).

Lautin, lokalhistorisk årbok for Løten, forteller at et himmelbrev kom for dagen omkring 1910, men gir ikke nærmere opplysninger.²⁶

Det skal også nevnes at betegnelsen himmelbrev har vært brukt på andre slags småtrykk enn de "egentlige" himmelbrevene. Et slikt finner vi t.eks. i Universitetsbibliotekets katalog fra 1934 over såkalte nyhetsblad. Det er et lite skrift som inneholder "store og høje Hemmeligheder, Merkværdigheder og Efterretninger" og er trykt i København i 1788.²⁷

Forhør og rettssak på Lillehammer og i Drammen

Hvordan forholdt det seg mellom himmelbrevene og loven? Prester har gjennom tidene snart anbefalt, men mest fordømt brevene som ukristelige. Det juridiske forholdet har ikke vært særlig framtreddende som problem.

Ikke desto mindre har vi her i landet hatt *en* ganske omfattende rettssak, der himmelbrev og trykking av slike har vært sakens gjenstand. Denne saken foregikk på Lillehammer og i Drammen i 1853 og 1854, og involvert var, foruten de tiltalte og politiet de to stedene, byfogden i Lillehammer (ekstrarett), byfogden i Drammen (ekstrarett), amtmennene i Christians amt og i Buskeruds amt, Stiftsverretten i Christiania (2. Avd), Justisdepartementet, Høyesterett og til slutt Kongen.

Tidsskriftet Folkevennen hadde i 1855 en kort omtale av denne saken.²⁸

Det er dokumenter i saken i Statsarkivet på Hamar, i Oppland Amsarkiv. Det er også rikelig dokumentasjon i Justisdepartementets arkiv i Riksarkivet.²⁹

Saken skal ikke gjennomgås i detalj her, bare enkelte sider trekkes fram - bl.a. fordi de viser hvor utbredt og velkjent fenomenet himmelbrev var i

---

²⁶ Lautin. Lokalhistorisk årbok for Løten, 9. årg. 1983, s. 30-31: Blekksmedens himmelbrev.

²⁷ UB. Skrevne og trykte nyhetsblad. Av Haakon Fiskaa, Oslo 1934. Nr. 319, s. 129.

²⁸ Folkevennen. Et Tidsskrift udg. af "Selskabet for Folkeoplysningens Fremme". 1855, s. 265-266. (Tidender fra Ind- og Udlandet).

²⁹ Statsarkivar Per Øivind Sandberg fortalte forfatteren 18.10.1985 om dokumentene i Oppland Amsarkiv, J.nr. 1428/1854, og fikk dem kopiert. - I RA: Justisdept. A, Journalsager 1855, J.No. 701-900 (j.nr. 693, 753 m.v. i ett legg).

samtiden, og at synet på hva som var eller ikke var gudsbespottelig i lovens forstand, kunne variere betydelig.

Den 12. september 1853 ble det holdt et politiforhør i Drammen, der boktrykker Jacob Wulfsberg, 44 år gammel, ble forevist et trykt skrift, et himmelbrev.

Boktrykkeren var sønn av Niels Wulfsberg, som i et halvt århundre hadde vært en kjent skikkelse i Christiania og Drammen. Han døde i 1852. Han var prest og boktrykker og presseemann blant annet. Han grunnla flere aviser, "Tiden", som fikk kort levetid i Christiania (1808-10 og 1813-14), Den norske Rigestidende, og i 1819 Morgenbladet - som lever ennå. I 1832 grunnla han i Drammen en ny Tiden, som senere ble til Drammens Tidende.

Sønnen Jacob overtok Tiden (i Drammen) som redaktør, og avisens trykkeri, som faren også hadde opprettet i Drammen, som boktrykker; han hadde fått opplæring som typograf.³⁰

Under forhøret i Drammen kom det fram at boktrykker Wulfsberg hadde trykt himmelbrevet etter oppdrag fra en omreisende kremmer, Peder Hansen Brandvold, hjemmehørende i Hemsedal, og for hans regning. Kremmeren var kommet fra Lillehammer og hadde hatt skriftet med seg.

Hvem som hadde forfattet det, visste boktrykkeren ikke, men han mente det var halvhundrede år gammelt.

Han hadde trykt i alt 3000 eksemplarer for kremmeren, i flere omganger, men også en del for egen regning, for utsalg fra sin egen bokhandel.

Det ble holdt flere forhør, og det kom fram at det også var sendt 225 eksemplarer til "Den Wulfsbergske Boglade" i Christiania.

Himmelbrevet som ble framlagt i retten (se neste side), og som siteres i sin helhet i Justisdepartementets "Udtog af Justitssagen mot Bogtrykker Wulfsberg og Peder Brandvold" (j.nr. 693/55 A), ender slik: "Jesus af Nazareth er mit Navn, som lader dette Brev tilsyne. - Trykt i J. Wulfsbergs Bogtrykkerie."

---

³⁰ Biografisk leksikon, bd. XIX, s. 355 ff.

9. Sept. 1839

sept 30

M. H. 1155/32

Himmel. Brev.

Bed en Stad og en Landby se det, en Vill fra Kjøbenhavn, at en Engel kom til en Mand som hedte Just, og havde 10 Gange talt med ham tilforn. Den første og anden Gang var han i Bonde-Klæder og havde ingen Knapper i sin Skjorte, og han sagde: Gaa hen til Præsten, og sig til ham, at Gud kan ikke have No i Himmelen for de Fattiges Sul og Naab; der Præsten det hørte, sagde han, at det var et Spøgelse. Saa kom han tredje Gang, og sagde til ham, at han var en Guds-Engel, og tog sin Skjorte tilside, da var han saa klar som en Ild-Lue; men Manden kunde ikke se paa ham for Klarheds Ehd, og Manden blev bange for hannem, og Engelen sagde til hannem: Du tør ikke frygte mig, jeg skal vel forsvare dig og forserge dig. Men Engelen sagde: Du skal atter gaa til Præsten, og sig til ham, at Gud kan ikke have No for de Fattiges Sul og Naab. De skal betale Jorden, som de skulle ligge udi, og for Ederes store Synder, som gaar i Svang, og den store Hoffærdighed, som Menneskene medbringer; og han sagde ydermere, at Kjøbenhavn By er den syndigste Stad i hele Christenheden; og dette Brev, som **GUD** paa samme Sted haver nedsendt, skrevet med store fortyldte Bøghåvet, som hersefer følger:

Giv Agt paa dette Brev!

Svo som om Søndagen eller Helligdagen arbejder, han er forbandet og fordømt. Han selv siger ved sin Engel Michael: Saa forbyder jeg Eder, at I ingen Søndag eller Helligdag arbejder, hoerken stort eller lidet, men gaar slitig til Kirken at høre Guds Ord og beovare det. I skulle ikke smykke Ederes Ansigt eller forvænde Ederes Haar til Etolthed eller Hoffærdighed; I skal dele Ederes Rigdom med de Fattige; Og Jeg, **Jesus Christus**, haver dette Brev med min egen guddommelige Haand selv skrevet. I have 6 Dage at arbejde paa, Søndagen skal I holde Hvile. I skal gaa til Kirke at høre Guds Ord; Derfor I det ikke gjør, da vil jeg straffe enhver for sine Synder og Misgjerninger, som de haver bedrevet, saa at de maa forlædes Eder. Begjærer hoerken Guld eller Sølv, og driv intet Dind i mit Råd; thi jeg haver skabt Eder af Intet, og kan gjøre Eder til Intet igjen. I skal ikke søe hoerandte ihjel, hoerken med Lanter, Død eller Gjerninger, ei heller med Bagtalelse eller Forraabelse mod den Fattige. Erer Fader og Moder, ærer ogsaa Eder selv, gjører ingen falsk Vidnesbyrd. Og dette gives Eder tilkendte i Sandhed: Hver den, som ikke tror dette Brev, han er fordømt, men hvo som tror det, han skal have Betsigelse. Jeg **Jesus Christus** selv haver skrevet dette Brev med min egen guddommelige Fingert; og hvo som haver dette Brev, skal den ene efter den anden lade udskrive; omendtskjønt han haver bedrevet saa mange Synder som Sand i Havet; Gæds paa Jorden og Stjerner paa Himmelen, skal de dog forlædes hannem. Hvo som ikke tror, han skal dø; omvender I Eder ikke, da er I forbandet. Jeg vil tilspørge Eder paa den yderste Dag, og Ederes Næste og Nabber; og hvo som haver dette Brev i sit Hus eller paa sig bar, da skal Ild og Band aldrig skade ham, han skal vedersæres alt Gødt; holder alle mine Bud og mit Brev, som jeg sender Eder ved min Engel Michael, I Mennesker paa Jorden. Erer Sakramenterne, afserger Ederes Hoffærdighed og Guds Betsortelse, og den Rige sin Færrighed mod den Fattige. Og havde de Fattiges Sul ikke været til, da havde det ikke formint Erde paa Jorden i 3 Aar; og derjom de ikke omvender sig, da skal Verdet ikke staa i 9 Aar; og der skal blive saa stor Krig, at den ene skal lides med den anden; Der skal blive saa stor Svogdom og Pestilens, at den, som lægger sig krist om Aftenen, skal være død om Morgenen; Der skal blive saa stor Elendighed, at Menneskene skal raabe af Jammer. Omvender I Eder og blive bedre, da skal I fornemme, at tusinde Aar ville ikke regnes mere end et Aars Alder; Ederes Mæring skal formere, Ederes Corrig skal formindkes, og alt Folk skal have Lyk til Eder. Og hver den, som døjer dette Brev, skal være forbandet, men hvo som forkynner dette Brev, han skal blomstre af Betsigelse.

Himmelsk Brev af Engelen Michael
 1839
 1155/32

— 3 — 540

JESUS af Nazareth
 er mit Navn, som lader dette Brev skrive.

En engel var kommet til en mann en mil fra København; mannen het Just. Brevet han fikk, skulle leveres til presten. Det innledes med "**Giv Agt paa dette Brev !**", i likhet med mange andre versjoner, og fortsetter: "Hvo som om Søndagen eller Helligdagen arbeider, han er forbandet og fordømt". Det sier som de fleste andre himmelbrev at "Jeg **Jesus Christus** selv haver skrevet dette Brev med min egen guddommelige Finger", og innholdet ellers er de vanlige påbud, løfter og advarsler.

Tusener av eksemplarer

Amtmannen i Buskerud henvendte seg til Justisdepartementet og fikk til svar at "man finner at tiltale bør anordnes såvel på grunn af dette skrifts beskaffenhet og innhold som i anledning av den ved samme trykning stedfunne overtredelse av Forordningen 27 september 1799 paragraf 16".

Det straffbare var det eventuelt gudsbespottelige innhold; og paragraf 16 fra 1799 fastslo uttrykkelig at både forfatter, forlegger og boktrykkers navn, sammen med trykkestedet, skulle oppgis på ethvert trykt skrift, stort eller lite.³¹

Blasfemi var den ene siden av saken; skriftets forfatter var og ble ukjent, men det at trykkestedet ikke var påført, ble opprettholdt som tiltalepunkt til siste slutt - til tross for at Jacob Wulfsberg i retten hevdet at det fantes bare ett "J.Wulfsbergs Bogtrykkerie" i hele landet, og at det var alminnelig kjent at dette trykkeri var i Drammen.

Han sa at han for 20 år siden hadde trykt et skrift av samme innhold for en annen mann, og han trodde han kunne skaffe et eksemplar fra denne trykningen.

Han visste også, sa boktrykkeren, at det i bokhandelen fantes en utgave av tilsvarende skrift trykt i Tyskland på det norske språk; et slikt eksemplar mente han å kunne skaffe. Videre kjente han til at "der eksisterer en Udgave i det tyske Sprog, trykt for circa 300 Aar siden. Et Exemplar heraf havde han Haab om at skaffe tilstede."

---

³¹ Kgl. Forordn. m.v., XII, 1797-99, s. 683-684. Forordn. om "Trykkefrihedens Grændser".

Med disse anførselene mente han å si at han ikke hadde trodd det kunne være ulovlig å trykke himmelbrev, så utbredt som de var og hadde vært.

Jacob Wulfsbergs sønn August, 18 år gammel, sa som vitne i saken at trykkeriets bøker viste det var trykt nesten 3200 eksemplarer, hvorav Peder Brandvold hadde fått ca. 2000, og at det i farens bokhandel var solgt ca. 1000, likesom det var sendt 200 til Christiania til en bokhandel som hadde bestilt dem.

I januar 1854 ble det lagt fram i retten 4 eksemplarer av himmelbrevet, hvorav ett var uten angivelse av trykkeri og trykkested - men det skulle være trykt av boktrykker Selmer på Lillehammer.³²

Det ble lagt fram i retten også et himmelbrev som var datert år 1720 og trykt og forlagt hos F.P. Beyer i Bergen. Dette hadde Wulfsberg mottatt av den medtaltalte kremmer Brandvold - som sa at han hadde fått det i Leirdals prestegjeld i Bergens stift.

Våren 1854 ble det så på Lillehammer holdt rettslig avhør av Hans Jensen Selmer, 44 år gammel boktrykker. Han sa at han for tre år siden hadde fått bestilling av et slikt skrift fra en mann på stedet, Carl Svenske. Men han mente at han alltid pleide å påføre stedets og boktrykkerens navn. Han trykte så omtrent 400 eksemplarer. Av disse fikk Carl Svenske 100 eller 200 eksemplarer, resten solgte boktrykkeren selv enkeltvis. Våren 1852 hadde Carl Svenske bedt om flere, så Selmer hadde trykt opp 1000 nye. De fleste var gått til Carl Svenske, som betalte 1 daler pr. 100 stykker for trykkingen. Resten var utsolgt av trykkeriet selv.

Saken på Lillehammer endte med at Justisdepartementet overlot til amtmannen i Christians Amt å avgjøre om tiltale skulle reises; amtmannen mente (8.8.1854) at det ikke var tilstrekkelig grunn til tiltale. Forholdet til Forordningen av 1799 måtte anses som preskribert (altså foreldet) i henhold til Criminallovens kap. 25 paragraf 10. Og selv om himmelbrevet inneholdt misbruk av Guds ord, kunne det ikke sies på noen direkte måte å forhåne eller bespotte Guds hellige ord eller sakramenter eller drive spott med statens offentlige religion, som Criminallovens 8. kapittel, paragraf 1, forutsatte. Tiltale ble derfor frafalt.

---

³² Dette eksemplaret, uten trykkested m.v., ligger i original blant saksdokumentene i Amtsarkivet i Statsarkivet på Hamar.

Himmelbrev i hver gård

Da kremmeren Peder Hansen Brandvold kom for retten i Drammen 20. desember 1853, fortalte han at han var 27 år gammel, født i Gol i Hallingdal, og ernærte seg av handel med bøker og viser. Han sa bl.a. at han hos boktrykker Selmer på Lillehammer siste sommer hadde kjøpt 300 eksemplarer av himmelbrevet, og dem solgte han ut på veien til Drammen; han hadde bare ett eksemplar igjen - det som Wulfsberg fikk til å trykke nye etter.

På veien tilbake til Lillehammer erfarte han at himmelbrev fantes i nesten hver gård i de bygder han var innom, derfor kunne han ikke tenke seg at det var noe lovstridig ved å trykke dem. Han fikk mellom 2 og 4 skilling for hvert eksemplar. Han mente at kjøperne ikke trodde på innholdet, men at de kjøpte skriftene av nysgjerrighet.

I Drammen gikk det ikke så greit som på Lillehammer. Amtmannen hadde bedt Justisdepartementet (6.10.1853) finne ut om himmelbrevet var gudsbespottelig, og i departementet ble det skrevet et konsept for en henvendelse til Det teologiske fakultet om saken. Men brevet ble ikke sendt. (Påtegnelse 7.10.1853: "Benyttes ikke".)

Byretten i Drammen - Drammens byting - avsa 1. august 1854 kjennelse for at boktrykker Wulfsberg og kremmer Brandvold "bør for Justitiens videre Tiltale fri at være", men måtte bære sakens omkostninger, boktrykkeren med to tredjedeler av disse.

Christiania Stiftsoverret mente noe annet: De skulle hensettes i fengsel for forbrytelse mot Criminalloven kap. 8 paragraf 1, boktrykkeren "paa sedvanlig Fangekost" i 40 dager, kremmeren i fengsel på vann og brød i 10 dager.³³

Paragraf 1 i den såkalte kriminallovens (senere straffelovens) kapittel 8 sa at den som forhåner eller bespottet Guds hellige navn eller sakramentene, eller driver spott med statens religion, dømmes med fengsel eller bøter, "men hvis det skeer i trykt Skrift, med Fængsel eller Strafarbeide i femte Grad."

---

³³ Criminalloven 20.8.1842, "Lov angaaende Forbrydelser", kap. 8: "Om Forbrydelse med Hensyn til Religion eller Sædelighed".

Dessuten skulle boktrykkeren for overtredelse av forordningen av 27. september 1799, paragraf 16 - om at trykkested m.v. måtte oppgis på alle trykte skrifter - bøte 160 spesiedaler til Drammens fattigkasse, en saftig bot.

Saken gikk til Høyesterett, som opprettholdt Overrettens dom. Men etter en benådningssøknad innstilte Høyesterett 15. mai 1855 til Kongen at boten på 160 spesiedaler for boktrykkeren måtte nedsettes til 10 daler. Dette gjaldt altså bestemmelsen om at trykksaker skulle oppgi trykkestedet. Når det gjaldt kriminallovens kapittel 8, paragraf 1 - det vi kunne kalle blasfemiparagrafen - "antog Rettens Pluralitet at ingen Benaadning burde skee" for noen av de to tiltalte. Slik ble det. Boktrykkeren fikk 40 dagers fengsel, kremmeren 10 dager på vann og brød, for himmelbrevets gudsbespottelige ytringer.

Noe overraskende er det at himmelbrev har vært trykt i Norge så sent som på 1900-tallet. I Årbok for Bjørnør 1986 gjengis et slikt både i faksimile og utskrift.³⁴

Det har den helt tradisjonelle tekst: En mann ved navn Just kom med det en mil fra Assens på Fyn. Det begynner med at "Hvo som arbeider om Søndagen er ikke lykkelig i Himlen", og det fortsetter med bud og formaninger. Jesus har skrevet det, og engelen Mikael har brakt det. Det truer med krig og blodsutgytelse, hunger og dyrtid, "saa at Moderen skulde fortære sit eget Barn", osv.

Brevet er trykt i Centraltrykkeriet i Trondhjem, og dette trykkeriet ble ifølge årboken etablert i 1908; himmelbrevet er følgelig trykt i 1908 eller senere. Eksemplaret som blir gjengitt, har ligget i en andaktsbok.

Himmelbrevets historie er altså en lang og seiglivet historie. Skriftet, i sine mange varianter, har fulgt oss gjennom århundrer. Det forteller noe om oss og våre forfedre: Livet kan være usikkert og farlig, vi kan rammes av lynnedslag og oversvømmelse, pest og ildebrann. Vi kan stå opp friske om morgenen, om kvelden kan vi "være døde i Jammer og Elendighed", sier himmelbrevet fra Bjørnør.

---

³⁴ Årbok for Bjørnør 1986. Utg. av Bjørnør Historielag: Himmelbrev i Bjørnør. Av Lars Kåre Hunnes. S. 103-105.

Vi kan utsettes for fienders kuler og sverd, men "Wer diesen Brief bei (sich tragt), der wird nicht gefangen noch durch des Feindes Waffen verletzt werden", som det står i himmelbrevet, båret av en tysk soldat i Norge under Annen verdenskrig. Det hjalp ikke ham, fordi han etter alt å domme dode i Norge.

Men folk har alltid hatt håp, om ikke tro. **Kanskje** kunne det våre bra å ha et himmelbrev på seg eller i huset. Derfor er det her i landet, som i så mange andre land, produsert og kjopt tusener på tusener av himmelbrev, som en billig forsikring.

Det er også en del av vår historie.

Regjeringen Michelsen og Sverige 1905 – 1907

I

Hvordan forholdet utviklet seg mellom Norge og Sverige de første årene etter unionsbruddet, er i så å si alle norske oversiktsverker før 1996 lite nevnt, så lite at det hele kan bli uriktig. Et eksempel i så måte er det som sies av Sverre Steen: "Etter 1905 var forholdet til å begynne med grått mellom de tidligere unionsland, men ikke fiendtlig. Og snart inntraff hendinger som reduserte motsetningene mellom de to land til bagateller, og som i stedet la grunnen til samarbeid i nye former".¹ Påstanden holder ikke. Det norsk-svenske forholdet kunne være mer enn grått. Spesialundersøkelser og hovedoppgaver bekrefter de skarpe motsetningene.² Av nyere undersøkelser skal særlig nevnes Erik Grieg Smiths artikkel

---

¹ Sverre Steen, *På egen hånd. Norge etter 1905*, Oslo 1976, s 59. Sitatet har tilknytning til Steens behandling av integritetstraktaten. Også i de fleste andre oversiktsverk er det i omtalen av denne traktaten eller i framstillingen av hendingene omkring utbruddet av den første verdenskrigen at det norsk-svenske forholdet etter 1905 i det hele tatt blir nevnt. Se Wilhelm Keilhau, *Det norske folks liv og historie*, bd. X, Oslo 1935, s 498, 501 – 502. Keilhau, *Det norske folks liv og historie. Vår egen tid*, Oslo 1938, s 249 – 252, Reidar Omang, *Norsk utenrikstjeneste. Grunnleggende år*, Oslo 1955, s 246, Arne Bergsgård, *Frå 17. mai til 9. april. Norsk historie 1814 – 1940*, Oslo 1958, s 322 – 323, Chr.A. Christensen, *Vårt folks historie*, bd. VIII, Oslo 1961, s 20, Berge Furre, *Norsk historie 1905 – 1940*, Oslo 1971, s 62 – 63, 75, Per Fuglum, *Norges historie*, bd. 12, Oslo 1978, s 480.

² Det vises blant annet til følgende noe eldre hovedoppgaver: Alf Ege, *Hærordningen av 1909*, Univ. i Oslo 1951, Bjarne Rødningen, *Det norske arbeiderpartis syn på og stilling til militærspørsmålet*, Univ. i Oslo 1952, Tom Selboe, *Norsk forsvarspolitikk 1905 – 1914*, Univ. i Oslo 1952, Norman Kirkeide, *Utenrikspolitiske og indrepolitiske sider ved norsk marinepolitikk 1905 – 1912*, Univ. i Bergen 1970, Erling Lae, *Fra Karlstadkonvensjon til reinbeitekonvensjon. Forhandlingene i reinbeitesaken mellom Norge og Sverige fram til reinbeitekonvensjonen av 1919*, Univ. i Oslo 1977. Av noe eldre monografier vises til Trygve Mathisen, Nøytralitetstanken i norsk politikk fra 1890-årene og til Norge gikk med i Folkeforbundet, *Historisk Tidsskrift 1952 - 1953*, s 30 - 60, Reidar Omang, Norges mellomfolkelige stilling etter avslutningen av integritetstraktaten, *Hist. Tidsskr. 1952 – 1953*, s 215 – 254, Nils Ørvik, *Sikkerhetspolitikken 1920 – 1939*, bd. I, Oslo 1960, s 58 – 61, Sten Sparre Nilson, *Militærpolitiske og administrative sider ved admiralsaken 1905 – 09*, *Hist. Tidsskr. 1979*, s 58 - 75.

”Nøytralitetsforsvar eller forsvar mot Sverige”³ samt Roald Bergs framstilling i annet bind av Norsk utenrikspolitikks historie.⁴ Fra svensk hold finnes også enkelte bidrag. Folke Lindberg gir en forholdsvis bred skildring av de norsk-svenske motsetningene etter 1905 i sitt verk om Den svenska utrikespolitikens historia 1872 – 1914.⁵ En utmerket artikkel, der også forholdet til Russland blir trukket inn, er skrevet av Bengt Holtze.⁶ Nyere forskning har også ført til at det lille som sies om Norge-Sverige i den siste Norges-historien som er utkommet, nå er blitt mer korrekt. Det går fram at Sverige de første årene etter 1905 ble ”oppfattet som en mulig fiende”.⁷

Felles for alle som har skrevet om Norges og Sveriges forhold til hverandre etter 1905, er imidlertid at de sier meget lite om regjeringen Michelsens politikk overfor svenskene de aller første årene etter unionsbruddet. Mer vekt er blitt lagt på integritetstraktaten og etterfølgende begivenheter. Denne artikkelen er et forsøk på å gi en framstilling av Michelsen-regjeringens holdninger til Sverige fram til regjeringssjefens fall i 1907. Dens reaksjoner var i en viss grad også avhengig av svensk politikk og svensk opinion. Derfor vil også svenske synspunkter i noen grad bli trukket fram. Artikkelen tar ikke sikte på å dekke alle sider ved de norsk-svenske forbindelsene i tidsrommet. Hovedvekten vil bli lagt på diplomati, politikk og militærspørsmål.

II

At Karlstad-overenskomsten heller ikke i Sverige bidro til å dempe bitre følelser forårsaket av unionskamper og unionsbrudd, viste seg umiddelbart. Mistanke om norsk sabotasje av overenskomsten dukket straks opp i svenske høyreaviser. Bak det hele lå også et ønske om å ramme Karl Staaffs første regjering, dannet høsten 1905, og hele Liberala samlingspartiet.

---

³ Artikkel i *Aktuelt och historisk. Meddelanden från militärhistoriska avdelingen vid kungl. Militärhögskolan 1977*, s 27 – 45. Artikkelen er en forkortet versjon av klausulert hovedoppgave ved Univ. i Bergen 1975. Det har ikke lyktes å få tilgang til selve hovedoppgaven.

⁴ Roald Berg, *Norge på egen hånd*, Oslo 1996, særlig s 65, 71 – 86.

⁵ Bd. III:4 i *Den svenska utrikespolitikens historia*, Stockholm 1958, se særlig s 172 – 304.

⁶ Bengt Holtze, *Norsk-ryska militärattachékontakter om Sverige och Sverige i norska bedömningar 1912 – 1914*, *Meddelanden från Kungl. Krigsarkivet*, bd. VI, s 54 – 75.

⁷ Knut Kjeldstadli, *Aschehougs Norges historie*, bd. 10, *Et splittet samfunn 1905 – 35*, Oslo 1994, s 75.

Norge og nordmenn ble de første årene etter unionsoppløsningen et av mange tvistepunkt mellom svenske konservative og liberale. De førstnevnte forsøkte å utnytte sjåvinistiske stemninger, de sistnevnte nølte med å utfordre dem.

Men også blant konservative fantes nyanser. Sterkest var den norskfiendtlige agitasjonen i ytterliggående høyreorgan som også benyttet anledningen til å ta et oppgjør med mer moderat-konservative krefter, ikke bare liberale. Alt i desember 1905 påsto "Vårt Land" at nye befestningsarbeider foregikk på Kongsvinger festning til tross for Karlstadforliket. Avisen angrep samtidig det mer moderate organet "Aftonbladet" fordi det dementerte meldingene om Kongsvinger. Bladet ble betegnet som enda verre enn de mer liberale avisene "Dagens Nyheter" og "Svenska Dagbladet": "Aftonbladet" skrev riktignok av og til "rätt ampra och riktiga saker mot Norge och mot dess revolution", men gikk i virkeligheten nordmennenes ærend.⁸ Påstandene forårsaket offisielle norske dementier inspirert etter råd fra legasjonen i Stockholm, som mente at det ikke var av "liden betydning at man til stadighet er paa post og strax tilbageviser forsøg i den svenske presse paa at bibringe publikum den tro, at traktatbrud fra norsk side er en eventualitet man i Sverige maa (og kan) regne med".⁹ Beskyldningene i svensk presse fortsatte ikke desto mindre. Så sent som i august 1906 satte "Nya Värmlands-tidningen" med støtte av "Vårt Land" og "Nya Dagligt Allehanda" ut rykter om at demoleringen av Ørje fort var ufullstendig. Det var særlig den tyske obersten Schott som skulle ha uttrykt sin misnøye, en mann den norske regjeringen selv hadde utpekt som medlem av den internasjonale kommisjonen for å overvåke rasingen av grensefestningene. Heller ikke mer liberale eller moderate aviser avviste ryktene. Bare "Dagens Nyheter" og "Svenska Dagbladet" beklaget dem da den internasjonale kontrollkommisjonen få dager senere la fram sin rapport: bestemmelsene i Karlstad-avtalen om nedleggelse av grensefestningene var fullt ut blitt oppfylt. De fleste avisene tok inn denne nyheten uten kommentarer.¹⁰

Et slags ideologisk grunnlag for norskfiendtlige utfall fikk det svenske høyre i Adrian Molins bok "Svenska Spörsmål och Kraf". Boka kom ut før

---

⁸ Vårt Land 21.12.1905.

⁹ Utenriksdepartementets arkiv, nå avlevert til Riksarkivet (heretter kalt UD's arkiv), P G A 1/06, Leg Stockholm til UD 22.12.1905.

¹⁰ Stockholms Dagblad 18.08.1906. Morgenbladet 20.08.1906, Aftenposten 20.08. – 21.08.1906.

jul 1905 og fikk utvilsomt en ganske stor lesekrete. Et nytt opplag ble trykt kort tid etter det første. Til tross for at Molin var nært knyttet til det ytterliggående svenske unghögge, ble boka velvillig omtalt også i liberale aviser som "Göteborg Handels och Sjöfartstidning".¹¹ Den var preget av sjåvinisme, pan-germanisme og sterk beundring for tyskerne. I et kapittel om "Unionen" skrev Molin at en stor og riktig tanke lå til grunn for den. Den skandinaviske halvøya var bebodd av to nærbeslektede folk med samme religion, skikker og språk. Det eneste som sto tilbake, var å sammensveise dem til en politisk enhet. Grunnfeilen med unionen slik den ble utformet i 1814, var at Sverige erkjente "en spesifik norsk sjålfstændighet". Dermed var det bare et tidsspørsmål når Norge ville kreve full likestilling. Men en union mellom to jevnbyrdige land var ikke mulig. Et selvstendig Norge kunne ikke tåles. Sverige måtte ha ryggen fri. Norge hadde ingen "sjålfstændiga oppgifter ute i världen", men det hadde Sverige, den germanske utposten mot øst. Nordmennene måtte tvinges til å samarbeide enten de ville eller ikke. Målet måtte være "en kraftig, lifsduglig skandinavisk makt med Sverige som den ledande staten".¹²

III

På bakgrunn av slike – riktignok ekstreme – uttalelser fikk ikke de diplomater henholdsvis den norske og svenske regjering sendte til hverandre, noen lett oppgave. I hvilken grad lyktes de i å dempe gjensidig uvilje og bitterhet? Påvirket de sine regjeringer, eller var de bare talerør for dem?

Den 21. mars 1906 ble Benjamin Vogt utnevnt til norsk minister i Sverige og Herman Reimers til legasjonsskretær. Av disse to fikk Reimers den bredeste kontaktflaten. Han var en mindre offisiell person enn selve legasjonssjefen og kunne bevege seg friere i forskjellige kretser som kanskje ikke tilhørte det absolutte toppsjiktet, men som i og for seg kunne være betydningsfulle nok. Ifølge sin sjef fikk Reimers kontakt "med ikke saa faa til dels dygtige og vel anseede, om end yngre mænd med politiske interesser og af liberale anskuelser". I samværet med dem fikk han et sterkt inntrykk av at "man i store kredse er sig klart bevidst det i længden

---

¹¹ UD's arkiv P 12 C 3/08, Leg. Stockholm til UD 31.12.1907.

¹² Adrian Molin, *Svenska Spörsmål och Kraft*, Stockholm 1905, s 192 – 200, sitatene s. 200.

ulykkelig resikable i et daarlig forhold til Norge og nødvendigheten af at stræbe efter et bedre".¹³

Samme utadvendte legning som Reimers hadde neppe Vogt. Da han ble utnevnt, tvilte enkelte på at han ville greie oppgaven. Med sin bakgrunn som varm unionsvenn før 1905 fryktet Dagbladet og mange venstrefolk for at han ville være for ettergivende mot svenskene.¹⁴ Stort sett søkte han bare sin omgang innen det offisielle Sveriges øverste lag, noe han mente stillingen som norsk minister i Stockholm bandt ham til. Han ble en ensom mann som aldri kom til å trives i svenskenes hovedstad. Rapportene han sendte hjem, var ofte pessimistiske. Mottagelsen han fikk, var ikke hjertelig. Dette kan ha hatt sin bakgrunn i at man også innen visse svenske kretser var skeptiske da han ble utnevnt. Det ble hevdet at han hadde deltatt aktivt i pressekampanjen mot Sverige før 7. juni-beslutningen.¹⁵ Riktignok ble han "behandlet med fornøden officiel artighed i udenrigsdepartementet, hvor selv vagtmestrene <...> nu har antaget den rette tonen". De første årene ble likevel Vogt på det nærmeste isolert av det offisielle Sverige. Han følte dette hardt og mente stundom at han ikke kunne utrette stort: "En udstragt haand, en uforbeholden imødekommenhed ser man praktisk talt aldrig. <...>. Vel er det en sorg stadig at se sit land haanet, og for den gjerning som her skulde gøres, er det jo yderst beklageligt, at Norges representant foreløpig maa leve i kjølig isolerthet".¹⁶ Vogts erfaringer etter sitt første år som norsk sendemann i Stockholm var i det hele tatt deprimerende. Han måtte konstatere at bitterheten over unionsbruddet var stor innen alle politiske partier bortsett fra sosialdemokratene: "Unionens opløsning ved Norge har paa det føleligste rørt ved enhver svenskes forfængelighed, den har krenket en stor mængdes stolthed, og den har frembragt et blødende saar hos de ikke faa som i unionen har seet en politisk nødvendighed til sikrelse af de to landes frihed og selvstændighed". Påvirket av Reimers mente likevel Vogt at situasjonen ikke var håpløs. Han sluttet seg til hans oppfatning om at det fantes store kretser i Sverige som forsto at man måtte arbeide for å få i stand et godt norsk-svensk forhold. Om disse skulle nå fram, var også avhengig av norske tiltak. Førte den norske regjering en forsonlig politikk og formådde den norske presse "saavidt mulig at undgaa

¹³ UD's arkiv P 12 A 1/06, Leg Stockholm til UD 15.08.1906. Se også Reidar Omang, *Norsk utenriktstjeneste. Grunnleggende år*, Oslo 1955, s 215, 218.

¹⁴ Morgenbladet 23.03.1906, nr. 162, 24.03.1906, nr. 165.

¹⁵ Riksarkivet Sverige, Utriksdepartementets arkiv (heretter kalt Sv. UD), Besikningen i Kristiania, grupp I 1905 – 1921, Günther til Trolle 28.02.1907.

¹⁶ UD's arkiv P 12 A 1/06, Leg. Stockholm til UD 25.10.1906.

strid med den svenske, da vil det forhaabentlig ikke gaa altfor lang tid inden en bedring kan spores".¹⁷

IV

Vogts oppfatning om hvordan man burde opptre overfor svenskene ble delt av hans regjering. Den første svenske sendemannen i Kristiania, Ernst Günther, fikk en helt annen mottagelse enn Vogt da han tiltrådte i november 1905. Michelsen og kanskje enda mer utenriksminister Løvland la overfor ham vekt på å opptre forsonlig og imøtekommende. Günther ble aldri isolert eller holdt ute fra sosietetslivet. Iveren etter å komme den svenske ministeren i møte ved hans tiltredelse var så stor at Michelsen selv var villig til å beriktige egne uttalelser, hans konge og utenriksminister til i noen grad å beklage dem. Den 11. november 1905 hadde Michelsen holdt en tale som vakte pinlig oppmerksomhet i det svenske utenriksdepartementet. Han nevnte uviljen blant mange i Sverige mot at Norge skulle få en dansk prins til konge og ifølge enkelte aviser skulle han også ha sagt at svenskene var et tilbakeliggende folk. Günthers første diplomatiske oppdrag var å be om en forklaring. Da han overrakte sine akkreditiver til kong Haakon, beklaget denne talen. Kongen betegnet Michelsens nedsettende omtale av svenskene som et utslag av uaktsomhet, det var uforklarlig at slikt kunne forekomme i en tale holdt av landets statsminister. Også utenriksminister Løvland medga at den svenske regjeringen hadde opptrådt helt korrekt i spørsmålet om det danske tronkandidaturet. Ifølge Günther kom han med en personlig betroelse når det gjaldt statsministerens ytringer om det svenske folk, det var ikke første gang han var uenig med Michelsen i den slags spørsmål. Günthers synspunkter på talen lovte han å legge fram for statsministeren personlig. Dagen etter kom statsministerens forklaring. Michelsen erklærte at avisreferatene ikke var korrekte. Han hadde ikke sagt noe nedsettende om den svenske nasjon, bare at man i visse svenske kretser var litt gammeldagse, særlig tenkte han på Nya Dagligt Allehandas skriverier om norske forfatningsspørsmål. Günther godtok forklaringen.¹⁸

¹⁷ Ibid. P1 A 1/06, Leg Stockholm til UD 25.10.1906. Skrivet ble satt opp på grunn av harde angrep i svensk presse mot sekretæren ved generalkonsulatet i Stockholm, løytnant Einar Maseng som ble beskyldt for spionasje etter å ha meldt seg inn i et svensk skytterlag, jf. P C 2/06, Leg Stocckholm til UD nr. 568, 572 – udaterte skriv, Morgenbladet 25.10. 1906.

¹⁸ Ernst Günther, *Minnen från ministertiden i Kristiania*, Stockholm 1923, s. 12 – 13. Günthers Kristiania-memoarer er basert på hans rapporter til det svenske utenriksdepartementet. Ofte er det nærmest rene avskrifter det er tale om. Under

Günther var i det hele tatt forsonlig innstilt selv om han mente at harmen i Sverige over 7. juni-vedtaket i 1905 var berettiget. Han anså likevel at unionsbruddet slik det var blitt legalisert i Karlstad "fordrade, att man icke längre late känslöstämningar råda utan resolut inriktade sig på at icke minst i Sveriges eget interesse söka snarast möjligt etablera ett vänskapligt förhållande de båda grannländerna mellan".¹⁹ I pakt med dette programmet arbeidet han for at Sverige ved sin minister skulle være representert ved kroningen i Trondhjem domkirke i 1906. Günther var redd for at dersom han holdt seg borte, ville dette bli oppfattet "såsom en handling innebärande en demonstrativ ohöflighet, för hvilken hela svenska nationen göres ansvarlig".²⁰ Det svenske utenriksdepartementet opprettholdt likevel sin bestemmelse om at Günther skulle ta tjenestefri og holde seg borte fra Norge så lenge kroningsfestlighetene varte. For Michelsen, Løvland og stortingspresident Berner forklarte han at det svenske fraværet fra kroningen ikke innebar noen politisk demonstrasjon, men bare skjedde av hensyn til kongehusets følelser.²¹

Mot norskfiendtlige kretser i Sverige var ikke alltid Günther overbærende. Han mislikte utfallene mot Norge i svensk presse og innrømmet at oftest var det den som satte i gang krangel med nabolandet. Alt i desember 1905 sendte han ut en henstilling til de svenske avisene om at de ikke lenger spredte rykter om Norge som bare var egnet seg til å "underhålla och öka bitterhet emellan de båda nationerna". Ryktene var ikke sanne, og det var i Sveriges egen interesse å få leget sårene etter unionsbruddet så snart som mulig.²² Henstillingen hjalp ikke. I flere rapporter framholdt Günther at det var ønskelig at i hvert fall de mer betydelige svenske avisene forsto "huru litet värdigt at icke säga huru nedsättande för den svenska nationen det var att förtsätta med en polemik emot Norge och alt norskt, som icke kunde betecknas annat än som rent kabbel."²³

---

forutsetning av at Günther ikke fargela sine rapporter for mye, må memoarene anses for å være pålitelige. Et indisium er at de på grunn av mange indiskresjoner vakte stor oppsikt i Norge da de utkom.

¹⁹ Günther, *Minnen*, s. 7 – 8.

²⁰ Sv UD, Beskikningen i Kristiania, grupp I, pk.15, Günther til UD 07.04.1906.

²¹ Sv. UD, Günther til UD 07.04.1906, Günther til statsminister Lindman 04.06.1906.

²² Sv. UD, grupp I-P-5-6, pk.106, Öppen vädjan til den svenska tidningspressen", skrevet mellom 13.12.1905 og 24.12.1905.

²³ Günther, *Minnen*, s. 115.

Günther kunne ha grunn til sine bekymringer over svenske presseutfall. De dempet ikke akkurat revansjistiske holdninger også i Norge. Under valgkampen i 1906 kom harmen og bitterheten over Karlstad-forliket klart til syne. Motstanderne av forliket samlet seg på nytt til kamp. Mest reagerte de fortsatt på nedleggelsen av grensefestningene og innføringen av en nøytral sone fri for militære aktiviteter både i krig og fred. De avviste at man med sonen hadde noen garanti mot svensk angrep. På et stort valgmøte i Bergen, Michelsens egen by, ble forliket betegnet som et ydmykende nederlag. I Vinger og Odal krets ble Georg Stang, "grensefestningenes far", oppstilt som stortingskandidat. Ikke uventet ble hans kritikk av Karlstad-forliket ekstra hard. Riktignok erklærte Stang at han ikke ville omstøte avtalen, men overenskomsten var ikke bare ydmykende, den var også direkte farlig fordi den førte til en "forfusking i vor Selvstændighed". Ikke bare var grensefestningene blitt rasert, men bestemmelsene satt inn i avtalen om den nøytrale grensone, hindret at "vi ogsaa var bleven hindret fra at anvende vort bevægelige Forsvar paa Grænsen, hvor det altid har været mest effektivt". Regjeringen Michelsen spilte et høyt spill i sin barnslige tillit til Sverige. Dens linje ville føre til at Norge ble en av disse "halvsuveræne Nationer som existerer paa Magternes Naade".²⁴

På sin side utnyttet Michelsen-regjeringen under valgkampen krigsfrykten som hang igjen etter hendingene i 1905. I regjeringens valgprogram het det at på grunnlag av Karlstad-forliket ville den bevare og utvikle et fredelig og tillitsfullt forhold til Sverige: "et hvert Forsøg paa at mistænkeliggjøre og undergrave det indgaaede Forlig eller fremkalde nye Misforstaaelser bør bekjæmpes".²⁵ På en rekke valgmøter ble Georg Stang, Johan Castberg, Wollert Konow og andre "Karlstad-stormere" betegnet som krigsgale kraftpatrioter som ikke måtte settes til å ordne forholdet til Sverige. Michelsen hevdet at overenskomsten i Karlstad slett ikke var noe nederlag, men "snarere et Exempel til Efterfølgelse, et Vidnesbyrd om at <...> to smaa Folk er naaet saa langt i 1905, at de isteden for at appellere til Vaabnene, gaar til at ordne et stort Opgjør i Fred". Det hadde vært

²⁴ *Morgenbladet* 30.07.1906, nr. 418. Referat fra et valgmøte på Skarnes. En annen av de ivrigste motstanderne av Karlstad-forliket, Wollert Konow, Hedemark, opptrådte også på dette møtet og angrep Michelsen-regjeringen hardt for påstått unnskyldighet mot Sverige.

²⁵ *Ibid.* 20.06.1906, nr. 342.

forbrytersk å kaste landet ut i en kamp som ingen kunne forutsi utfallet av, men som uansett ville vært til ulykke for både Norge og Sverige.²⁶

Det viste seg snart at angrepene mot "Karlstad-stormerne" for å være krigsgale var virkningsfulle. Motstanderne av Karlstad-forliket måtte gjentatte ganger erklære at de ikke nå ville sette det til side. I kampens hete innrømmet likevel Georg Stang at han fortsatt ville ha foretrukket krig framfor fred i 1905 om man hadde unngått avtalen. Følgen ble at han ble vraket ved stortingsvalget.²⁷

VI

Også for de øvrige "Karlstad-stormerne" ble stortingsvalget i 1906 et tilbakeslag. Tallmessig sett kom gruppen svekket inn på Stortinget, men under de uklare parlamentariske forholdene som oppsto på grunn av kraftige oppgjør og splittelse innen Venstre, fikk Castberg og Konow med meningsfeller likevel et visst spillerom. De sluttet seg til det nye konsoliderte Venstre og hørte der til dette partiets mest iherdige talere.

I Stortinget kunne de utnytte redselen som rådde i alle politiske leirer for svensk revansjelyst etter 1905. Mistilliten til svenskene kom sterkt fram under forsvarsdebattene i 1906/1907. Det ble hevdet at hæren ikke var sterk nok til å kunne ta imot dem i tilfelle angrep. Nok soldater fantes ikke. Ifølge de tallene som Stortinget fikk, ble antallet vernepliktige anslått til 25 555 mann, men av disse var ikke mer enn 14 293 mann blitt utskrevet, 12 302 mann til hæren og 1991 til marinen.²⁸ Disse lave tallene lå trolig bak den bitre debatten som oppsto da Castberg med støtte fra sosialistene foreslo fritak for militærnektene fra å tjenestegjøre i hær og flåte mot at de utførte annet "mindst ligesaa byrdefuldt offentlig Arbeide". Ikke minst Castbergs egne partifeller fra kampen mot Karlstad-avtalen gikk imot dette framlegget. Kaptein Ivar Aavatsmark protesterte mot den forsvarsnihilistiske tonen som den senere tid hadde gjort seg gjeldende og antydnet at svenskene sto bak: "Netop som Svenskerne ruster paa det kraftigste kommer svenske Fredsapostler hid og maner til Fred". Castberg trakk

²⁶ Ibid. 27.06.1906, nr. 356.

²⁷ Ibid. 11.09.1906, nr. 512.

²⁸ Ibid. 18.09.1907, nr. 526. Av de ikke utskrevne vernepliktige hadde 4893 utvandret, 1236 var døde eller var blitt slettet av rullene av andre grunner, 337 var blitt overført til "Forbigaaelseslisten", 2254 hadde vært fraværende ved loddrekningen på sesjon, 213 hadde fått utsettelse med utskrivningen, 2329 var blitt erklært udyktige.

forslaget tilbake, men det ble gjenopptatt av sosialistene og deretter forkastet av Stortinget mot 20 stemmer.²⁹

Offisersopplæringen var mange av motstanderne mot regjeringen Michelsen kritisk innstilt til. Hans Foosnæs fra Trøndelag trakk en sammenlikning mellom det norske og svenske befalskorpset. Han hevdet at svenske og russiske offiserer kjente veiene og stiene langs grensen langt bedre enn de norske. Norske offiserer måtte "gjøre det til sit Lifs Maal, at blive kjendt med hver Vei og Sti, hver Tilgang og hvert Angrebepunkt. Og<...> maatte hvor der kom noget paa, have Ret til at mobilisere alt, som kunde bruges".³⁰

VII

Lenge gikk opposisjonens kritikk særlig hardt utover forsvarsministeren, Christian Wilhelm Olsson, mannen som i 1903 hadde avløst Georg Stang som statsråd. Stangs tilhengere sa nå "takk for sist". Under stortingsdebatten om armébudsjetten i januar 1907 ble Olsson beskyldt for ikke å ha tatt hensyn til landets endrede militære stilling etter 1905. Bakgrunnen var at det ennå ikke var blitt avklart hvor festningskystset fra de nedlagte grensefestningene skulle plasseres. Forsvarsministeren og resten av regjeringen måtte nå "vaagne af den Døs vi hvad Forsvaret angik saa længe havde hvilet i.<...> I Sverige derimod havde man reist sit Forsvar paa en Maade der havde vakt Europas Respekt og Opmærksomhed."³¹ Skepsisen mot Karlstad-forliket og svenskene kom tydelig fram. Wollert Konow hevdet at et godt forsvar var bedre enn garantert nøytralitet. Den nøytrale sonen var "ikke neutral uden overfor Sverige, og vi stoler ikke paa Neutralitetserklæringen".³² Det bitreste personangrepet kom Castberg med. Han erklærte rett ut at han ikke stolte på Olsson på grunn av hendingene i 1905: "Dengang havde Forsvarsministeren gjort alt, hvad han kunde for at svække Tilliden til vort Forsvar".³³

---

²⁹ Ibid. 28.02.1907, nr. 115.

³⁰ Ibid. 20.04.1906, nr. 219. Foosnæs kritiserte også avtalen om den nøytrale sonen. Innenfor den fikk ikke skytterlagene lov til å øve seg i terrengskyting engang, noe som var meget uheldig: "Vore Officerer har nu intet at gjøre, de maa sendes udover Bygderne".

³¹ Ibid. 22.02.1907, nr. 103. Innlegg av kommandørkaptein Eidem.

³² Ibid. 24.02.1907, nr. 107.

³³ Ibid. 22.02.1907, nr. 103.

Personlig animositet var likevel neppe årsaken til det kraftige angrepet "Karlstad-stormerne" rettet mot Olssøn. Castberg og hans krets visste at ved å ramme ham, rammet de regjeringen Michelsens svakeste ledd i utenriks- og forsvarspolitikken. Olssøn var nemlig den innen regjeringen som var mest uenig med Michelsen og Løvland i denne politikken, og som derfor lettest kunne tenkes å forårsake en regjeringssplittelse. Michelsen innrømmet selv dette i debatten. Helt siden unionsoppløsningen hadde det hendt at Olssøn hadde kommet med forslag som "ikke blev til noget, fordi de vakte Motstand hos hans civile Kolleger i Regjeringen". Derfor var det også urettferdig å bedømme Olssøns "Stilling ud fra hvad der saaes i det Ydre". Regjeringen og Michelsen selv var det som bar ansvaret: "Havde man noget at anke over i den Anledning, saa er Adressen os og ikke Statsraad Olssøn".³⁴

I virkeligheten var det neppe store skilnaden mellom Olssøn og dem som angrep ham. Også for Olssøn var tanken på grensefestninger ikke død, selv om han i 1905 hadde stilt seg tvilende til den militære verdien av dem. Men nå overveide han om ikke nye burde oppføres utenfor den nøytrale sonen til erstatning for dem som måtte rives ifølge Karlstad-traktaten.

Årsakene til denne tilsynelatende holdningsendringen var flere. Olssøn ble neppe upåvirket av den krigerske tonen i deler av den svenske pressen. Svenske troppeforskyvninger våren 1906 gjorde trolig inntrykk. Vestgöta, Skaraborgs, Älfsborgs og Bohus regimenter ble forlagt nærmere grensen. I hvert fall delvis var bakgrunnen at man i toneangivende svenske militære kretser betegnet vestgrensen som utrygg.³⁵ Påvirkning fra offiserskolleger kan også ha spilt inn. For flertallet av det norske offiserskorpset kom verdien av den nøytrale sonen til å stå som meget tvilsom. Skepsisen ble klart uttrykt av kaptein Christian Theodor Holtfodt i et møte i Studentersamfundet i november 1906. Han slo fast at en sterk militær opinion på grunnlag av erfaringene fra 1905 gikk inn for å verge grenselinjene. I stedet for å sikre retretten til hovedstaden, måtte all kraft settes inn på å kaste fienden tilbake over grensen. Det var derfor av største betydning at man ikke overvurderte den nøytrale sonens betydning.³⁶ Disse uttalelsene vakte svenske reaksjoner som nok også bidro til at Olssøn distanserte seg fra regjeringsflertallet i forsvarssaken. I en kommentar som

³⁴ Ibid. 24.02.1907, nr. 107.

³⁵ UD's arkiv P6 A 4/06, Benjamin Vogt til Løvland 20.12.1906. Göteborg Handels och Sjöfartstidning 25.05.1906.

³⁶ Morgenbladet 04.11.1906, nr. 611.

ble stort slått opp i den norske pressen hevdet kaptein i den svenske generalstaben, Åkerman, at nordmennene neppe kom til å respektere den nøytrale sonen lenger enn de syntes det var hensiktsmessig. Sverige måtte innrette seg deretter.³⁷

I sammenheng med kritikken mot Olssøn kom også spørsmålet om hva som skulle gjøres med skytset fra de nedlagte grensefestningene og hvordan disse festningene kunne erstattes. Høsten 1905 ble det nedsatt en sakkyndig komite som skulle utrede dette. Innstillingen som den la fram i januar 1906, var preget av skepsisen motstanderne av Karlstad-avtalen hadde til den nøytrale sonen som noen garanti mot angrep. Nye festningsbygg annet steds hen burde oppføres. Svensk presse unnlot ikke å kommentere innstillingen. Kommentarene avspeilet i stor grad det svenske indrepolitiske oppgjøret med stilling for eller mot Staaffs første regjering. "Dagens Nyheter", som partipolitisk sett var forholdsvis ubundet, refererte temmelig nøkternt diskusjonen innen norske militære kretser om å bygge nye grensefestninger utenom den nøytrale sonen.³⁸ Den liberale pressen, som sympatiserte med regjeringen Staaff, tok det forholdsvis rolig, men advarte nordmennene mot å sette i gang en kapprustning. Mest forsonlig var "Svenska Dagbladet" som mente det var klokest "att lugnt iakttaga normännens förehafvande uten at vid minsta tecken til befestningsarbeten röra upp himmel och jord".³⁹ Sett fra norsk side var denne kommentaren så utmerket at legasjonen i Stockholm anbefalte at den ble gjengitt i en stor og ansett Kristiania-avis, "samtidig som der fremhevedes at Norge har tillid til det svenske folks fredsvenlighed".⁴⁰ Det var vel ikke akkurat den svenske konservative pressen denne tillitserklæringen var myntet på. Særlig i den mer ekstreme delen av den var det nok av angrep på nordmennene, blandet sammen med utfall mot regjeringen Staaff. "Vårt Land" hevdet at det var unnfalleshetspolitikken i 1905 som nå bar frukter. Ville Staaff, som mer enn noen annen var ansvarlig for kapitulasjonen i Karlstad, gjøre noe som helst for å hindre norsk opprustning? "Är det verkligen meningen att Sverige äfven

---

³⁷ Ibid. 19.12.1906, nr. 714. Avisen som varmt støttet Michelsen, kom med en kommentar: "Det er selvfølgelig slige Udtalelser, som giver den ensidige Militarisme Vand paa Møllen ogsaa hos os. Og saa former sig deraf det triste Skuespil at begge Parter siger sig at ville respektere givet Ord, men ogsaa at ingen af dem tror den anden. Og saa siger de sig begge nødt til at ruste mot hinanden".

³⁸ Dagens Nyheter 19.01.1906.

³⁹ Svenska Dagbladet 22.01.1906.

⁴⁰ UD's arkiv P 6A/06, Leg. Stockholm til UD 22.01.1906.

efter unionsupplösningen skall trakasseras af Norge och piskas till allehanda eftergifter och förordmjukelser för dess skull”.⁴¹

På norsk side var Arbeiderpartiet alt fra første stund mot enhver plassering av skytset fra de nedlagte grensefestningene på nye festningsanlegg. ”Socialdemokraten” insinuerte at kanonene ville bli anbrakt på fort oppført uten Stortingets samtykke. Da det den 26. mai 1906 behandlet innstillingen den sakkyndige komiteen hadde kommet med, protesterte Adam Egeden-Nissen – sosialistenes kanskje mest aktive stortingsrepresentant – mot enhver flytting av skytset og hevdet at man fikk holde seg til den ”Politik som indlededes ved Karlstadoverenskomsten, og lade mulige fremtidige uoverensstemmelser avgjøre ved voldgift. Om nogen yderligere Befæstning <...> bør der ikke være Tale”.⁴²

Til tross for sosialistenes protester vedtok Stortinget å bevilge kr 1 076 000 til flytting av skytset, men det ble ikke sagt noe om hvor kanonene nå skulle være.⁴³ Ut fra hele sitt syn på nødvendigheten av Karlstad-avtalen – også nedleggelsen av grensefestningene - var det for Michelsen vanskelig å gå med på krav om at nye festninger skulle bygges i nærheten, men utenfor den nøytrale sonen. Han fryktet svenske reaksjoner, nok delvis på grunn av rapporter fra Benjamin Vogt om stemningen i Sverige.⁴⁴ I første omgang fikk derfor Michelsen utsatt hele saken ved å få igjennom at det ble nedsatt en ny kommisjon som skulle utrede hvordan pengene Stortinget hadde bevilget, skulle anvendes.

I denne kommisjonen fikk Georg Stang en selvskreven plass fordi han siden Olssøn overtok Forsvarsdepartementet, hadde vært konstituert sjef for festningsartilleriet. Han og Olssøn kom nå til å samarbeide forholdsvis nært. I kommisjonsarbeidet ble de enig om mangt selv om de ikke var samstemte på alle punkter. For Ofoten-traktene utarbeidet sjefen for Tromsø

---

⁴¹ Vårt Land 19.01.1906.

⁴² Morgenbladet 26.05.1906, nr. 293. Se også 01.02.1906. Avisen gjenspeilte trolig regjeringen Michelsens ulyst til å diskutere saken. Den tok avstand fra at det fra sosialistisk hold ”letsindig udspredtes Beskyldninger som kan skade Landet i dets Udenrigspolitiske Forhold”, men ville ellers ikke oppta noen diskusjon om nødvendigheten av å styrke ”Forsvaret af Landet øst for Glommen, heller ikke om Maaden hvorpaa dette bør ske. Efter Sagens egen Natur, er dette Forhold, som ikke bør gjøres til Gjenstand for mer offentlig Omtale end høist nødvendigt”.

⁴³ Ibid. 03.03.1906, 29.05.1907, nr. 299.

⁴⁴ Jf. UD’s arkiv P 6A 2/06 – inneholder en rekke avisutklipp fra svensk presse om norske militærspørsmål og kommentarer sendt av legasjonen i Stockholm.

distriktskommando en forsvarsplan. Den ble tiltrådt av Olssøn med støtte av sjefen for ingeniørvåpenet, mens Stang og flertallet i generalstaben helst ikke ville ha befestningsanlegg her. I Trøndelag derimot var både Olssøn og Stang enig med generalstaben i at det burde bygges festninger i Stjør- og Verdalen. Også når det gjaldt festningsutbygging i det politisk brennbare området langs Glomma utenfor den nøytrale sonen, var uenigheten liten. Den tidligere sakkyndige komiteen nedsatt i 1905 hadde utarbeidet to forskjellige kostnadsoverslag på henholdsvis kr 964 000 og kr 835 500 til utbygging av festningsanlegg ved Sarpsborg. Generalstaben på sin side gikk imot dette og mente det var uheldig at så mange penger ble anvendt bare på et enkelt mindre militært avsnitt før det forelå en utredning om hvordan hele Glommenlinjen kunne befestes. Også Georg Stang sluttet seg til dette. Han må ha håpet på denne måten å få igjennom sine egne planer om befestninger også på østsiden av Glomma. Det gjaldt der å bygge ut et sterkt offensivt brohode som dekket overgangen over elva og tillot norske tropper å rykke fram til kamp på østsiden. Dette brohodet burde ligge ved Fossum. Forsvarsdepartementet med Olssøn i spissen var heller ikke uenig i at mulighetene for et slikt brohode burde utredes. Departementet foreslo nå at det bare ble bevilget kr 325 000 til festningsbygg ved Sarpsborg mot kr 330 000 til de påtenkte festningsanleggene i Ofoten-traktene og kr 325 000 til de i Stjør- og Verdalen. Kanonene fra de nedlagte grensefestningene var tilstrekkelig for alle disse nye festningene og burde fordeles mellom dem.⁴⁵

VIII

Selv om Forsvarsdepartementet nå bare gikk inn for en forholdsvis beskjeden festningsutbygging i Sarpsborg-området og ikke hadde satt av noe høyt beløp til dette, var spørsmålet om det i framtiden også skulle bygges festninger på østsiden av Glomma, i Fossumavsnittet, ikke avklart. Generalstaben og festningsartilleriet gikk fremdeles inn for slik utbygging i sine innstillinger til regjeringen og fikk støtte av flertallet militære, men Michelsen var fortsatt imot et hvert nytt militæranlegg i nærheten av den

---

⁴⁵ Oberst Georg Stang, *Glommen-Linjen*, Kristiania 1908, s.11. Morgenbladet 29.05.1907, nr. 299. Om det var behov for enda flere festninger var det militær uenighet om. Kommanderende general hevdet i et særvotum til Forsvarsdepartementets innstilling "at der for at undgaa Svækkelse af den mobile Arme nu ikke <maatte> anlægges flere Befæstninger end de, hvortil der kan skaffes Skyts fra de nedlagte Grænsfestninger".

nøytrale sonen.⁴⁶ Uenigheten mellom ham og Olssøn ble mer og mer åpenbar for alle. Alt i november 1906 gikk det rykter om at sistnevnte ville trekke seg. Som trolig nye forsvarsminister ble i flere aviser nevnt oberstløytnant Haakon Ditlef Lotzow, men han var en nær forbundsfelle av Georg Stang, og det var derfor ikke vanskelig for "Morgenbladet" å gjendrive ryktene om hans kandidatur: de røpet "kun en ringe Forstaaelse af Ministerchefens Evne til at bedømme Personer og Forhold".⁴⁷

To måneder senere ba likevel Olssøn om avskjed, men uten at avisene fikk greie på det. Michelsen fikk foreløpig hindret et åpent brudd ved å be ham bli stående til Stortinget hadde vedtatt hær- og marinebudsjettene. Siden Olssøn selv hadde vært med på å forberede disse budsjettene, gikk han med på å utsette avskjedssøknaden.⁴⁸

På bakgrunn både av svenske reaksjoner og avisskriverier og den helt åpenbare uenigheten i regjeringen, var nå interessen for forsvarsspørsmål blitt meget stor. Den 18.mars 1907 la Georg Stang fram sine synspunkter på et fullpakket møte i Militære Samfund, der også kong Haakon var til stede. Det ble nedlagt referatforbud "paa Grund af Emnets Natur",⁴⁹ noe som var forståelig for det var "krutt" i det Stang sa. I foredraget kom han med en rekke utfall både mot den nøytrale sonen og mot svenskene. Med forakt avviste han alle de som mente at det ikke var nødvendig å bygge festninger langs Glommenlinjen fordi den ble dekket av den nøytrale sonen som skulle være ukrenkelig både i fred og krig. Stang sa at han ikke trodde "nogen Nordmand vil være med paa at gjøre Norges Sikkerhed avhængig av, hvorvidt Svenskerne overholder en Overenskomst". Det var vel ingen som mente at "vi Nordmænd for ikke at irritere Svenskerne skal lægge vor hovedstad aapen".⁵⁰

---

⁴⁶ Jf. referat hemmelige stortingsforhandlinger, "Møte for lukkede dører 12.07.1907", s. 5 – 6 Michelsens hovedinnlegg, Referatet er nå frigitt og finnes på CD/Rom.

⁴⁷ Ibid. 18.11.1906, nr. 637. Se også ibid. 31.12.1906, nr. 719, 23.11. 1906, nr. 648, 30.11.1906, nr. 717.

⁴⁸ Ibid. 26.05.1907, nr. 291.

⁴⁹ Morgenbladet 19.03.1907. "Paa Grund af Emnets Natur frabades Referat af det særdeles interessante Foredrag".

⁵⁰ Oberst Georg Stang, *Glommen-linjen*, Kristiania 1904, s 41. Denne brosjyren ble utgitt etter Stangs død på grunnlag av foredraget i Militære Samfund og et påtenkt foredrag som skulle holdes i Noregs Ungdomslag, ibid. s. 12. Se også Erik Wilhelm Norman, *Hans Georg Jacob Stang*, artikkel i *Norsk Biografisk leksikon*, bd. XIV, Oslo 1962, s 358. Av fremstillingen her kan det synes som om Stang først holdt sin tale etter Olssøns avgang som forsvarsminister. Dette er feil. Talen ble holdt over en måned

Tross alle referatforbud, hva Stang hadde sagt, lekket snart ut. Trolig svekket talen i Militære Samfund Olssøns stilling enda mer. I politisk godt orienterte kretser var det kjent nok at den i det store og hele dekket hans egne synspunkter, men at regjeringsflertallet tok avstand. Det var oppsatt på å dempe svenske reaksjoner. Løvland gikk til og med så langt i å berolige den svenske sendemannen at han ga et referat av interne regjeringsdebatter. Flertallet fant "hvad befästningarne strax innanför den neutrala Zonen beträffande, anläggning af sådana stå i strid med den neutrala Zonens anda och mening och opponerade kraftigt däremot". Videre beklaget Løvland at den nøytrale sonen ikke strakte seg lenger mot nord: hadde man ikke "från svensk sida motsatt sig hans i Karlstad väckta förslag at låta Zonen gå upp åtminstone til 65 breddegraden", hadde det også vært mulig å gå mot festningsplanene i Stjør- og Verdalen.⁵¹

Regjeringsflertallets syn på Stangs tale kom også tydelig fram i den regjeringsvennlige delen av pressen. Verdens Gang slo med en tydelig henvisning til Stang fast at politiserende festningsartillerister og andre militarister gikk inn for festninger langs den nøytrale sonen som ville koste millioner. Dersom disse planene ble realisert, ville Norge "gaa i Spidsen med at undergrave <den nøytrale Sonen> moralsk, koste ingen ved hvormange Millioner paa at berøve sig denne selvforhvervede Tryghed, støde bort den europæiske Sympati, hvorunder Overenskomsten blev indgaaet, give Norges Fiender i Sverige Vind i Seilene, og tage det første Skridt til en Kaprustning, som uden at styrke vort Forsvar, vil forgifte Forholdet mellem de to Nabofolk <...> og bidrage til at hidføre Tilstande, som før eller senere kan udsætte den skandinaviske Halvø for Ulykker og Farer".⁵²

IX

For Olssøn ble nå all motstanden mot planer og tiltak han selv var kommet til å tro på for mye. Mest reagerte han på den absolutte uviljen mot Stangs planer om festningsanlegg i Fossum-området. Det må også ha gjort inntrykk på ham at Michelsen og regjeringsflertallet ikke var rede til å følge Forsvarsdepartementets egne budsjettforslag, men ville ha skåret ned

---

tidligere og var trolig medvirkende til at Olssøn gikk ut av regjeringen, jf. nedenstående.

⁵¹ Sv. UD, Beskikningen i Kristiania, pk.15, brev 184, 03.10.1907.

⁵² Verdens Gang 31.05.1907.

bevilgningene til nye festningsanlegg i Lofoten, Stjør- og Verdalen og Sarpsborg-området med kr 80 000. Derimot ble marinebudsjettet godtatt av regjeringen, og etter dets vedtagelse i Stortinget følte ikke Olssøn seg lenger bundet av løftet til Michelsen om å sitte som forsvarsminister. Den 24.mai 1907 skrev han sin avskjedssøknad og begrunnet den med at han i enkelte forsvarsspørsmål ikke hadde funnet "tilstrækkelig Tilslutning inden Regjeringen".⁵³

Avgangen førte til at Olssøn i den mer radikale delen av venstrepressen, som tidligere så sterkt hadde angrepet ham, nå ble en slags helt. Aviser som "Dagbladet", "Norske Intelligenssedler" og "17. mai" mente han ble "puffet ud, fordi han ikke hadde villet gaa langt nok i Opgivelse af hvad der nu ogsaa for ham stod som nødvendig for Landets Forsvar".⁵⁴ Den regjeringsvennlige pressen derimot hevdet at "den nu opstaaede Konflikts hurtige Løsning <var> et nyt Bevis for den siddende Regjerings Handledygtighed". Oppsto det en situasjon "hvor særlig militære Opfatninger kommer i Strid med Ledelsens politiske Grundsyn, vil <...> de militære Synsmaader maatte vige".⁵⁵ Sterkest ut gikk redaktør Thommessen i Verdens Gang som rettet voldsomme angrep mot "festningsbyggerne og "det Konow-Stangske Venstre" for ikke å ville respektere Karlstad-avtalen, og som derfor skrek opp når Olssøn måtte gå.⁵⁶

Selv regjeringsvennlige aviser skjulte imidlertid ikke at Olssøns avgang var blitt presset fram av hensyn til Sverige.⁵⁷ Svenskene selv trengte ikke å tvile på dette. Utenriksminister Løvland ga personlig minister Günther en konfidensiell orientering om hendelsesforløpet. Han ba det svenske

---

⁵³ Riksarkivet, Forsvarsdepartementets arméstyreelse, referatprotokoll 1907, 1. halvår, sak 84a. Dagbladet 25.05.1907. Verdens Gang 26.05.1907. Michelsen glattet omtrent 16 år senere over årsakene til Olssøns avgang. Han hevdet at fratredelsen først og fremst skyldtes personlige grunner: "Olssøn var træt og sa til Michelsen, at han hadde indtryk av at han vilde bli isoleret blant sine officerskammerater. <...> En aften kom Olssøn op til Michelsen og de blev enig om at han skulde gaa av. "De skal bare gaa", sa Michelsen"; Nasjonalbiblioteket i Oslo håndskriftsamlingen, Jacob S. Worm Müller, *Samtaler med og om Christian Michelsen*, s.60.

⁵⁴ Dagbladet 25.05.1907.

⁵⁵ Morgenbladet 25.05.1907, nr. 291.

⁵⁶ Verdens Gang 31.05.1907, jf. også Tom Selboe, *Norsk forsvarspolitik 1905 – 1914*, hovedoppgave i historie Universitetet i Oslo 1952, s. 10.,

⁵⁷ Jf. Morgenbladet 25.05.1907, nr. 291.

utenriksdepartementet hemmeligholde rapporten han sendte om samtalen så hverken han selv eller Løvland skulle bli kompromittert.⁵⁸

Hensynet til Sverige spilte også inn da ny forsvarsminister skulle utpekes. Radikale venstreaviser hadde tidligere ofte gått inn for at man burde ha en sivilist som leder for Forsvarsdepartementet, ikke en politiserende offiser. Nå slo de helt om. De hevdet at regjeringen etter Olssøns avgang var så svekket at den for å greie seg måtte få Georg Stang – den mest politiserende av alle offiserer – som forsvarsminister.⁵⁹ Michelsen må ha oppfattet forslaget som det det sikkert var ment som, en demonstrasjon. Han hadde alt før Olssøn gikk av, henvendt seg til oberstløytnant Sigwald Bull, som var lite lysten på stillingen. Bull hadde som militær sakkyndig under Karlstadforhandlingene riktignok vært med på opprettelsen av den nøytrale sonen, men det er ikke sikkert at han mente den var tilstrekkelig. Det ser ut til at han i likhet med Olssøn og mange andre offiserer var blitt påvirket av Georg Stangs syn på nødvendigheten av nye festningsanlegg. Trolig også frykt for å stå isolert blant offiserskolleger førte til at han umiddelbart avsto Michelsens tilbud. Samme dag som Olssøn trådte ut av regjeringen, gikk Michelsen i stedet til det dristige skritt å utnevne seg selv til forsvarsminister – den første sivilist i stillingen siden Johan Sverdrup hadde den om lag 18 år tidligere.⁶⁰ Selv for Michelsens politiske forbundsfeller kom utnevnelsen uventet, og enkelte uttrykte sine betenkeligheter. ”Morgenavisen”, som han selv hadde stått bak opprettelsen av i Bergen, mente det var uheldig at forsvarsministeren ikke hadde militær utdanning. Han ville bare bli en av de mest ukyndige i sitt eget departement.⁶¹ Mot dette hevdet ”Verdens Gang” at det nå trengtes en mann med autoritet og fast hånd som sto utenfor og over alle militære intriger. Derfor måtte man håpe at Michelsen ikke bare kom til å lede Forsvarsdepartementet rent midlertidig.⁶² Håpet ble ikke akkurat delt av opposisjonspressen. Radikale

⁵⁸ Sv. UD, Beskikningen i Kristiania, pk. 15, brev nr. 184, 03.10.1907.

⁵⁹ Morgenbladet 25.05.1907, nr. 291, 05.06. 1907, nr. 315, 06.06.1907, nr. 316.

⁶⁰ Tidspunktet for Michelsens overtagelse av Forsvarsdepartementet går fram av et konfidensielt chiffrertelegram som Løvland sendte til legasjonen i Stockholm 25.05.1907. Omstendighetene omkring Olssøns avskjed fremstilles i det slik: ”Proposition fremsættes om ca. en Million Anbringelse nordenfjelds og vestenfor Glommen, af Skyds fra de nedlagte Fæstninger. Olssøn og Militære vilde tillige behandle Plan om Brohoved østenfor Fossum og med fremskudte Forter henimod neutrale Zone ved Ørjeveien. Da Regjeringen ikke gik med er Olssøn i dag udtraadt og Michelsen overtager Forsvarsdepartementet”; UD’s arkiv P6A 4/07.

⁶¹ Morgenavisen 25.05.1907, Dagbladet 30.06.1907.

⁶² Verdens Gang 26.05.1907.

og nasjonalistiske venstreaviser reagerte sterkt. "Dagbladet" hevdet at med utnevnelsen av Michelsen fortsatte regjeringen på sin gamle politiske vei, "for Enver Pris at fjærne alt, der smager af militære Forberedelser under en Nabokonflikt". Inserat fra avislesere var enda grovere. I et av dem kalt "Ikke Michelsen" het det at det ikke var noen mening i å ta "Oportunisten og Fæstningsplynderen fra 1905" til forsvarsminister: "Det faar da være Maate med Autoritetsslapphet. Det er da vel ikke paakrævet, at vi alle skal brøle som Bjællekua her i Landet".⁶³

Utfallene i radikale og nasjonalistiske venstreaviser var neppe mer enn ventet. Michelsen oppnådde i hvert fall i en viss grad det han ønsket ved å skifte ut Olsson med seg selv som forsvarsminister, en noe mer positiv stemning i Sverige. Selv norskfiendtlige aviser innrømmet at ministerskiftet tydet på at man i Norge arbeidet for en bedre forståelse med svenskene.⁶⁴ "Göteborg Handels och Sjöfartstidning", som var atskillig mer norgesvennlig, gikk langt videre i sine lovprisninger, den skrev at man ikke kunne unngå å iakta at "den kloka norska statskonsten <...> med mycken konsekvens fullföljer den för det goda förhållandet mellan de båda folken gynsammare linien".⁶⁵

X

Ikke uten grunn hadde svensk presse grunn til å tro at skiftet av forsvarsminister tydet på en forholdsvis forsonlig norsk holdning. Den 12. juli la regjeringen Michelsen fram sin endelige proposisjon for Stortinget om festningsspørsmålet og hvor skytset fra de nedlagte grensefestningene skulle plasseres. Den var neppe upåvirket av nye sterke advarsler fra legasjonen i Stockholm mot festningsbygg bak den nøytrale sonen: slike bygg ville lede til "modforanstaltninger fra svensk side" og støte bort "demokratiske, fredsvenlige og relativt norskvenlige kredse".⁶⁶ Beløpet regjeringen foreslo, var det samme som tidligere. Debatten foregikk for lukkede dører. På nytt trakk Castberg, Konow og enkelte andre sterkt i tvil at svenskene ville respektere den nøytrale sonen i tilfelle krig, men tvert om overskride den. Følgelig var nye festningsanlegg i Fossumstrøket nødvendige for å hindre adkomsten til Kristiania. Mot dette ble det mellomfolkelige og folkerettslige forholdet trukket sterkt fram av

⁶³ Dagbladet 27.05.1907.

⁶⁴ Jf. Günther, s. 69.

⁶⁵ Göteborg Handels och Sjöfartstidning 28.08.1907.

⁶⁶ UD's arkiv, P 12A 1/07, Leg. Stockholm til DU 30.05.1907.

regjeringens tilhengere under stortingsdebatten. Michelsen selv la avgjørende vekt på den politiske betydningen av den nøytrale sonen. Svenskene ville neppe uten sanksjoner fra stormaktenes side kunne krenke den. Alle som trodde på folkerettens voksende framskritt i internasjonal politikk, var enig i at for hvert år som gikk, ville "foranstaltninger af den natur som den neutrale Zone bidrage til at sikre forsvaret for de smaa lande ganske annerledes effektivt end noget fæstningsbelte vil gjøre". Andre trakk fram de store økonomiske kostnadene ved nye festningsbygg. Ble slike bygd i Fossumstrøket og nær den nøytrale sonen, kunne dette føre til ødeleggende svensk-norsk kapprustning. Regjeringen og dens tilhengere kunne også peke på at tross alt var det dissens i militære kretser. Kommanderende general gikk imot festninger i Fossumavsnittet fordi utgiftene til dette etter hans mening ville svekke den mobile armeen. Det hele endte med at regjeringen vant en stor seier og fikk proposisjonen vedtatt mot forholdsvis få stemmer. I den var nye festningsverk i Fossumstrøket overhodet ikke nevnt. En del av det bevilgede beløpet til festningsbygg i Trøndelag og Nord-Norge skulle først anvendes etter mer inngående planer.⁶⁷

XI

Omtrent samtidig fortsatte også regjeringen Michelsen på andre områder sine bestrebelser for å oppnå et mest mulig fredelig forhold til Sverige, blant annet ved å utbygge det norske konsulkorpset der. For det meste lyktes den i å få kvalifiserte søkere til de utlyste honorære visekonsulstillingene, men ikke alltid var dette helt problemfritt. I Norrköping var det særlig vanskelig å få besatt stillingen. Benjamin Vogt forsøkte å få talmannen i Riksdagens 2. kammer, Axel Swartling, til å be sin sønn om å bli norsk konsul, men han

---

⁶⁷ Møter for lukkede dører i Stortinget 1901 – 1924, CD utgitt av Stortingsarkivet 1997. Referat hemmelige stortingsforhandlinger 12.07.1907, Se særlig innlegg av Michelsen, Konow, Ivar Aavatsmark, Egede-Nissen, Bratlie, Abrahamsen, Mowinkel, Eidem, Høstmark, Dick, Castberg, Gunnar Knudsen. Til tross for at forhandlingene var hemmelige, fikk avisene vite en del. Muligens var dette lekkasjer bevisst satt ut av regjeringen for å berolige stemningen i Sverige. I hvert fall kan svensk opinion neppe være blitt opphisset av det som sto i Bergens Tidende om debatten: "Det blev fra flere Hold gjort gjældende at man ikke maatte gaa til Fæstningsanlæg, som kunde se ut som en Befæstelse af den neutrale Zone, da dette vilde røbe Mistillid til Zonen og skade Norges internationale Stilling"; Morgenbladet 16.07.1907, nr. 400 – sitert fra Bergens Tidende. Om kommanderende generals holdning se også Morgenbladet 29.05.1907, nr. 299.

var redd for følgene: såret var ennå blødende, og i Norge måtte man ikke glemme at Sverige var den forulempede part.⁶⁸

Selv etter at Olsson var gått av, og det var klart at regjeringen ikke gikk inn for festninger i Fossumstrøket, var dette langt fra det eneste tilbakeslaget Michelsen og hans statsråder fikk i forsoningspolitikken overfor Sverige. Noe kan dette ha skyldtes at regjeringen og allmennheten for øvrig samtidig ga uttrykk for holdninger selv liberale svensker mente var overdrevne. Til og med en så forsonlig innstilt mann som minister Günther hadde vanskelig for å forstå og godta norsk nasjonalisme. Dette førte til at han gjorde en diplomatisk brøler. Nasjonaldagen, 17. mai 1907, lot han være å flagge. Dagen var etter hans mening rettet mot svenskene fordi hendingene 17. mai 1814 hadde opphevd Kieler-freden. Skulle den svenske ministeren flagge 17. mai, måtte konsekvensen være at han også flagget 7. juni, men ingen gesandt hadde etter folkeretten plikt til å delta i fester som var sårende for hans eget folk. Løvland godtok ikke denne forklaringen, men pekte på at i unionstiden hadde medlemmer av kongehuset deltatt i 17. mai-feiringen. Vogt ble bedt om å nevne saken for utenriksminister Trolle uten at dette skulle oppfattes som noen offisiell henvendelse. Muligens var denne tilbakeholdenheten klok. Vogt rapporterte at Trolle ”syntes lidt trykket og lod sig det være magtpaaliggende at understrege at minister Günther hadde handlet af eget initiativ”. Selv svenske høyreaviser tok avstand, og det svenske utenriksdepartementet nøyde seg med å bruke ordet ”godkänt” om Günthers handlemåte, ikke det langt mer rosende ”gillad”.⁶⁹

Til tross for at regjeringen Michelsen valgte å dysse ned 17. mai-episoden, var den irritert over hendingen, som ble sett på som en unødig belastning i det vanskelige norsk-svenske forholdet. Den bidro ikke til å dempe fordommer og mistenksomhet som selv menn som søkte utsoning overfor Sverige, følte. I stortingsdebatten 12. juli om festningsspørsmålet ble det understreket av nesten alle debattantene at svenskene var den eneste tenkbare militære fiende. Selv Michelsen innrømmet at ”det angreb, som der kunde være tale om, maatte komme fra Sverige.<...> Naar man skal

---

⁶⁸ UD's arkiv, P 12A 1/07, leg. Stockholm til UD 07.05.1907, nr. 266.

⁶⁹ UD's arkiv, P 13 C 1/07, UD-telegram til Vogt 18.05.1907, UD til leg. Stockholm 18.05.1907, UD til samtlige legasjoner 20.05.1907 – referat av samtale mellom Løvland og Günther, leg. Stockholm til UD 01.06.1907, samme til samme 07.06.1907. Nya Dagligt Allehanda 11.06.1907. Günther, *Minnen*, s. 61 – 64. Aviser som sto Michelsen-regjeringen nær, Aftenposten, Morgenbladet, Verdens Gang, fikk en henstilling om å ”forholde sig reserveret” og rettet seg etter dette.

snakke om at sikre vor Østgrændse ved befæstningsanlæg, som vi kan magte, da er Sverige fienden". For Michelsen var det ikke *bare* hensynet til den nøytrale sonen som talte når han gikk mot festninger i Fossumstrøket. I debatten kom det tydelig fram at han anså et angrep over Trøndelag som det mest sannsynlige; derfor var det viktigere å få bygd festninger i Stjør- og Verdal.⁷⁰

Michelsens frykt for at svenskene når alt kom til alt kunne komme til å angripe, førte også til at han støttet Løvlands arbeid for å få erstattet novembertraktaten med en ny avtale med stormaktene. Russland, Storbritannia, Tyskland og Frankrike ble bedt om i fellesskap å garantere for Norges integritet. Enkelte av hans medarbeidere så hvilket dårlig inntrykk dette ville gjøre på svenskene, men her bøyde ikke Michelsen av. En integritetsavtale som stormaktene stilte seg bak, sto for ham som et enda sterkere vern mot eventuelle svenske angrep enn den nøytrale sonen.⁷¹

Da Michelsen den 28. oktober 1907 tok avskjed – stort sett av personlige grunner – som både stats- og forsvarsminister, var de norske forhandlingene med stormaktene ennå ikke kommet langt og var dårlig kjent. Det var hans lite aggressive holdninger etter 1905 svensk presse kjente til, og den omtalte ham ved avgangen forholdsvis forsonlig.⁷² Felles for den var at den ikke var sikker på hvilken vei den nye norske regjeringen ville slå inn på overfor Sverige.⁷³ Det skulle vise seg at denne veien i mangt alt var staket ut av regjeringen Michelsen: respekt for den nøytrale sonen og et mest mulig forsonlig og fredelig forhold til Sverige, men ikke for enhver pris. Frykten

---

⁷⁰ Referat hemmelige stortingsforhandlinger 12.07.1907, direkte sitat s. 52. Jf. Roald Berg, *En utenrikspolitikk for den nye arbeidsdagen*, s. 7-8.

⁷¹ Reidar Omang, *Norge og stormaktene 1906 – 14*, Oslo 1957, s.71, 79, 92 – 93.

⁷² Nya Dagligt Allehanda trodde alle tenkende svensker ville erkjenne at Michelsens holdning under Karlstad-forhandlingene viste hans fremragende egenskaper, selvbeherskelse og klokskap. Det var en lykke når først unionen skulle bryte, at det var Michelsen som ledet de avsluttende forhandlingene; uttalelser gjengitt i Morgenbladet 29.10.1907, nr. 614, 30.10.1907, nr. 615. En annen norskfiendtlig avis, Dagen, skrev at det var naturlig at man i Sverige ennå ikke uten bitterhet kunne se den mannen som slet i stykker unionsbåndene, men likevel måtte man beundre Michelsen; Dagen 29.10.1907. Göteborg Handels och Sjöfartstidning hevdet at etter unionsbruddet hadde regjeringen Michelsen ført en imøtekommende og korrekt politikk når det gjaldt Sverige og forsøkt å gjenopprette et tillitsfullt forhold; Göteborg Handels och Sjöfartstidning 29.10.1907.

⁷³ Se Morgenbladet 29.10.1907, nr. 614, 30.10.1907, nr. 615, Stockholms Dagblad 29.10.1907, Göteborg Handels och Sjöfartstidning 29.10.1907, Dagen 29.10.1907.

for svensk overfall førte både til nye festningsbygg og til integritetstraktaten. Det var den første verdenskrigen som endret på alt dette. Sverige bleknet som fiendebilde og det norsk-svenske forholdet gled inn i en roligere fase.

Jørgen H. Marthinsen : Bibliografi

Denne bibliografien dekker trykt litteratur av og om Jørgen H. Marthinsen. Den registrerer også hans trykte kart i et eget spesialavsnitt. En del utrykte arbeider, notater og foredrag m.m. som for en stor del er utarbeidet som ledd i arbeidet i Riksarkivet, har også fått plass i bibliografien. Slike dokumenter er merket "[utrykt arbeid]".

Kartavsnittet er ordnet kronologisk etter det året kartet første gang ble trykt. Av praktiske hensyn er senere opptrykk ført under året for første utgave. Grunnlaget for bibliografien er levert av Jørgen H. Marthinsen og redigert og gjennomgått av Turid Askjem.

Bøker, artikler og utrykte arbeid

1971

Forslag om et internt informasjonsorgan for Riksarkivet / Willy W. Bjerkeli, Jørgen H. Marthinsen. - Notat til Riksarkivet 18.1.1971. - [Utrykt arbeid]. - Jf. Arkivposten, 1 (1971), nr. 1, s. 1-2

Matrikkelgårdsgrenser i Nes på Romerike. - Oslo : Geografisk institutt. Universitetet i Oslo, 1971. - 74 bl. + kart + fold.pl. - Hovedoppgave i geografi, høsten 1971

Oversikt over en del samlinger av utrykte kart. - S. 54-58 I: Geografen. - 1971, nr. 1

1972

Administrasjonsrådet 15.4.-25.9.1940. Katalogkonsept. - [Utrykt arbeid]

Arkivverkets arkivnøkkel. - S. 4-5 I: Arkivposten. - 2 (1972), nr. 4

Kassasjonsfrister for regnskapsmateriale. - S. 5-6 I: Arkivposten. - 2 (1972), nr. 3

Katalog over Riksarkivets kataloger 1961-1972. - S. 41-72 I : Katalog over Riksarkivets kataloger 1778-1972 / Einar Blix og Jørgen H. Marthinsen. - Oslo 1961-1972. - 2 b. i 1. - [Utrykt arbeid]

Norske arkivkurs. – S. 2-5 I: Arkivposten. – 2 (1972), nr. 6

1973

- Det nordiske ødegårdsprosjekt, arbeidspapirer [utrykt arbeid]:
- Geografiske variabler og bruk av slike i DNØ. 22.4.1973
- Kilder til geologiske og jordbunnsmessige forhold i de norske punktene i DNØ. 27.5.1973.
- Om boniteringsoppgavene i herredsbeskrivelsene og forslag til boniteringsmetode for gårdene i de norske punktene i DNØ. 15.4.1973.
- Punktundersøkelser i Norge / Jørn Sandnes, Jørgen H. Marthinsen. DNØ. juli 1973.

Krigsskadetrygdene for bygninger og løsøre 1940 – ca. 1968. – S. 1-3 I: Arkivposten. – 3 (1973), nr. 3

Norske arkivkurs. – S. 21-23 I: Nordisk arkivnyt. – 18 (1973), nr. 1

1974

Nye arkivfora – Archive abstracts og Arkivforum. Notat 7.6.1974.- [Utrykt arbeid]

Nytt forum for arkivfaglig forskning og metoddebatt? – S. 1-3 I: Arkivposten. – 4 (1974), nr. 3

Organiseringen av det svenske arkivverket og forholdet til de arkivskapende institusjonene. – S. 1-4 I: Arkivposten. – 4 (1974), nr. 4

Register til Arkivråd 1962-1973. - Oslo 1974. - 26 bl.

1975

Arkivnøkkel for pedagogiske høyskoler. – Oslo : Riksarkivet, 1975. - 96 s. – Usignert

Arkivnøkkel for pedagogiske høyskoler. – S. 13 I: Arkivposten. – 5 (1975), nr. 5. - Notis

Arkivnøkler for offentlige institusjoner. – S. 7-9 I: Arkivposten. – 5 (1975), nr. 1. - Godkjente arkivnøkler pr. 31.12.1974

Kart i arkiv og bibliotek. - [S.l.] 1975. - 36 bl.

Lokalsamlingens innhold, ordning og bruk. - S. 35-59, 73-75 I; Lokalhistoriske samlinger: formål, innhold, organisasjon / redigert av Rolf Fladby og Harald Winge; utgitt av Norsk lokalhistorisk institutt. - Oslo 1975. - Innledning på seminar 14.9.1974 om Lokalhistoriske samlinger.

1976

Arkivnøkkel for Statens skoger. - S. 7 I; Arkivposten. - 6 (1976), nr. 4. - Notis

Arkivterminologi. Termer og definisjoner fra autoritative kilder. Oversikt til Norsk arkivseminar 15.8.1976. 3 s. - [Utrykt arbeid]

1977

Norsk arkivterminologi : [99 arkivtermer med definisjoner]. - [S.l.] 1977. - 29 s. + vedlegg.

1978

Norske synspunkter på kassasjon. 3.2.1978. - 17 s. - Bidrag til publikasjonen: "Nordiske synspunkter om kassation af arkivalier". - Kbh. 1978. - (Nordisk Arkivkundskab ; nr. 6). - [Utrykt arbeid]

1979

Fordeling av arbeidsoppgavene i de to arkivverkene - det svenske og det norske: foredrag i Arkivarforeningen 20.1.1975. - 5 s. - Sammendrag utarbeidet 9.1.1979. - [Utrykt arbeid]

Intern informasjon og effektivisering i Riksarkivet. Notat til Riksarkivaren 5.1.1979. Med dokumentasjon 9.2. og 12.2.1979. - [Utrykt arbeid]

Periodisk skrift fra Arkivarforeningen. Arkivarforeningen 7.4.1979. - 3 s. - [Utrykt arbeid]

Status over kassasjonsspørsmålet i Norge. - S. 232-242 I; Arkiv. - 7 (1978-79). - Innledning ved Nordisk forskerkursus 1979, Bevaring af arkivalisk materiale til forskningsbrug.

Tilføyelser til Egil Nysæters norske arkivbibliografi. 15.11.1979. 4 s. - [Utrykt arbeid]

1980

Godkjente arkivnøkler. [Nr. 33-35]. – S. 16 I: Arkivposten. – 10 (1980), nr. 5

Godkjente arkivnøkler 1950-1979. [Nr. 1-32]. – S. 1-6 I: Arkivposten. – 10 (1980), nr. 2

Hovedproblemer for Riksarkivet i 1980-åra. – S. 7-13 I: Arkivposten. – 10 (1980), nr. 4

Norsk arkivseminar 1976 : rapport. - Oslo : Arkivarforeningen, 1980. - 148 s. - (Norsk arkivforum ; nr. 1). - Redigert av Knut Johannessen og Jørgen Marthinsen.

Norsk arkivseminar sett fra Arkivarforeningens side. - S. 115-120. I: Norsk arkivseminar 1978 : rapport. – Oslo 1980. – (Norsk arkivforum ; nr. 2)

Utgangspunkt for en norsk arkivterminologi. – S. 131-139 I: Norsk arkivseminar 1976 : rapport. – Oslo 1980. – (Norsk arkivforum ; nr. 1)

1981

Margrethe Buer slutter i Arkivverket etter 24 års tjeneste / Per Kristian Heggelund Dahl og Jørgen Marthinsen. – S. 19-20 I: Arkivposten. – 11 (1981), nr. 3

Norsk arkivseminar 1980 : rapport. - Oslo : Arkivarforeningen, 1981. - 175 s. - (Norsk arkivforum ; nr. 3). - Redigert av Anne Hals og Jørgen Marthinsen

Riksarkivarens ansvarsområde og organiseringen av Arkivverket. – S. 10-16 I: Arkivposten. – 11 (1981), nr. 4

1982

Håndbok i arkivdanning – et virkemiddel til effektivisering innenfor kontorsektoren. – S. 14-16 I: Personalkontakt. – 4 (1982), nr. 4

Kurs i utvikling av journalsystemer / Anna-Brita Lövgren, Jørgen H. Marthinsen. – S. 15-16 I: Nordisk arkivnyt. – 27 (1982), nr. 1

Norske arkivbestemmelser 1904-1981 : utvalg og register. - Oslo 1982. - 96 s.

Utviklingsperspektiver for det nordiske arkivsamarbeidet – kassasjon. - S. 189-194, 206-207 I: De 13. nordiska arkivdagarna 5.-7. august 1981 : møtesrapport. – Helsingfors : Riksarkivet, 1982. – Noter s. 206-207 er usignert

1983

Arkivdanning – arkivbruk. - S. 64-67 I: Norsk arkivseminar 1982 : rapport. – Oslo 1983. - (Norsk arkivforum ; nr. 4). - Referat fra gruppe 1, gruppediskusjon

Undervisningsplan for Arkivistikk I-II ved Statens bibliotekhøgskole. – [Oslo] : Skolen, 1983. - 1 s.

1984

Arkivet – en arbeidsplass også for bibliotekarer? – S. 66-68 I: Bok og bibliotek. – 51 (1984), nr. 2

Conclusion of the Session : Second Plenary Session : Response 1: Management and technical Resources. - S. 173-175 I: Proceedings of the 10th International Congress on Archives (Bonn, 17-21 September 1984). – München : K G Saur, 1984. – (Archivum ; vol. 32)

Etisk kassasjon i Norge : rapport til Nordiske arkivdager 1984 / Dagfinn Mannsåker, Jørgen Marthinsen, Andres A. Svaalestuen. – S. 237-241 I: 14. Nordiske Arkivdage, Ebeltoft 2.-5. august 1984 : Udspil og skitser. - København : Rigsarkivet, 1984

Godkjente arkivnøkler 1980-31.5.1984. – S. 37-39 I: Arkivposten. – 14 (1984), nr. 3

Norske arkivbestemmelser 1817-1983 : utvalg og register. - Oslo 1983 [i.e. 1984]. - 225 s.

Oversikt over tidligere og någjeldende norske regelverk for behandling av beskyttet informasjon. 20.10.1984. 5 s. – [Utrykt arbeid]

The Creation, Maintenance and Use of Contemporary records of Central Government in the Context of National, Constitutional and Legal Systems : A Model for Norway. – Fiche 2.C1 I: Proceedings of the European Archival Conference on the Creation and Organization of Contemporary Records, Budapest ... 1985. – [Paris : ICA, 1985]. – 206 s. + 2 mikrofilmkort. – Artikkel trykt på mikrofilmkort 2. – Orig.dok. har betegnelse ”ICA/Conf.Eur./85/3.13” (22+5 s.)

Undervisningsplan for fag 272 Arkiver og lokalsamlinger ved Statens bibliotekhøgskole. – [Oslo] 1984. – 4 s.

1985

Bevaring og kassasjon – deltema nr. 4. – S. 58-62 I: Skriftliga rapporter / De tredje nordiska arkivdagarna för näringslivet, Karlstad 4.-6. september 1985. – [Stockholm : Näringslivets arkivråd, 1985]. – Arbeidsgrunnlag skrevet til konferansen. – Sammendrag finnes i ”Informationshantering i företagen, företagsarkiven och forskningen : rapport”. – Karlstad 1986

Carlo Larsen – arkivmannen. - S. 9-17 / [redaksjonsutvalg: Kirsten Isaksen, Trond Sirevåg, Jørgen H. Marthinsen]. I: Metodeutvikling i arkivarbeidet : festskrift til Carlo Larsen. – Oslo : Arkivarforeningen, 1985. – (Norsk arkivforum ; nr. 5). – Usignert forord

ICA og norsk arkivdanningsproblematikk. – S. 213-214 I: Arkivposten. – 15 (1985), nr. 5

Liste over arkivtermer. 30.8.1985. 10 s. – [Utrykt arbeid]

Metodeutvikling i arkivarbeidet : festskrift til Carlo Larsen / [redaksjonsutvalg: Kirsten Isaksen, Bjørg Larsen, Jørgen H. Marthinsen, Trond Sirevåg]. - Oslo : Arkivarforeningen, 1985. - 256 s. - (Norsk arkivforum ; nr. 5)

Nordiske arkivdager for næringslivet. – S. 220-222 I: Arkivposten. – 15 (1985), nr. 5

Sentral statlig arkivopplæring 1957-1984 / [redaksjonsutvalg: Kirsten Isaksen, Bjørg Larsen, Jørgen H. Marthinsen, Trond Sirevåg]. – S. 153-184 I: Metodeutvikling i arkivarbeidet : festskrift til Carlo Larsen. - Oslo : Arkivarforeningen, 1985. – (Norsk arkivforum ; nr. 5)

Training Schemes for Records Managers and Registry Personnel in Norwegian Government Administration. Case Study. 4. Norway. – S. 183-187 I: Proceedings of the European Archival Conference on the Creation and Organization of Contemporary Records, Budapest 23-26 April 1985. – [Paris : ICA, 1985]. – 206 s. + 2 mikrofilmkort

1986

Nedgradering av eldre graderte dokumenter. – S. 84-89 I: Arkivposten. – 16 (1986), nr. 2

Utdanning i Arkivverket. – S. 33-41 I: Norsk arkivseminar 1986 : rapport. – Oslo 1986. - (Norsk arkivforum ; nr. 7)

1987

Arkivdanning : veiledning i arkivarbeid. – Oslo : Aschehoug, 1987. – 340 s. + 31 s. ill. – Omtalt av Torbjørn Låg, Arkivmagasinet 1987, nr. 3, s. 37. Anm. av Andres A. Svalestuen, Arkivmagasinet 1988, nr. 1, s. 35-36

Avlevering fra Norsk polarinstitutt. – S. 20-22 I: Arkivmagasinet. – 1 (1987), nr. 1

Lederrekruttering til arkiv- og informasjonsformidling i staten / av Jørgen H. Marthinsen og Oddvar Fyrileiv. – S. 21-22 I: Administrasjonsnytt. – 32 (1987), nr. 4

Ny veiledning i arkivarbeid / Oddvar Fyrileiv. – S. 22-23 I: Administrasjonsnytt. – 32 (1987), nr. 4. – Skrevet av Jørgen H. Marthinsen

1988

Norsk arkivseminar – status og videreføring. – S. 199-204 I: Arkivposten. – 18 (1988), nr. 5

Reference Code – Norway. First Draft. – 4+13 s. – Utkast skrevet på oppdrag av International Council on Archives. Committee on Current Records 27.7.1988. – [Utrykt arbeid]

1989

Arkivfaglig utvikling av informasjonssektoren. - S. 23-25 I: Administrasjonsnytt. – 34 (1989), nr. 6

Avdelingsarkivar Arne J. Strøm blir pensjonist. - S. 176-179 I: Arkivposten. - 19 (1989), nr. 4

Forskning i arkivene : norske synspunkter ... - S. 47-63 I: Arkiv, Information, Samfund : rapporter til Nordisk Arkivkonferanse 11. - 13. oktober 1989 i Århus. - Århus : Dansk Arkivselskab. Erhvervsarkivet, 1989

Hovedproblemer for Riksarkivet i 1990-åra. - S. 222-224 I: Arkivposten. - 19 (1989), nr. 5

Hva finnes av utdanningstilbud for arkivarer i dag og hva bør vi få? / Sammendrag ved Anne-Hilde Nagel. - S. [15-21] I: Foredragene fra seminar i Bodø 29. mai 1989. - [S.l.] : KAF Kommunalt arkivfaglig forum, [1989?]. - 1 b. - Referat av foredrag

Norsk arkivutdanning - formål og prinsipper. - S. 29-31 I: Arkivråd. - 1989, nr. 2

Nye norske regelverk om statlige arkivnøkler. - S. 10-11 I: Nordisk arkivnyt. - 34 (1989), nr. 1

Nye regelverk om statlige arkivnøkler. - S. 15-19 I: Arkivmagasinet. - 3 (1989), nr. 1

[Personalia. Arne Strøm]. - S. 80 I: Nordisk arkivnyt. - 34 (1989), nr. 3/4

1990

Trenger vi både Arkivposten, Arkivmagasinet og Norsk arkivforum? - S. 4-6 I: Arkivposten. - 20 (1990), nr. 1

1991

Arkivdanning : veiledning i arkivarbeid. - 2. rev. utg. - Oslo : Aschehoug, 1991. - 341 s. + 31 s. ill.

1992

Håndbok for Riksarkivet / redaksjon Knut Johannessen, Ole Kolsrud, Dag Mangset. - Oslo : Ad Notam Gyldendal, 1992. - 640 s.

- Forsyningsdepartementet 1939-1943, 1945-1950. Konsultativ statsråd for gjenreisning 1945-1948. S. 206. - Den alminnelige avdeling 1939-1950.

S. 206-209. - Gjenreisningsdirektoret/Boligdirektoratet 1945-1950. S. 209-210.

- Kommunaldepartementet 1948-, s. 261-267.
- Arbeidsdirektoratet 1916-, s. 282.
- Arbeidsretten 1916-, s. 282-283.
- Brente steds regulering 1940-1952, s. 283.
- Den norske stats husbank 1946-, s. 283.
- Direktoratet for arbeidstilsynet 1914-, 284.
- Krigsskadetrygdene for bygninger og løsøre 1940-1959, s. 286-287.
- Norges brannkasse 1767-, s. 287-288.
- Riksmeklingsmannen og kretsmeklingsmennene for Østlandet og Sørlandet 1915-, s. 291.
- Statens arbeidsmarkedsinstitutt i Oslo 1946-, s. 292-293.
- Tjenestemannsretten 1933-1958, s. 294.
- Norsk polarinstitutt 1906-, s. 299-300.
- Norske innkjøpskontorer i utlandet 1942-1947. S. 465-466.

1993

Arkivmateriale fra Universitetet i Oslo. - S. 9-11 I: Arkivmagasinet. - 7 (1993), nr. 3

Norsk arkivseminar 1990 : hva skjedde og hvor går vi herfra? - S. 148-152
I: Norsk arkivforum. - 11 (1993)

Ordningsskjemaer, serier og arkivskapere. - S. 6-35 I: Norsk arkivforum. - 11 (1993)

1994

Utenriksdepartementets og utenriksstjenestens arkiv i Riksarkivet. - S. 50-51
I: Arkivmagasinet. - 8 (1994), nr. 2

1995

Frakt og ferdsel. Kommunikasjoner og samferdsel i Heggen og Frøland fra den eldste tiden til 1900-tallet. - Askim 1995. - 110 bl. - Mangfoldiggjort manuskript til Del av andre halvbind av regionhistorien Heggen og Frøland. Anmeldt av Ranveig Låg, Heimen bd. 35, 1998, s. 73-74

1996

Arkivkunnskap grunnfag ved Universitetet i Oslo. – S. 6-8 I: Arkivmagasinet. – 10 (1996), nr. 2

”En arkivar kan være bedre enn en arkivlov”. – S. 37-51 I: Arkiv – Forskning – Kultur. – Härnösand 1996. – (Arkiv i Norrland ; 15). - Innledning ved Temakonferens Gallring i dag – Bevarande i morgon. Nordiska og svenska perspektiv, Härnösand 23.-24. mars 1994

Festskrift til Helge Paulsen 30. januar 1996 / [Redaktører: Per Madsen og Jørgen H. Marthinsen]. – Oslo : Arkivarforeningen, 1996. – (Norsk arkivforum ; nr. 12)

Helge Paulsen – forskeren og arkivmannen. - S. 9-17 I: Festskrift til Helge Paulsen 30. januar 1996 / [Redaktører: Per Madsen og Jørgen H. Marthinsen]. – Oslo : Arkivarforeningen, 1996. – (Norsk arkivforum ; nr. 12)

Lever du 'a Marthinsen? : Jørgen H. Marthinsen – Riksarkivet i Oslo / intervuet av Knut Sprauten. - S. 67-69 I: Nordisk arkivnyt. – 41 (1996), nr. 2

1997

Arkivteori – en kompilasjon. - Sørli 1997. - 114 s.

Steinar Wang 1926-1997. – S. 134 I: Arkivposten. – 27 (1997), nr. 3

1998

Arkivteori versus praktisk arbeid – refleksjoner omkring forskningsseminarets idé. S. 7-14 I: Arkivverkets forskningsseminar Vette 1997. - Oslo : Riksarkivaren , 1998. – (Rapporter og retningslinjer ; 2)

Arne Strøm 1923-1998 - minneord. – S. 4 I: Arkivråd 1998, nr. 5

1999

Arkivteori – en innføring. - Foreløpig utg. – Sørli 1999. - 69 s.

NATO Archives - NATO åpner arkivdepot. – S. 64-65 I: Arkivmagasinet. – 13 (1999), nr. 2

2000

Arkivprisen 2000. – S. 64-65 I: Arkivmagasinet. – 14 (2000), nr 2. - Riksarkivarens arkivpris 2000 tildelt Forsvaret. Utdrag fra begrunnelse. Usignert

Forskerseminar om arkiver og arkivbruk. - S. 73 I: Arkivmagasinet. – 14 (2000), nr. 3

NATO Archives Committee. – S. 54 I: Arkivmagasinet. – 14 (2000), nr. 1

2001

Etikk og arkiv. – S. 93-108 I: Norsk arkivforum ; 15 (2001). - Innledning på Arkivarforeningens seminar 24.11.1999, Etikk og arkivfaglige problemstillinger

Kart

1970

Oppland. Administrative grenser 1647 og 1967. I:

1. Skattematrikkelen 1647. Bind 4. Oppland fylke
2. Norsk historisk leksikon. - 2. utg. - S. 327. - Forfatter til kart ikke oppgitt.

1971

Buskerud. Administrative grenser 1647 og 1971. I:

1. Skattematrikkelen 1647. Bind 5. Buskerud fylke
2. Norsk historisk leksikon. - 2. utg. - S. 328. - Forfatter til kart ikke oppgitt.

Vestfold. Administrative grenser ca. 1650, 1900 og 1971. I:

1. Skattematrikkelen 1647. Bind 6. Vestfold fylke
2. Norsk historisk leksikon. - 2. utg. - S. 383. - Forfatter til kart ikke oppgitt.

1972

Aust-Agder. Administrative grenser ca. 1650 og 1972. I:

1. Skattematrikkelen 1647. Bind 8. Aust-Agder fylke
2. Agdesiden dombok 1636. - S. 604.
3. Norsk historisk leksikon. - 2. utg. - S. 384. - Forfatter til kart ikke oppgitt.

Vest-Agder. Administrative grenser 1647 og 1972. I:

1. Skattematrikkelen 1647. Bind 9. Vest-Agder fylke
2. Agdesiden dombok 1636. - S. 605
3. Norsk historisk leksikon. - 2. utg. - S. 385. - Forfatter til kart ikke oppgitt.

1973

Telemark. Administrative grenser 1647 og 1973. I:

1. Skattematrikkelen 1647. Bind 7. Telemark fylke
2. Norsk historisk leksikon. - 2. utg. - S. 329. - Forfatter til kart ikke oppgitt.

1974

Amt 1680. I:

1. Norsk historisk leksikon 1500-1850. - S. 15
2. Norge i dansketiden 1380-1814. - S. 160. - Forfatter/kilde ikke oppgitt.
3. Norsk historisk leksikon. - 2. utg. - S. 17. - Forfatter til kart ikke oppgitt.

Amt 1760. I:

1. Norsk historisk leksikon 1500-1850. - S. 16
2. Norges historie. Bind 15.: Kart nr. 72. - Kommentar s. 113 ved Knut Johannessen
3. Cappelens historiske atlas. - S. 82. - Forfatter til kart ikke oppgitt.
4. Cappelens historiske skoleatlas. - S. 77. - Forfatter til kart ikke oppgitt.
5. Norsk historisk leksikon. - 2. utg. - S. 18. - Forfatter til kart ikke oppgitt.

Amt og fogderier 1866. I:

1. Norsk historisk leksikon 1500-1850. - S. 17
2. Norges historie. Bind 11. - S. 24-25
3. Norges historie. Bind 15.: Kart nr. 109. - Kommentar s. 121 ved Knut Johannessen
4. Cappelens historiske atlas. - S. 82. - Forfatter til kart ikke oppgitt.
5. Cappelens historiske skoleatlas. - S. 77. - Forfatter til kart ikke oppgitt.
6. Norsk historisk leksikon. - 2. utg. - S. 19. - Forfatter til kart ikke oppgitt.

Fogderier ca. 1640. I:

1. Norsk historisk leksikon 1500-1850. - S. 95
2. Norges historie. Bind 15.: Kart nr. 71. - Kommentar s. 113 ved Knut Johannessen
3. Den eldste matrikkelen. - S. 32

4. Cappelens historiske atlas. - S. 82. - Forfatter til kart ikke oppgitt.
5. Norsk historisk leksikon. - 2. utg. - S. 120. - Forfatter til kart ikke oppgitt

Fogderier i Sørøst-Norge ca. 1640. I:

1. Norsk historisk leksikon 1500-1850. - S. 96
2. Den eldste matrikkelen. - S. 33
3. Norges historie. Bind 15.: Kart nr. 71. - Kommentar s. 113 ved Knut Johannessen
4. Cappelens historiske atlas. - S. 82. - Forfatter til kart ikke oppgitt.
5. Norsk historisk leksikon. - 2. utg. - S. 121. - Forfatter til kart ikke oppgitt.

Lagdømmer ca. 1640. I:

1. Norsk historisk leksikon 1500-1850. - S. 186
2. Norges historie. Bind 15.: Kart nr. 74. - Kommentar s. 114 ved Knut Johannessen
3. Oslo lagtingsprotokoll nr. II-VII 1608-1616. - S. 709. [Oslo og Oppland lagdømmer med fogderier 1640.]
4. Norsk historisk leksikon. - 2. utg. - S. 238. - Forfatter til kart ikke oppgitt.

Lagdømmer i Sørøst-Norge 1696. I:

1. Norsk historisk leksikon 1500-1850. - S. 186
2. Norges historie. Bind 15.: Kart nr. 74. - Kommentar s. 114 ved Knut Johannessen
3. Norsk historisk leksikon. - 2. utg. - S. 238. - Forfatter til kart ikke oppgitt.

Len ca. 1560. I:

1. Norsk historisk leksikon 1500-1850. - S. 202
2. Norges historie. Bind 6. - S. 37. - Forfatter/kilde ikke oppgitt.
3. Norges historie. Bind 15.: Kart nr. 70. - Kommentar s. 113 ved Knut Johannessen
4. Norge i dansketiden 1380-1814. - S. 106. - Forfatter/kilde ikke oppgitt.
5. Cappelens historiske atlas. - S. 82. - Forfatter til kart ikke oppgitt.
6. Cappelens historiske skoleatlas. - S. 77. - Forfatter til kart ikke oppgitt.
7. Norsk historisk leksikon. - 2. utg. - S. 257. - Forfatter til kart ikke oppgitt.

Len ca. 1630. I:

1. Norsk historisk leksikon 1500-1850. - S. 203
2. Norges historie. Bind 15.: Kart nr. 71. – Kommentar s. 113 ved Knut Johannessen
3. Norge i dansketiden 1380-1814. - S. 142. - Forfatter/kilde ikke oppgitt.
4. Cappelens historiske atlas. - S. 82. - Forfatter til kart ikke oppgitt.
5. Norsk historisk leksikon. - 2. utg. - S. 258. - Forfatter til kart ikke oppgitt.

Len i Sørøst-Norge ca. 1630. I:

1. Norsk historisk leksikon 1500-1850. - S. 204
2. Norges historie. Bind 6. - S. 230. - Forfatter/kilde ikke oppgitt.
3. Norges historie. Bind 15.: Kart nr. 71. – Kommentar s. 113 ved Knut Johannessen
4. Norsk historisk leksikon. - 2. utg. - S. 259. - Forfatter til kart ikke oppgitt.

Stift på 1500-tallet. I:

1. Norsk historisk leksikon 1500-1850. - S. 324
2. Norges historie. Bind 15.: Kart nr. 73. – Kommentar s. 114 ved Knut Johannessen
3. Norsk historisk leksikon. - 2. utg. - S. 422. - Forfatter til kart ikke oppgitt.

Stift og prostier ca. 1665. I:

1. Norsk historisk leksikon 1500-1850. - S. 325
2. Norges historie. Bind 15.: Kart nr. 73. – Kommentar s. 114 ved Knut Johannessen
3. Norsk historisk leksikon. - 2. utg. - S. 423. - Forfatter til kart ikke oppgitt.

Stift og prostier 1865. I:

1. Norsk historisk leksikon 1500-1850. - S. 326
2. Norges historie. Bind 15.: Kart nr. 109. – Kommentar s. 121 ved Knut Johannessen
3. Norsk historisk leksikon. - 2. utg. - S. 424. - Forfatter til kart ikke oppgitt.

Sør-Trøndelag. Administrative grenser 1647 og 1973. I:

1. Skattematrikkelen 1647. Bind 14. Sør-Trøndelag fylke

2. Sollie, Per Ole: Fosenske kompani 1661. - (*Årbok* for Fosen ; 25). - S. 71
3. Dybdahl, Audun: Jordeiendomsforhold og godeseiere i Trøndelag. - S. 31
4. Norsk historisk leksikon. - 2. utg. - S. 330. - Forfatter til kart ikke oppgitt.

1975

Møre og Romsdal. Administrative grenser ca. 1650 og 1974. I:

1. Skattematrikkelen 1647. Bind 13. Møre og Romsdal fylke
2. Norsk historisk leksikon. - 2. utg. - S. 389. - Forfatter til kart ikke oppgitt.

Nord-Trøndelag. Administrative grenser 1647 og 1974. I:

1. Skattematrikkelen 1647. Bind 15. Nord-Trøndelag fylke
  2. Dybdahl, Audun: Jordeiendomsforhold og godeseiere i Trøndelag. -S. 33
  3. Norsk historisk leksikon. - 2. utg. - S. 331. - Forfatter til kart ikke oppgitt.
- Kartet datert 1974

1976

Hordaland. Administrative grenser ca. 1647 og 1975. I:

1. Skattematrikkelen 1647. Bind 11. Hordaland fylke
2. Norsk historisk leksikon. - 2. utg. - S. 387. - Forfatter til kart ikke oppgitt.

1977

Sogn og Fjordane. Administrative grenser ca. 1647 og 1976. I:

1. Skattematrikkelen 1647. Bind 12. Sogn og Fjordane fylke
  2. Norsk historisk leksikon. - 2. utg. - S. 388. - Forfatter til kart ikke oppgitt.
- Kartet datert 1976

1978

Finnmark. Administrative grenser 1648 og 1978. I:

1. Skattematrikkelen 1647. Bind 17. Troms fylke. Finnmark fylke
2. Norsk historisk leksikon. - 2. utg. - S. 452. - Forfatter til kart ikke oppgitt.

Nordland. Administrative grenser 1648 og 1977. [Kartblad] I-II. I: Skattematrikkelen 1647. Bind 16. Nordland fylke. - (Jf. rettelse av kartblad I, 1980, og sterkt omarbeidet utg. av kartblad II, 1982.). - Kart datert 1977

Rogaland. Administrative grenser ca. 1648 og 1978. I:

1. Skattematrikkelen 1647. Bind 10. Rogaland fylke
2. Norsk historisk leksikon. - 2. utg. - S. 386. - Forfatter til kart ikke oppgitt.

Troms. Administrative grenser 1648 og 1978. I:

1. Skattematrikkelen 1647. Bind 17. Troms fylke. Finnmark fylke
2. Norsk historisk leksikon. - 2. utg. - S. 451. - Forfatter til kart ikke oppgitt.

1980

Akershus og Oslo. Administrative grenser 1647 og 1979. I:

1. Den eldste matrikkelen. - S. 61
2. Norsk historisk leksikon. - 2. utg. - S. 325. - Forfatter til kart ikke oppgitt.

Buskerud 1907 og 1980. I: Gamle norske kart. Bind 5. Buskerud fylke. - S. 185

Hedmark. Administrative grenser ca. 1647 og 1979. I:

1. Den eldste matrikkelen. - S. 62
2. Norsk historisk leksikon. - 2. utg. - S. 326. - Forfatter til kart ikke oppgitt.

Nordland. Administrative grenser 1648 og 1977. (Mindre rettelse Vefsn/Tjøtta fj.) Kartbl. I. I:

1. Den eldste matrikkelen. - S. 75
2. Norsk historisk leksikon. - 2. utg. - S. 450. - Forfatter til kart ikke oppgitt.

Prestegjeld og amt 1801 og kommunar 1979. - S. 31-51 I: Folketeljninga 1801. - Ny bearbeiding. - Oslo : Statistisk sentralbyrå, 1980. - Alle kartsidene er datert 1979

-- [Akershus Amt 1801 og Akershus og Oslo fylker 1979.] S. 34-35

-- [Bratsberg Amt 1801 og Telemark fylke 1979.] S. 38-39

- [Buskerud Amt 1801 og Buskerud fylke 1979.] S. 38-39
- [Finnmarken Amt 1801 og Troms og Finnmark fylker 1979.] S. 50-51
- [Hedemarken Amt 1801 og Hedmark fylke 1979.] S. 36-37
- [Jarlsberg og Larvik grevskaper 1801 og Vestfold fylke 1979.] S. 34-35
- [Kristians Amt 1801 og Oppland fylke 1979.] S. 36-37
- [Lister og Mandal Amt 1801 og Vest-Agder fylke 1979.] S. 40-41
- [Nedenes Amt 1801 og Aust-Agder fylke 1979.] S. 40-41
- [Nordland Amt 1801 og Nordland fylke 1979.] S. 48-49
- [Nordre Bergenhus Amt 1801 og Sogn og Fjordane fylke 1979.] S. 44-45
- [Nordre Trondhjem Amt 1801 og Nord-Trøndelag fylke 1979.] S. 46-47
- [Romsdal Amt 1801 og Møre og Romsdal fylke 1979.] S. 44-45
  - 2) Fylkeshistorie for Møre og Romsdal. B.1. Med lengt mot havet : 1671-1835 / Atle Døssland. - Oslo 1990. - S. 38. [Kart over] Prestegjeldsgrenser [Møre og Romsdal] 1801. - Kilde/forfatter til kart ikke angitt.
- [Smålenene Amt 1801 og Østfold fylke 1979.] S. 34-35
- [Stavanger Amt 1801 og Rogaland fylke 1979.] S. 42-43
- [Søndre Bergenhus Amt 1801 og Hordaland fylke 1979.] S. 42-43
  - 2) Bunader i Hordaland / Skriftnemnda for bunader i Hordaland. - Bergen : Universitetsforlaget, 1987. - S. 20. [Søndre Bergenhus] Kart over prestegjelda frå 1801 [og kommunar 1979]. - Forfatter til kart ikke oppgitt.
- [Søndre Trondhjem Amt 1801 og Sør-Trøndelag fylke 1979.] S. 46-47

Telemark 1914 og 1980. I: Gamle norske kart. Bind 7. Telemark fylke. - S. 120

Vestfold 1906 og 1980. I: Gamle norske kart. Bind 6. Vestfold fylke. - S. 115.

Østfold. Administrative grenser ca. 1648 og 1979. I:

1. Den eldste matrikkelen. - S. 60
2. Norsk historisk leksikon. - 2. utg. - S. 324. - Forfatter til kart ikke oppgitt.

1981

Aust-Agder 1901 og 1980. I: Gamle norske kart. Bind 8. Aust-Agder fylke. - S. 120

Rogaland 1908 og 1980. I: Gamle norske kart. Bind 10. Rogaland fylke. - S. 169

Vest-Agder 1912 og 1980. I: Gamle norske kart. Bind 9. Vest-Agder fylke. - S. 135

1982

Hordaland 1908 og 1980. I: Gamle norske kart. Bind 11. Hordaland fylke. - S. 267

Møre og Romsdal 1907 og 1980. I: Gamle norske kart. Bind 13. Møre og Romsdal fylke. - S. 257

Nordland. Administrative grenser 1648 og 1977. Kartblad II. [Sterkt omarbeidet utgave.] I: Skattematrikkelen 1647. Bind 16. Nordland fylke. - 2. utg. - Kartblad I identisk med kartblad I, Nordland, kartutgaven 1977, utgitt 1978. Jf. revidert utgave av kartblad I 1980

Sogn og Fjordane 1895 og 1980. I: Gamle norske kart. Bind 12. Sogn og Fjordane fylke. - S. 215

1984

Finnmark 1918 og 1980. I: Gamle norske kart. Bind 18. Troms og Finnmark fylker. - S. 165

Nord-Trøndelag 1903 og 1980. I: Gamle norske kart. Bind 15. Nord-Trøndelag fylke. - S. 154

Nordland, søndre og nordre del 1897 og 1980. I: Gamle norske kart. Bind 16. Nordland fylke. - S. 215-216

Sør-Trøndelag 1901 og 1980. I: Gamle norske kart. Bind 14. Sør-Trøndelag fylke. - S. 223

Troms 1911 og 1980. I: Gamle norske kart. Bind 17. Troms og Finnmark fylker. - S. 164

1985

Hedmark 1911 og 1980. I: Gamle norske kart. Bind 18. Tilleggsbind. - S. 90

Oppland 1902 og 1980. I: Gamle norske kart. Bind 18. Tilleggsbind. - S. 91

Oslo og Akershus 1898 og 1980. I: Gamle norske kart. Bind 18. Tilleggsbind. - S. 89

Østfold 1897 og 1980. I: Gamle norske kart. Bind 18. Tilleggsbind. - S. 88

Kart. Liste over verk det henvises til

Agdesiden dombok 1636 / utgitt av Kirsten Julien og Odd Sandaaker. - Oslo : Riksarkivet, 1998. - 605 s.

Bunader i Hordaland / Skriftnemnda for bunader i Hordaland. - Bergen : Universitetsforlaget, 1987. - 292 s.

Dybdahl, Audun: Jordeiendomsforhold og godeseiere i Trøndelag : fra Aslak Bolt til Landkommisjonen. - [Steinkjer] : Steinkjer museum, 1989. - 365 s. - (Temaskrifter / utgitt av Steinkjer museum ; 4)

Cappelens historiske atlas / redigert av Kåre Valle. - Oslo : Cappelen, 1994. - 88 s.

Cappelens historiske skoleatlas / redigert av May Britt Stamsø. - Oslo : Cappelen, 1996. - 88 s.

Den eldste matrikkelen : en innfallsport til historien : skattematrikkelen 1647 / redigert av Rolf Fladby og Harald Winge ; utgitt av Norsk lokalhistorisk institutt. - Oslo : Universitetsforlaget, 1980. - 79 s. - (Skrifter fra Norsk lokalhistorisk institutt ; 7)

Folketeljinga 1801. - Ny bearbeiding. - Oslo : Statistisk sentralbyrå, 1980. - 165 s. - (Norges offisielle statistikk B ; 134)

Fylkeshistorie for Møre og Romsdal. B.1. Med lengt mot havet : 1671-1835 / Atle Døssland. - Oslo : Samlaget, 1990. - 543 s.

Gamle norske kart : samkatalog over utrykte norske kart fra de siste 300 år / Norsk lokalhistorisk institutt. - Oslo : Universitetsforlaget, 1979-1985. - 18 b.

Norge i dansketiden : 1380-1814 / Sverre Bagge og Knut Mykland. - Oslo : Cappelen, 1987. - 336 s.

Norges historie / redaktør Knut Mykland. - Oslo : Cappelen, 1976-1980. - 15 b.

Norges historie. Bind 15. Historisk atlas / ved Rolf M. Hagen. - Oslo : Cappelen, 1980. - 563 s.

Norsk historisk leksikon : næringsliv ... : 1500-1850 / redigert av Rolf Fladby, Steinar Imsen, Harald Winge. - Oslo : Cappelen, 1974. - 386 s.

Norsk historisk leksikon : kultur og samfunn ca. 1500 - ca. 1800 / redigert av Steinar Imsen og Harald Winge. - 2. utg. - Oslo : Cappelen Akademisk forlag, 1999. - 519 s.

Oslo lagtingsprotokoll nr. II-VII 1608-1616 ; Oppland lagtingsprotokoll nr. I 1611-1613 / utgitt for Kjeldeskriftfondet av Kjell J. Kleivane. - Oslo : Norsk historisk kjeldeskrift-institutt, 1987. - 709 s.

Skattematrikkelen 1647. - Oslo : Universitetsforlaget, 1969-1978. - 17 b. - [Alle kart på siste upag. side]

Skattematrikkelen 1647. - 2. utg. - Oslo : Norsk lokalhistorisk institutt, 1992-1995. - 17 b. - [Alle kart på siste upag. side]

Årbok for Fosen / Fosen historielag. - 25(1986). - Orkanger : Laget, 1986. - 125 s.

Norsk Arkivforum - tidligere utgivelser

- 1 (1980) Rapport fra Norsk Arkivseminar 1976 (Vang, Hedmark).
- 2 (1980) Rapport fra Norsk Arkivseminar 1978 (Søgne).
- 3 (1981) Rapport fra Norsk Arkivseminar 1980 (Rollag).
- 4 (1983) Rapport fra Norsk Arkivseminar 1982 (Inderøy).
- 5 (1985) Metodeutvikling i Arkivarbeidet. Festskrift til Carlo Larsen.
- 6 (1985) Rapport fra Norsk Arkivseminar 1984 (Fana).
- 7 (1986) Rapport fra Norsk Arkivseminar 1986 (Sola).
- 8 (1988) Andres A. Svalestuen: Medisinalvesenets sentraladministrasjon 1809-1940.
Anne Marie Bøhmer: Helsevesenet 1940-1983, en administrasjons-historisk oversikt.
Tor Breivik: Landbruksdepartementet 1940-1983.
- 9 (1989) Nils Johan Stoa: Arkivmateriale fra dansk-norske sivile sentral-institusjoner før 1814.
- 10 (1990) Rapport fra Norsk Arkivseminar 1988 (Hamar).
- 11 (1993) Jørgen H. Marthinsen: Ordningsskjemaer, serier og arkivskaper.
Liv Mykland: Et forspilt liv? (Foredrag på De norske historikerdagene 1992.)
Rolf Petter Amdam: Glassverker. (Foredrag på Norsk Arkivseminar 1990.)
Rapport fra Norsk Arkivseminar 1990 (Halvorsbøle).
- 12 (1996) Festskrift til Helge Paulsen.
- 13 (1998) Innlegg fra Norsk Arkivseminar 1993 (Tromsø), 1995 (Hurdalsjøen).
- 14 (2000) Norsk Arkivseminar 1998 (Rosendal).
- 15 (2001) Artikler og seminarinnlegg.

Bestilling av tidligere utgivelser kan rettes til kassereren i Arkivarforeningen, for tiden Åse Lange, Riksarkiv-bygningen. E-post: aase.lange@riksarkivaren.dep.no

Tidligere utgivelser koster kr 50 pr. stk. Pakkepris for ett sett med alle utgivelser er kr 250. Prisen for siste hefte (nr. 16) er kr 75.